

INSTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

R dp
KRONIKA
2002

908

120020078,2

COBISS •

2002 KRONIKA 50

časopis za slovensko krajevno zgodovino

50
2002

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

IZDAJA ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

Glavni in odgovorni urednik :
dr. Aleš Gabrič (Ljubljana)

Tehnična urednica :
Majda Čuden (Ljubljana)

Uredniški odbor :
dr. Marjan Drnovšek (Ljubljana), dr. Tone Ferenc
(Ljubljana), dr. Stane Giranda (Ljubljana), dr. Eva Holz
(Ljubljana), dr. Olga Janša-Zorn (Ljubljana), Irena Lačen
Benedičič (Iesenice), Kristina Šamperl-Purg (Ptuj), Nadija
Terčon (Piran) in dr. Maja Žvanut (Ljubljana)

Za znanstveno korektnost člankov odgovarjajo avtorji.
© Kronika

Redakcija te številke je bila zaključena 15. maja 2002.

Prevodi :
dr. Stanislav Južnič, Cvetka Puncer - angleščina
mag. Niko Hudelja - nemščina

Bibliografska obdelava :
mag. Alojz Cindrič

Uredništvo in uprava :
Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino
Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana
tel. 01 24 11 200
e-pošta: kronika@uni-lj.si

Letna naročnina :
za posameznike 3.800 SIT, za upokojence 2.850 SIT,
za študente 1.900 SIT, za ustanove 5.000 SIT.
Cena v prosti prodaji je 1.700 SIT.

Žiro račun :
Zveza zgodovinskih društev Slovenije 50101-678 49040

Sofinansirajo :
Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport Republike Slovenije,
Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije

Računalniški prelom :

Tisk :
Grafika-M s.p.

Naklada :
1000 izvodov

Na naslovni strani :
Model avstrijske bojne ladje "Kaiser Karel VI", ki je nastal v
delavnici Gabriela Gruberja v Ljubljani, 1770-1785. Model
je last Narodnega muzeja Slovenije v Ljubljani, razstavljen
pa je v Pomorskem muzeju "Sergej Mašera" Piran.
Foto: Arhiv Pomorskega muzeja "Sergej Mašera" Piran.

KAZALO

Razprave

Blaž Podpečan :	Arheološka topografija braslovške fare	117
Stanislav Južnič :	Dillherr, Rieger, Schöttl, Gruber in Ambschell: jezuitski fiziki v Ljubljani 1754-1785	139
Daniela Juričić Čargo :	Potovanje Franca Antona Breckerfelda v Istro leta 1803	171
Nataša Kolar :	Od Dominikanske vojašnice do muzeja	185
Franc Rozman :	Podmaršal Karl von Tegetthoff	197
Irena Mavrič :	Velika Nedelja skozi stoletja	203

Gradivo

Univerza v Ljubljani in njeni rektorji (<i>Tatjana Dekleva</i>)	215
--	-----

Ocene

Mati gora : zbornik o Gori, Gorjankah in Gorjanih : ob 400-letnici naselitve Gore (<i>Eva Holz</i>)	217
Studia mythologica slavica 2. (<i>Eva Holz</i>)	219
Studia mythologica slavica 3. (<i>Eva Holz</i>)	221
Kristina Šamperl Purg, Razmerje med mestom in vasjo kot problem slovenskega narodnega gibanja na primeru Ptuja in okolice pred prvo svetovno vojno (nekateri vidiki) (<i>Metka Gombač</i>)	222
Janez Kavčič, Ivan Rijavec : 1905-1980 : življenje in delo (<i>Slavica Pavlič</i>)	224
Marjetka Balkovec Debevec, Od mlade države do novega tisočletja : 1991-2001 : 120 let črnomaljskega gasilskega društva : 1881-2001 (<i>Slavica Pavlič</i>)	225
Žužemberški grad : suhokrajinski zbornik 2000 (<i>Jože Maček</i>)	226
Ivan Dolinar : Zgodovina Kaplje vasi v Spodnji Savinjski dolini (<i>Jože Maček</i>)	228
Bogomila Kravos, Slovensko gledališče v Trstu = Teatro sloveno di Trieste : 1945-1965 (<i>Francka Slivnik</i>)	229
Blaž Lukan, Slovenska dramaturgija : dramaturgija kot gledališka praksa (<i>Francka Slivnik</i>)	231
Aleš Gabrič, Prešernovo gledališče v Kranju : 1945-1957 (<i>Francka Slivnik</i>)	233
Božo Repe, Jutri je nov dan : Slovenci in razpad Jugoslavije (<i>Ervin Dolenc</i>)	235

izvirni znanstveni članek

UDK 908:902.2(497.4 Braslovče)
prejeto: 28. 9. 2001**Blaž Podpečan**

absolvent arheologije, Parižlje 37, SI-3314 Braslovče

Arheološka topografija braslovške fare

IZVLEČEK

Avtor predstavlja poselitveno sliko župnije Braslovče v preteklosti na podlagi arheoloških najdb. Braslovško območje leži na severovzhodu Spodnje Savinjske doline. Tu niso nikoli potekale arheološke raziskave, zato je območje veljalo kot arheološko nezanimivo. Številne krajše notice o najdbah, ljudsko izročilo in še neraziskana najdišča pa kažejo ravno nasprotno. Z materialnimi viri dokazana poselitev je trajala vsaj od pozne prazgodovine, intenzivna pa je bila zlasti v rimskem obdobju. Ugodnost prostora kasneje dokazuje zgraditev cerkve vsaj v zgodnjem 11. stoletju in ustanovitev pražupnije Braslovče, ki se prvič omenja leta 1140. Nad cerkvijo so imeli patronat gospodje Žovneški, kasnejši grofje (knezi) Celjski, ki so bili že zelo zgodaj lastniki svobodne posesti. Z raziskavami se prej poznanim desetim najdiščem tako pridružuje še devet novih, od katerih izstopa nedavno odkritje v celoti ohranjenega depoja srednjeveških srebrnikov iz 15. stoletja.

KLJUČNE BESEDE

Braslovče, Spodnja Savinjska dolina, poselitev, topografija, arheološke najdbe

SUMMARY

ARCHAEOLOGICAL TOPOGRAPHY OF THE BRASLOVČE PARISH

The author presents the settlement situation of the Braslovče parish in the past on the basis of archaeological finds. The Braslovče region is situated in the north-east of the Lower river Savinja valley. Archaeological researches were never carried out in that region; it was thus considered not interesting from the archaeological viewpoint. Numerous short notices on finds, folk tradition, and not yet researched sites are exhibiting the very opposite. With material sources proved settlement lasted from at least late prehistory, and was particularly intensive in Roman period. The suitability of the territory was later proven by building of a church in at least at the beginning of the 11th century, and by founding the parish of Braslovče, which was first mentioned in the year 1140. At the beginning the lords of Žovnek had patronage over the church, and later the counts (princes) of Celje who very soon became owners of free property. Thus with the researches done, nine new sites join the previously known ten of which the most noticeable is the recent discovery of an entirely preserved depot of medieval silver coins from the 15th century.

KEY WORDS

Braslovče, the Lower river Savinja valley, topography, archaeological finds

Uvod

Pričujoči sestavek podaja poskus topografije s komentarjem sedanje župnije Braslovče (ozemlje nekdanjih krajevnih skupnosti Braslovče in Letuš). Ne moremo reči, da sledi vsem kriterijem arheološke topografije, vendar poskuša podati vsaj osnovni pregled do sedaj znanih arheoloških najdišč obravnavanega območja.¹

Seveda se nam je pri delu pojavilo nemalo težav. Prvo težavo predstavlja že dejstvo, da na obravnavanem območju ni klasičnih arheoloških najdišč. S tem seveda nočemo reči, da tu ni pomembnih arheoloških lokacij, ampak želimo opozoriti, da tu niso nikoli potekale arheološke raziskave. Večina lokacij vseh arheoloških najdb in sledov stare poselitve je namreč vezanih na slučajna odkritja brez kakršnihkoli kontekstov. Zato je tudi odveč poudarek, da za obravnavano območje še nimamo temeljne študije pretekle poselitve. Nadaljnja težava je v tem, da je skoraj polovica lokacij arheoloških najdb nejasnih; predvsem zaradi precejšnje časovne oddaljenosti odkritja. Velika večina vseh znanih najdišč je bila namreč odkritih v 19. stoletju ali prej. Ker gre v večini primerov za osamljene najdbe (npr. posamezni rimski nagrobnik, novčni depo itd.) je tudi preverljivost na terenu izredno otežkočena ali praktično nemogoča. Posebno težavo predstavljajo tudi lokacije, ki jih kot arheološke obravnavamo le pogojno. Pri tem mislimo na stavbe z nedvomnim historičnim pomenom (npr. braslovška farna cerkev, grad Žovnek itd.), vendar poleg dejstva, da nikjer niso potekala arheološka izkopavanja, uradno tu tudi niso ničesar našli. Ker pa to ne drži popolnoma, jih vseeno obravnavamo v tem kontekstu.

Pri pisanju besedila smo skušali uporabiti vso literaturo, ki se ukvarja z obravnavano problematiko. Omenili smo že, da je ta izredno pomanjkljiva in omejena zgolj na posamezne primere. Opozoriti smo skušali tudi na nekatere napake v literaturi, ki se nanaša na obravnavano območje. Zaradi morebitnih dopolnitev in novih spoznanj je bilo potrebno vključiti še lokalne vire, pričevanja domačinov o morebitnih najdbah oziroma

ljudskem izročilu, ki bi ga bilo vredno upoštevati.

Če se vrnemo k začetku, moramo znova poudariti: namen pričujočega sestavka ni detajlna topografija tega območja niti spekulacija za nadaljnje raziskave, ampak zgolj poskus topografije obravnavanega območja v preteklosti in morebitni poskus prikaza poselitve v določenih časovnih obdobjih do novega veka. Seveda ob vsem puščamo odprto možnost za nadaljnje raziskave, ki jih z veseljem pričakujemo.

Seznam arheoloških najdišč

Arheološka najdišča navajamo po abecednem vrstnem redu krajev, vendar jih zaradi včasih zelo različnih lokacij znotraj istega kraja, časovne datacije in same narave najdišč ne združujemo skupaj pri obravnavi enega kraja.

Pri posameznem najdišču smo skušali poleg krajevnega imena izbrati še najustreznejše specifično lokalno ime. Uporabili smo tistega, ki je že strokovno uveljavljeno. Če ni, smo uporabili ime, ki ta prostor označuje že dlje časa (npr. pri najdbah na kmetijah smo izbrali namesto priimka raje domače ime, saj se priimki pogosto menjajo). Kjer je lokacija neznana ali mesto nima posebnega imena, smo ime opredelili skopo geografsko in ga zapisali v narekovajih.

Braslovče/ župnijska cerkev Marijinega vnebovzeta

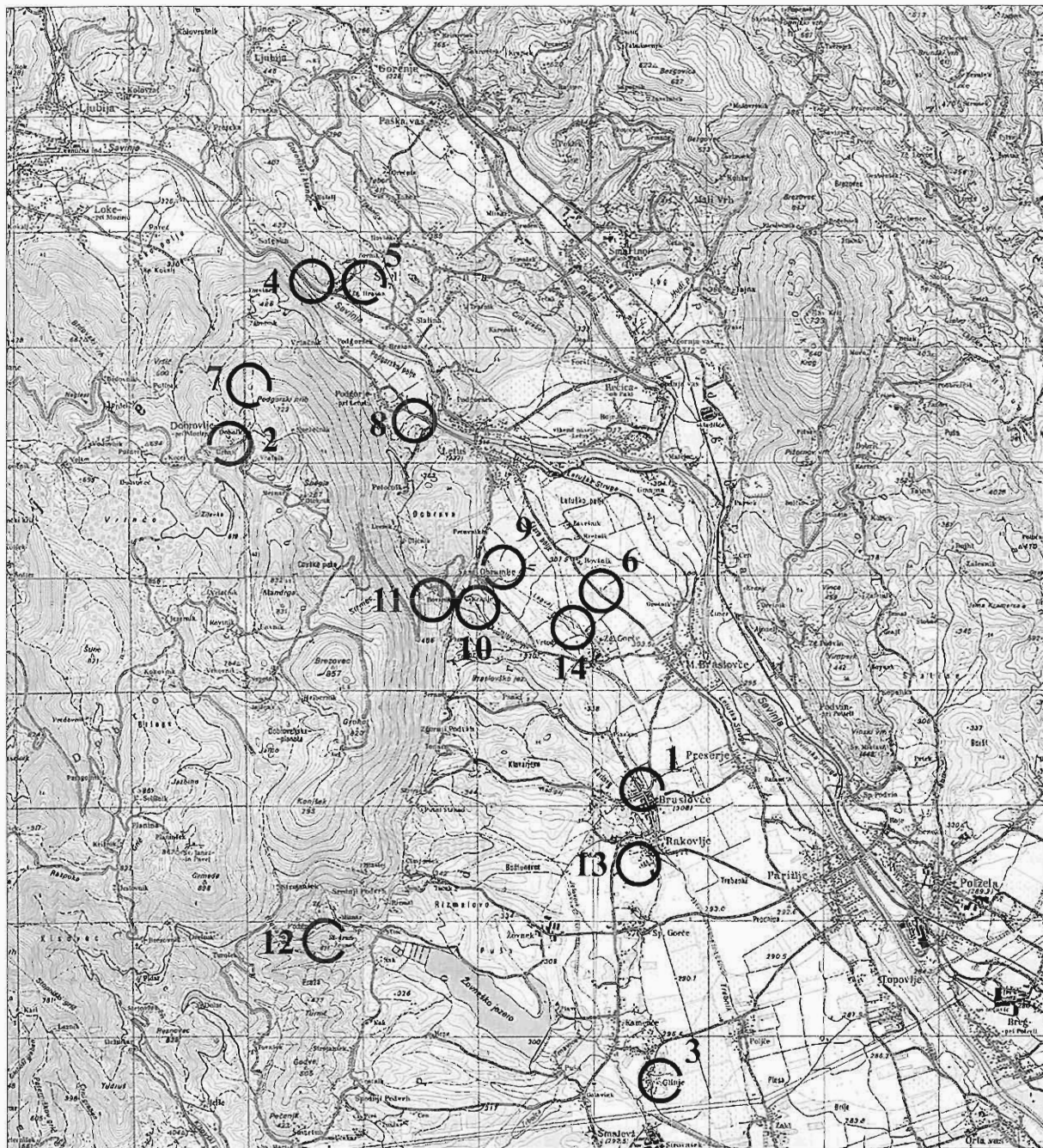
Župnijska cerkev Marijinega vnebovzeta v Braslovčah do obnovitvenih del leta 1984 ni bila deležna posebne historične in kulturno zgodovinske pozornosti kljub temu, da je bila cerkev prafara (listinsko prvič izpričana leta 1140), ki je obsegala relativno zelo velik prostor.²

Glede na dejstvo, da so raziskave, povezane z obnovitvenimi deli cerkve leta 1984 pokazale na zgodnje svetišče, se nam zastavlja vprašanje o morebitni kontinuiteti naselitve tega prostora. V cerkvi, natančneje v tleh cerkvene zakristije, naj bi bil mdr. vzdani rimski nagrobnik CIL³ III 11670, ki

¹ Sestavek je v osnovi nastal kot seminarska naloga pri predmetu Arheologija zgodnjega srednjega veka na Oddelku za arheologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani pod mentorstvom izr. prof. dr. Timoteja Knifca. Sestavek je nastajal ob neprecenljivi pomoči Narodnega muzeja Slovenije. Poleg mentorja so mi z dragocenimi nasveti glede določitve materiala pomagali še: mag. Darko Knez (križca rožnih vencov), mag. Tomaž Nabergoj (vzorci srednje/novoveške keramike), Andrej Šemrov (vzorci srednjeveških novcev). Arheološke najdbe iz Braslovč je fotografiral Tomaž Lauko, vse slikovne priloge pa je oblikoval Roman Hribar, ki je izdelal tudi karto najdišč. Vsem se na tem mestu najlepše zahvaljujem.

² Na ozemlju nekdanje braslovške župnije so danes župnije Braslovče, Gomilsko, Vransko, Motnik, Tabor, Prebold, Marija Reka, Griže, Trbovlje. Temeljna literatura: Kovačič, Franc: *Zgodovina Lavantinske škofije (1228-1928) ob 700-letnici njene ustanovitve*. Maribor: Lavantinski ordinariat, 1928, str. 100; Vrečer, Rajko: *Savinjska dolina: s posebnim ozirom na splošno, krajevno in upravno zgodovino v besedi in sliki*. Žalec: samozaložba, 1930, str. 45 (dalje Vrečer 1930); Stopar, Ivan: *Karolinška arhitektura na Slovenskem: župnijska cerkev Marijinega vnebovzeta v Braslovčah in problem karolinške sakralne arhitekture na Slovenskem. Razprave filozofske fakultete*, 1987, str. 11, 23 (dalje Stopar 1987).

³ Strokovno uveljavljena kratica za Corpus Inscriptionum Latinarum.

Zemljevid obravnavnega območja (merilo 1:25000; pomanjšano) z označenimi arheološkimi najdišči. Na zemljevidu niso označena najdišča, za katera ne vemo točne lokacije. Številke najdišč si sledijo po abecednem vrstnem redu krajev.

- 1 - Braslovče / župnijska cerkev
- 2 - Dobrovlje / Dobnik
- 3 - Glinje
- 4 - Letuš / "ob cesti proti Mozirju"
- 5 - Letuš / Gornji Hrašan
- 6 - Male Braslovče / Rdeči križ
- 7 - Podgorje pri Letušu / Trebe

- 8 - Podgorje pri Letušu / Pečovnik
- 9 - Podvrh / Kodre
- 10 - Podvrh / Kranc
- 11 - Podvrh / Rovšnik
- 12 - Podvrh / Žovnek
- 13 - Rakovlje / "na terasi ob cesti proti Gomilskemu"
- 14 - Zgornje Gorče / "grič v občini Zgornje Gorče"

pa danes vsekakor ni več viden.⁴ Zanimiv pa je tudi sedanjí prag pri stranskem vhodu v cerkev, ki je prav tako nekdanji nagrobnik. Kamen iz belega marmorja z napisom je danes že zelo izlizan zaradi neprestane in dolgotrajne hoje čezenj. Napis se vidi le ob robovih pri portalu, vendar tudi tu ne v celoti. Poleg napisa je viden tudi vrezan cvetlični motiv. Napis (nedvomno tudi zaradi slabe vidljivosti) še ni razvozlan in datiran. Vsekakor se nanaša na starejše obdobje braslovške cerkve, če ne gre morda za nagrobnik s prvotnega pokopališča, ki se je do leta 1826 razprostiralo okrog cerkve. Tudi Franjo Baš in Ivan Stopar sta poudarjala samo lego Braslovč, ki ležijo na plodni ravnici, nedaleč od itinerarne ceste Celeja – Emona, katere trasa je bila nedvomno znana že v prazgodovinskem času.⁵

Zaradi zgodnje omembe fare je Ivan Stopar domneval, da je cerkev stala tu že dolgo, na kar naj bi kazalo že samo ime kraja (Braslovče, nem. Frasslau), ki kaže slovanski izvor in ga povezujejo s slovanskim imenitnikom, mdr. s knezom Braslavom (v virih omenjen v letih 884-898), česar se bomo nekoliko dotaknili na drugem mestu.⁶ Starost cerkve naj bi kazal tudi sam patrocinij, ki je v slovenskem prostoru zelo pogost in značilen za območje, ki je spadalo pod oglejski patriarhat. Nenazadnje je bil v bližini Braslovč sedež edinega listinsko izpričanega aloda v Spodnji Savinjski dolini, gradu Žovnek.⁷ Morda je bila braslovška cerkev žovneška lastniška cerkev, ker so imeli Žovneški nad braslovško faro kasneje tudi v virih izpričan patronat.⁸

⁴ Verjetneje je, da je bil omenjeni nagrobnik položen kot tlakovec v tleh zakristije. Mommsen, Theodor; Hirschfeldt, Otto; Domaszewski, Alfred (ur.): *Corpus inscriptionum Latinarum consilio et auctoritate Academiae Litterarum regiae Borussiae, editum voluminis tertii supplementum. Inscriptionum orientis et illyrici latinarum supplementum*. Berlin 1893, str. 1827, kjer je kot lokacija navedeno "in pavimento sacristiae". Brez natančnejše lokacije povzemajo še: Bolta Lojze: *XVI. Celje, I. Braslovče*. – v: *Arheološka najdišča Slovenije*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1975, str. 279 (dalje Bolta 1975); *Krajevni leksikon Slovenije: repertorij z uradnimi, topografskimi, zemljepisnimi, zgodovinskimi, kulturnimi, gospodarskimi in turističnimi podatki vseh krajev Slovenije. III. knjiga: Svet med Savinjo, Sotlo in Savo*. Ljubljana 1976, str. 480 (dalje *Kraj. lek.* 1976).

⁵ Baš, Franjo: *Braslovče v preteklosti. Časopis za zgodovino in narodopisje 7* (XLII letnik), I. zvezek, 1971, str. 36 (dalje Baš 1971); Stopar 1987, str. 23, 24. Enako je prepričan tudi braslovški župnik g. Jože Zidanšek.

⁶ Stopar 1987, str. 12; Kralj, Franc: *Braslovče: pregled življenja in dela v trgu in okolici*. Braslovče: Krajevna skupnost, 1990, str. 118; isti: *Žovnek in Žovneški*. Braslovče: Kulturno društvo Žovnek, 2000, str. 191, 192 (dalje Kralj 2000). Več o Braslavu gl. Kos, Fran: *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku, II. knjiga (I. 801-1000)*. Ljubljana: "Leonova družba", 1906, str. 203, 231, 248 (dalje Kos 1906).

⁷ Stopar 1987, str. 23, 24.

⁸ Curk, Jože: O prazupnijah in prazupnijskih cerkvah na

Braslovška cerkev se sicer omenja šele leta 1255, ko je tu potekala razprava proti Gebhardu Žovneškemu, današnja baročna oblika pa je v glavnem dobila po požaru leta 1600, ki je uničil ves trg Braslovče. Na tem mestu ne nameravamo omenjati vseh prezidav in dopolnjevanj, ki so nastala po letu 1600, prav tako pa ne natančne stavbine zgodovine starejše stavbe.⁹ Pred obnovo fasade

Izbor keramičnih fragmentov (16.-18. stoletje) in fragmenta pečnice (15.-16. stoletje) iz nasutij pri braslovški župnijski cerkvi. Najdeno pri urejanju cerkvene okolice in nekdanjega obrambnega stolpa.

slovenskem Štajerskem. *Časopis za zgodovino in narodopisje 63* (nova vrsta 28), 1992, str. 159 (dalje Curk 1992).

⁹ Temeljna literatura: Orožen, Ignac: *Das Dekanat Frasslau mit Seelsorgstationen Frasslau, Gomilsko, Franz, St. Georgen unterm Tabor, St. Paul bei Pragwald, Maria Himmelfahrt in Ries, St. Martin an der Pack und St. Andrä ob Heiligenstein*. Celje: Johann Rakusch, 1880, str. 4-32 (dalje Orožen 1880); Marijan Zadnikar: *Romanska arhitektura na Slovenskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1959 (dalje Zadnikar 1959); isti: *Romanika v Sloveniji: tipologija in morfologija sakralne arhitekture*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982 (dalje Zadnikar 1982); Curk, Jože: *Topografsko gradivo 2: sakralni spomeniki na območju občine Žalec*. Celje: Zavod za spomeniško varstvo, 1967, str. 2; isti: 1992, str. 153-181; Stopar 1987, str. 12-24; Kralj 1990, str. 116-122.

pisnikov iz 17. stoletja braslovško cerkev opredelil kot "neohranjeno cerkev s kornim zvonikom, katere nastanka ne poznamo in bi bil lahko še iz 12. stoletja".¹⁰

Leta 1984 so potekala pri cerkvi obnovitvena dela, pri čemer so prišli do izjemnih odkritij. Dvojni romanski omet je pokrival prvotno zidavo ladje, ki je bila zidana v tehniki opus spicatum; kot gradivo so uporabili lomljence in prodnike. Vogala prvotne cerkve na zahodni ladijski steni sta bila sestavljena iz peščenih blokov. Na južni steni cerkve so pod plastmi mlajših ometov odkrili štiri zgodnje- ali predromanska okna, kar je pokazalo, da je cerkev starejša od 12. stoletja. Dve okni (ki pa nista bili somerno postavljeni), so prezentirali, dve pa so docela uničila kasnejša baročna okna.¹¹ Na tem mestu nimamo namena natančno opisati omenjenih oken, ki pa so v slovenski zgodnje srednjeveški arhitekturi tako po arhitekturi kot po merah dejansko izjemni. Z že omenjenimi vogali na zahodni strani ladje je Stopar videl podobnost s kapelama sv. Jurija in sv. Martina na Svetih Gorah.¹²

Po teh presenetljivih odkritjih so se pojavili poskusi natančnejše datacije postavitve cerkve. O tem bomo govorili le na kratko. Stopar je tako pripisal Braslovčam dominantni položaj zgodnje srednjeveškega svetišča Spodnje Savinjske doline, ki naj bi bilo pomembnejše kot sosednji pražupniji v Gornjem Gradu in Šempetru (prva je kot samostanska že v začetku služila bolj kot kontemplativno ne pa upravno središče, druga pa ni imela v bližini nobenega fevdalnega centra). Glede na ugotovljena proporcionalna razmerja iracionalnih števil (korenov) v arhitekturnih razmerjih cerkve je Stopar braslovški cerkvi našel najbližje analogije na Koroškem (sv. Rupert pri Beljaku in pri Velikovicu). Opredelitev t.i. "karolinške arhitekture", kamor je uvrstil tudi braslovško cerkev, po Stoparju sega od 9. (morda celo osmega) do prvih desetletij 11. stoletja.¹³

Zavrnitev Stoparjeve datacije in drugačno datacijo postavitve braslovške cerkve je postavil Jože Curk: braslovška cerkev naj bi nastala kot lastniška blizu dvora Breže – Selških, ki se je ločila od šempetrške pražupnije. V povezavi s tem je Curk zavrnil tudi poimenovanje Braslovč po Braslavu, oblikovanje lastniških cerkva pa naj bi bilo možno šele po koncu madžarskih vpadov. Braslovško cerkev je tako Curk opredelil kot "predromansko gradnjo s konca saškega (919-1024) ali še verjetneje iz salijskega obdobja (1024-1125), nikakor pa ne iz

karolinškega (798-828-898)".¹⁴

Braslovška cerkev je bila postavljena na izrazito močvirnem območju; odtod izvira tudi staro ime "Marija na jezeru".¹⁵ Do ureditve drenaž je v cerkvi stalno zamakalo, včasih tudi do kritične meje. Pri preureditvi "ženske strani" (ob severni steni) so pri obnovitvenih delih v globini približno 60 cm naleteli na dva nivoja prvotnih cerkvenih tal. Zgornja tla so bila iz opeke, spodnja pa iz lomljenцев.¹⁶ Vsaj spodnji nivo bi morda lahko povežali s prvotno ali zelo zgodnjo cerkvijo, vendar iz tako skopih podatkov še ne moremo datirati obeh nivojev. Lahko pa bi potrdili Curkovo domnevo, da je "prvotna višina cerkve segala do baročnega poviška, ki je nastal sočasno s sedanjim zvonikom okoli leta 1700".¹⁷

V zakristiji je pod sedanjim tlakom prav tako še ohranjen prvotni tlak iz lomljenцев, ki so baje zelo različnih oblik. Pri preurejanju tal jih niso dvigovali; možno je tudi, da je kateri spolija. Domneva je zelo verjetna, ker vemo, da je bil vsaj en tlakovec nedvomno spolija (že omenjeni CIL 11670). Vendar pri preurejanju tal niso opazili napisa na nobenem lomljencu.¹⁸

V času turške nevarnosti so okrog cerkve približno leta 1485 postavili tudi protiturski tabor, ki je imel obrambne jarke s treh strani, kar je še danes opazno pri višinskih razlikah med notranjostjo in zunanostjo predvsem na vzhodni in na jugovzhodni strani.¹⁹ Današnje stanje naj bi po Petru Fistru še vedno kazalo "tloris obsežnega in močno utrjenega tabora".²⁰ Fister je uvrstil braslovški tabor med "taborske komplekse", za katerega izpolnjuje vse zahteve. Med tipi taborskih kompleksov so bile Braslovče tabor, ki je bil vezan na naselje in določeno cerkev in morda nenaključno na patrocinij.²¹ Tabor je imel štiri obrambne stolpe, od katerih je bil jugovzhodni okrogel, saj naj bi ga naredili iz nekdanje kostnice.²² Ko tabor ni več služil svojemu namenu, so ga začeli uporabljati za različne potrebe, preurejali in nato tudi postopno odstranjevali. Severozahodni stolp so verjetno odstranili v prvi polovici 19. stoletja, jugovzhodni stolp leta 1846. Iz jugozahodnega stolpa so sredi 19. stoletja pozidali kaplanijo. Severovzhodni stolp je delno ohranjen še danes. V južni steni tabora ob

¹⁴ Curk, Jože: Ocene: Ivan Stopar: Karolinška arhitektura na Slovenskem, Ljubljana 1988. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, nova vrsta 25, 1989, str. 121, 122 (dalje Curk 1989).

¹⁵ Prim. Vrečer 1930, str. 35.

¹⁶ Ustna informacija braslovški župnik g. Jože Zidanšek.

¹⁷ Curk 1992, str. 160.

¹⁸ Ustna informacija braslovški župnik g. Jože Zidanšek.

¹⁹ Kralj 1990, str. 69.

²⁰ Fister, Peter: *Arhitektura slovenskih protiturskih taborov* (disertacija). Ljubljana 1974, str. 95 (dalje Fister 1974).

²¹ Fister, Peter: *Arhitektura slovenskih protiturskih taborov*. Ljubljana: Slovenska matica, 1975, str. 24.

²² Orožen 1880, str. 32; Kralj 1990, str. 70.

¹⁰ Zadnikar 1959, str. 199, 200; isti: 1982, str. 383, 384.

¹¹ Badovinac, Bogdan: Braslovče. *Varstvo spomenikov* 27, 1985, str. 325-327; Stopar 1987, str. 14, 15; Kralj 1990, str. 116-118.

¹² Stopar 1987, str. 54.

¹³ Stopar 1987, str. 55.

je delno ohranjen še danes. V južni steni tabora ob cesti proti Malim Braslovčam je v obzidje vzdanih več spolij, od katerih sta različni vsaj dve. Na eni je upodobljen zaenkrat še neznan grb, pod katerim je fantastična režeča se glava z razprostrtimi rokami. Druga spolija morda predstavlja neznanega svetnika ali oranta. Franc Kralj je predvideval, da omenjene spolije izvirajo iz 15. stoletja, ko so zidali obzidje.²³ Osebnostno menim, da so omenjene figure morda starejše in so bile uporabljene le kot gradbeni material pri zidavi obzidja. Bolj verjetno se namreč zdi, da so spolije izvirale iz cerkve, iz katere pa so bile iz različnih vzrokov odstranjene. Zaradi zelo različnega materiala v obzidju se nam zdi zelo verjetna domneva, da je še več spolij vzdanih v zidu obzidja, a so zaradi orientacije kamnov zaenkrat nevidne. Na območju bližine cerkve in tabora ni nikakršnih arheoloških najdb, ki bi jih lahko povezali s protiturško obrambo.

Okrog cerkve je bilo verjetno že od samega začetka tudi pokopališče, ki so ga opustili leta 1826 in ga prestavili drugam.²⁴ V jugovzhodnem delu pokopališča je bila postavljena kostnica (karnar), posvečena sv. Mihaelu. Prvič se omenja šele v vizitacijskem zapisniku v začetku 17. stoletja, datacija njene postavitve pa je še nejasna. Marijan Zadnikar jo je datiral v obdobje postavitve prve župnijske cerkve, t.j. v prvo polovico 12. stoletja.²⁵ Leta 1661 jo je vizitator zaradi zanemarjenosti ukazal podreti in danes o njej ni več sledu.²⁶

Pri različnih urejanjih prostora okrog cerkve so skoraj vsakokrat naleteli na ostanke pokojnikov. V glavnem je šlo za kompletne skelete, ki so se razmeroma dobro ohranili tudi zaradi ilovnatih tal. Grobovi ležijo vsepovsod okrog cerkve znotraj obzidja že v globini pol metra. Ob prekopih pri urejanju cerkvene okolice so vse ostanke pokojnikov prenesli na sedanje pokopališče. Posebnih

arheoloških najdb pri tem ni bilo, našli so le redke dele noš pokojnikov (križce rožnih vencev, gumbce itd.), ki so shranjeni v župnišču in bolj ali manj časovno nedoločljivi.²⁷

Pri urejanju nekdanjega severovzhodnega obrambnega stolpa so pred kratkim odstranili tudi nove tlakovce skupaj z ne globokim delom nasutij pod njimi. Med deli naj bi kljub pozornosti ne našli velikih količin arheološkega materiala v nasutjih; shranili so nekaj bolje ohranjenih fragmentov rdeče žgane neglazirane keramike. Kovinskih najdb z izjemo redkih žebeljev ni bilo. Nasutja so navozili na bližnjo župnijsko parcelo.²⁸ Sam sem pri pregledu kupov naletel še na nekaj arheoloških najdb, zlasti fragmentov keramike. Pri pregledu fragmentov sem ugotovil, da ne gre za tipičen novoveški material (med odlomki namreč ni bilo prisotnega porcelana, beloprstene "libijske" in redukcijsko žgane, na obeh straneh glazirane "kmečke" keramike), ki pa je hkrati izjemno raznolik, kar daje resničen vtis nasutja pri utrjevanju tal. Našel sem tudi nekaj žebeljev, ki prav tako niso tipično novoveški (vsi so namreč kovani) in pa fragment ključa (zgornji del). Redke steklene črepinje so v glavnem prevlečene z irisom; en odlomek je verjetno noga steklene čaše. Vse te najdbe morda nekako uokvirja najdba odlično ohranjenega bronastega habsburškega novca cesarja Franca II. iz leta 1812, ki bi morda lahko datiral omenjeno nasutje. Vendar moramo povedati, da ne vemo niti za točen dvig plasti niti za stratigrafsko sekvenco nasutja, prav tako pa so bili kupi nedvomno že večkrat premetani. Glede na vrsto keramike pa bi takšna datacija lahko bila ustrezna.

Izbor bronastih predmetov iz nasutij pri braslovški župnijski cerkvi. Najdeno pri urejanju cerkvene okolice in nekdanjega obrambnega stolpa. Verjetno deli noše iz uničenih srednje/novoveških grobov. Levi križec uničenega rožnega venca (nekoliko povečano) je datiran v 15.-16. stoletje, desni (fragmentiran; nekoliko povečano) pa v 17. stoletje. Okrogla pasna spona (nekoliko pomanjšana) je bronasta, prevlečena s kositrom in je iz 16. stoletja.

²³ Kralj 1990, str. 71. Vrečer (1930, str. 35) je napačno zapisal, da je omenjeni grb žovneški. Kralj ugotavlja, da je grb neznan, da pa žovneški vsekakor ni.

²⁴ Kralj 1990, str. 125. Tudi to pokopališče je bilo (mdr. zaradi izredno poplavnega terena) opuščeno leta 1904, ko so začeli umrle pokopavati na sedanjem pokopališču.

²⁵ Zadnikar 1959, str. 200; isti: 1982, str. 384; Kralj 1990, str. 129.

²⁶ Ker kostnica ni ohranjena, ni popolnoma jasno, ali so jo v 17. stoletju zares podrli, ali se je to zgodilo šele kasneje. Na litografiji iz okrog leta 1830 je v jugovzhodnem vogalu taborskega obzidja dejansko viden okrogel stolp, ki je bil odstranjen leta 1846, in odtod izvira domneva, da je nastal iz nekdanje kostnice (prim. Orožen 1880, str. 32; Kralj 1990, str. 129). Vendar se nam zastavlja vprašanje, zakaj naj bi nekdanjo kostnico v obrambni sistem vključili šele po letu 1600. Na prostoru nekdanjega pokopališča do sedaj (nedvomno tudi zaradi nasutij) še niso naleteli na strukture, ki bi jih lahko povezali s kostnico. Braslovški župnik g. Jože Zidanšek domneva, da je bila kostnica porušena že v 17. stoletju in da je bil del temeljev vključen v kasnejše baročne prezidave cerkve.

²⁷ Ustna informacija braslovški župnik g. Jože Zidanšek.

²⁸ Gl. op. 27. Župnik je prepričan, da gre za lokalno produkcijo iz bližnjih Glinj.

nek"

Johann Gabriel Seidl je prvi omenil antični novčni depo antoninijanov iz 3. stoletja po Kr. poleg depojske novčne najdbe v Zgornjih Gorčah. Najdba, odkrita leta 1828, je obsegala več sto antoninijanov, ki so bili (kot depo v Zgornjih Gorčah) v lasti Josefa Kleina, ki je posamezne primerke poslal na Dunaj.²⁹ Novci so bili iz časa od Valerijana do Avrelijana, datirani 239-275. V detajlni analizi depoja je Peter Kos zakop datiral v čas po letu 275.³⁰ Lojze Bolta je depo pogojno enačil z depojsko novčno najdbo v Zgornjih Gorčah.³¹

Lokacija omenjene najdbe (če gre res za različno od Zgornjih Gorč) je izredno težko določljiva, saj je že pot med Braslovčami in (starim) gradom Žovnek dolga več kot kilometer. Prav tako ni povsem jasno, za kateri grad Žovnek gre. Verjetneje gre za stari grad, morda pa tudi za njegovega naslednika, novi dvorec Ruhethal, ki so ga mdr. tudi imenovali Žovnek oz. Novi Žovnek. Ta stoji bližje cesti iz Braslovč kot pa stari grad.

Braslovče/ "na območju Braslovč"

Leta 1872 naj bi nekje na braslovškem območju našli dva novca cesarja Trajana, ki sta prišla v graški Joanneum.³² Natančnejša lokacija najdbe ni znana. Rajko Vrečer je omenjal "rimskie napise, bronaste zaponke in denar, ki so ga našli v bližnji okolici Braslovč", kar naj bi potrjevalo, da so bile Braslovče "nekdanja rimska naselbina".³³ Bronaste zaponke so tu omenjene prvič.

Dobrovlje/ Dobnik

V hribovitem naselju samotnih kmetij, na Dobrovljah³⁴ v bližini cerkve sv. Urbana, so pri Dob-

niku pred približno 20 leti (okrog leta 1980) podirali staro hišo in kaščo ("kašto"), ki je stala na mestu sedanje hiše in pri tem našli nekaj domnevno srednjeveških predmetov. Ker so spodnji del kašče podirali z bagerjem, ne vedo, ali so bile omenjene najdbe prav v zemlji ali morda le v zidu kašče. Našli so prstan z napisom 14 K. R. 16, kar tolmačijo kot začetnice in letnico. Prstan v obliki širokega obročka je domnevno bronast in pozlačen. Ločeno so našli še zapestnico, sestavljeno iz manjših kvadratov (prav tako bronasta in pozlačena) in kovinske škarje, ki so imele med krakoma upodobljeni dve glavi, menda "kralja in kraljično". Prstan še hranijo, zapestnico in škarje so podarili sorodnikom v Nemčijo. Po mnenju Marjana Forštnerja – Dobnika so bili vsi ti predmeti verjetno shranjeni v kakšni škafli ali zidni omarici, kjer je bilo zagotovo spravljanih še več stvari. Vendar niso našli ničesar drugega.³⁵

Omenjena najdba je vsekakor zanimiva, čeprav jo je že zaradi okoliščin najdbe težko ocenjevati; zlasti ker poznamo dva od treh predmetov (zapestnico in škarje) le po opisu. Prav tako bi težko pritrdili, da je omenjeni prstan res srednjeveški, saj ima zelo splošno obliko in tudi številke in črke na njem niso tipično srednjeveške.

Vzrok zakopa bo seveda ostal neznan, vsekakor pa je šlo za depo vrednejših predmetov, ki je bil zaradi neznanih vzrokov skrit. Če gre res za srednjeveške predmete, bi jih lahko morda povezali s turškimi vdori ob koncu 15. stoletja, saj se mdr. eden izmed dobroveljskih vrhov imenuje Grmada, kjer naj bi signalni ognji naznanjali bližajočo se turško nevarnost.

Glinje

Franjo Baš je omenil, da je bila v Glinjah najdena "glinasta posoda iz prazgodovine". Ker navaja le ta podatek, ne vemo, kje v Glinjah in kdaj so omenjeno posodo našli. Ker iz Glinj ne poznamo nobenih drugih najdb in Baš ni navedel drugih virov, je omenjena najdba sporna.³⁶

Že sam toponim kraja nam pove, da je bil tu primeren material za lončarstvo; najbrž v vseh obdobjih, ko je bilo območje poseljeno.

Letuš/ "ob cesti proti Mozirju"

V začetku šestdesetih let 20. stoletja je Jakob Šket pri urejanju ceste iz Letuša proti Mozirju našel najmanj en novc. Po nekaterih podatkih naj

²⁹ Seidl, Johann Gabriel: II. Beiträge zu einer Chronik der archäologischen Funde in der österreichischen Monarchie. *Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen* 9, 1853, str. 130 (dalje Seidl 1853). Nadaljnje omembe: Pichler, Friedrich: *II. Die Münzen der römischen und byzantischer Kaiser in der Steiermark* - v: *Repertorium der steirischen Münzkunde* II. Graz: Leuschner & Lubensky, 1867, str. 239; isti: *Text zur archäologischen Karte von Steiermark*. Graz: Anthropologischer Verein, 1879, str. 11 (dalje Pichler 1879); Vrečer 1930, 35; Kolšek, Vera: Savinjska dolina v rimski dobi. *Savinjski zbornik I*, Žalec 1959, str. 123 (dalje Kolšek 1959); Bolta 1975, str. 279; Kos, Peter: *Denarni obtok na jugovzhodnoalpskem prostoru v antiki* (disertacija). Ljubljana 1984, str. 6/42 (dalje Kos 1984); isti: *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Slowenien, Teil II*. Berlin: G. Mann, 1988, str. 21 (dalje Kos 1988); Kralj 1990, str. 36.

³⁰ Kos 1988, str. 21.

³¹ Bolta 1975, str. 279.

³² *Jahresbericht des steiermarkischen Landesmuseums in Graz* 61. Graz 1872, str. 24. Nadaljnje omembe: Pichler 1879, str. 11; Bolta 1975, str. 279; Kralj 1990, str. 36.

³³ Vrečer 1930, str. 35.

³⁴ Domačije na dobroveljski planoti so zelo raztresene in tu poteka tudi meja med braslovško in nazarsko župnijo. Dobnikova domačija npr. že spada v nazarsko faro.

Ker pa je to območje s cerkvico sv. Urbana do leta 1860 spadalo pod braslovško faro in ker je tu še vedno ozemlje braslovške občine, najdišče še uvrščamo v obravnavano območje.

³⁵ Ustna informacija Marjan Forštner – Dobnik, Dobrovlje.
³⁶ Baš 1971, 36. Kljub temu, da je omenje na najdba precej sporna, saj gre za edino omembo, jo vseeno obravnavamo na tem mestu, ker kljub vsemu dopuščamo možnost, da je Baš (rojen v bližnjih Kamenčah) razpolagal s podatki, ki so nam neznani. Prim. tudi op. 98.

bi šlo za bakren novc, najden v globini 1,4 m.³⁷ Peter Kos je omenjeni novc uvrstil med rimske nominale z negotovo datacijo med prvim in četrtnim stoletjem po Kr.³⁸

Izredno zanimiva je skorajda nasprotna pripoved samega najditelja. Najdbe se spominja, vendar naj bi takrat našel 5-6 novcev (ne enega!) v globini, ki ustreza globini cestnih jarkov, v Letušu, na desni strani ceste, ob cesti proti Mozirju. Novci so bili "rumene barve"; na sprednji strani je bila upodobljena podoba vladarja. Izvirali naj bi iz časa okrog leta 1800 (napis je menda prebral), torej novoveški. Hranil jih je doma, po preurejanju kleti jih je pred leti zavrzel.³⁹

Iz teh dveh popolnoma različnih virov je težko zaključiti, za kakšno novčno najdbo je dejansko šlo. Morda omenimo še to, da se Šket ne spominja nobene druge najdbe razen te, ki jo je omenil. Prav tako ni menda našel ničesar drugega v svojem poklicnem delu.

Letuš/ Gornji Hrašan

V Letušu, v nekem vinogradu pri Zornikovi domačiji blizu Gornjega Hrašana, je bil že v prvi polovici 19. stoletja najden rimski nagrobnik. Kasneje so ga vzdali v kovačnico pri Spodnjem Hrašanu, kjer je po prezidavi izginil. Brez natančnejše lokacije ga je prvi omenil Albert Muchar, točno lokacijo je zapisal šele Ignac Orožen.⁴⁰ Nagrobnik je imel leta 1844 "komaj čitljiv napis", vsaj leta 1880 pa je bil že izgubljen.⁴¹ Theodor Mommsen je omenjenemu nagrobniku dal številko 5112 (sedaj CIL 5112), kot lokacijo najdbe pa je zapisal "v hiši čez most", kar ustreza dejanskemu stanju, čeprav opis lokacije zveni skopo.⁴² Mommsenova naved-

ba lokacije se nam zdi izredno pomembna, saj je bila kasneje napačno interpretirana – prišlo je celo tako daleč, da je kasneje Lojze Bolta ločil dva (!) v Letušu najdena rimska nagrobnika: CIL 5113, ki naj bi bil vzdian "v hiši pri (!) mostu" in "v nekem vinogradu pri Zornikovi domačiji blizu Gornjega Hrašana najden rimski nagrobnik z napisom".⁴³ Tu gre za očitno napako: Muchar, Knabl, Mommsen idr. namreč izrecno govorijo o enem rimskem nagrobniku v Letušu in to natanko o istem kot Orožen, ki pa ga Bolta navaja kot vir za "drugi" spomenik. Dva rimska nagrobnika v Letušu je prvi navedel šele Rajko Vrečer, ki je v monografiji Savinjska dolina pri epigrafskih spomenikih rimske dobe v Savinjski dolini pri kraju Letuš navedel slovensko transkripcijo dveh rimskih nagrobnikov. Prvega smo omenili, pri besedilu prevoda drugega pa lahko takoj vidimo, da z Letušem nima nobene zveze. Vrečer namreč navaja prevod napisa nagrobnika, znanega kot CIL 5113, ki je bil vzdian na gradu Žovnek (gl. Podvrh/ Žovnek) in nikakor ni izvir iz Letuša. Seveda pa ne moremo vedeti, ali je Vrečer naredil malomarno napako, ali je pri pisanju uporabil kakšen napačen vir.⁴⁴ Druga dvo-

Borussicae, editum voluminis tertii supplementum. Inscriptiones Asiae provinciarum Europae Graecorum Illyrici Latinae. Berlin 1873, str. 626 (dalje Mommsen 1873). Naj navedemo tudi originalni Mommsenov zapis lokacije (v latinščini): "in aedibus trans pontem".

⁴³ Bolta 1975, str. 279. Že iz članka Vere Kolšek Savinjska dolina v rimski dobi ni jasno razvidno, da je bil v Letušu najden le en nagrobnik. Pri navajanju rimskih najdb v Letušu Kolškova opiše nagrobnik, najden v vinogradu pri Zornikovi domačiji s točno lokacijo najdbe, pri navajanju literature pa navede Mucharja (1844, str. 396), Pratobevera (1854, str. 127), *Krajevni leksikon Dravske banovine: krajevni repertorij z uradnimi, topografskimi, zemljepisnimi, zgodovinskimi, kulturnimi, gospodarskimi in tujskoprometnimi podatki vseh krajev Dravske banovine*. Ljubljana 1937, str. 80 (pravilno: 90, op. B. P.); dalje *Kraj. lek. Drav. ban* (1937) in dvoumen podatek "CIL 5112 (izgubljen)". S takim opisom lahko dobimo vtis, kot da gre za dva različna nagrobnika. V literaturi, ki jo za CIL 5112 navaja Bolta (Muchar 1844, str. 396; Knabl 1851, str. 157; Pratobevera 1854, str. 116; Pichler 1879, str. 29; Vrečer 1930, str. 14) natančna lokacija najdbe nagrobnika (razen krajevne) ni nikjer navedena. Sam napis na nagrobniku pa je enak kot pri "drugem" napisu, za katerega kot literaturo navaja Orožna (1880, str. 34) in Fekonjo (1895, str. 371). Prim. napis v: Muchar 1844, str. 396; Knabl 1851, str. 157; Mommsen 1873, str. 626; Orožen 1880, str. 34. Nikjer tudi ni govora o dveh rimskih nagrobnikih v Letušu.

⁴⁴ Vrečer 1930, str. 14. Napisa na nagrobniku iz Žovneka s pravilno lokacijo najdbe Vrečer ne navaja nikjer. Možno pa je tudi, da je kot vir uporabil knjigo Friedricha Pichlerja (1879), ki je v literaturi sicer ne navaja (prim. Vrečer 1930, I-III), kjer Pichler pri kraju Letuš (Letusch in Saanthale) omenja dva nagrobnika, CIL 5112 in CIL 5113; kot literaturo pa citira še: Muchar 1844, str. 396; Pratobevera 1854, str. 116; Mommsen 1873, str. 626. Vendar nihče od omenjenih avtorjev CIL 5113 ni postavil v Letuš. Da je zmešnjava še večja, Pichler na drugem mestu omeni Žovnek (Saaneck, s. Letusch) in tam

³⁷ Bolta, Lojze; Kolšek, Vera: Letuš (pri Mozirju). *Varstvo spomenikov* 8, 1962, str. 220 (dalje Bolta, Kolšek 1962); Bolta 1975, str. 279. Nikjer pa ni omenjeno, iz katerega obdobja naj bi bil novc. Kot najditelj novca je naveden "J. Šket iz Polzele" (Bolta, Kolšek 1962, str. 220). V resnici je najditelj novca/ novcev Jakob Šket iz Pariželj, ki je bil po poklicu cestar.

³⁸ Kos 1988, str. 23.

³⁹ Ustna informacija Jakob Šket, Parižlje.

⁴⁰ Omembe brez točne lokacije: Muchar, Albert: *Geschichte des Herzogthums Steiermark, erster Theil*. Graz: Damian und Sorge: Leuschner & Lubensky, 1844, str. 396 (dalje Muchar 1844); Knabl, Richard: *II. Wissenschaftliche Mittheilungen, Epigraphischer Excurs. Mittheilungen des historischen Vereines für Steiermark* 2, 1851, str. 157 (dalje Knabl 1851); Pratobevera, Eduard: *Die Fundorte keltischer und römischer Antiken in Steiermark. Mittheilungen des historischen Vereines für Steiermark* 5, 1854, str. 116 (dalje Pratobevera 1854); Pichler 1879, str. 29; Vrečer 1930, str. 14. Omembe s točno lokacijo: Orožen 1880, str. 34; Fekonja, Andrej: *Celje in okolica* (povestne in mestopisne črtice). *Dom in svet* VIII, 1895, str. 371; Kolšek 1959, str. 125; Bolta 1975, str. 279; *Kraj. lek.* 1976, str. 500.

⁴¹ Muchar 1844, str. 396; Orožen 1880, str. 34.

⁴² Mommsen, Theodor (ur.): *Corpus inscriptionum latinarum, consilio et auctoritate Academiae Litterarum regiae*

umna navedba je tudi v Krajevnem leksikonu Dravske banovine. Pod geslom Letuš je mdr. navedeno, da so "v kraju odkopali rimske napisne kamne".⁴⁵ Upravičeno lahko domnevamo, da ne gre za neke nove podatke oziroma da gre za ne-kritično povzemanje Vrečerja ali morda Friedricha Pichlerja.⁴⁶ Iz navedenih dejstev je torej očitno, da poznamo iz Letuša le en rimski nagrobnik.

Kot zanimivost omenimo še, da je Orožen povezoval osebno ime Sura v napisu z imenom domačije Zornik, kjer je bil kamen najden.⁴⁷ Vendar menimo, da gre tu za nesmisel, saj je domače ime (tudi priimek) Zornik znano po celi Savinjski dolini.

Male Braslovče/ Rdeči križ

Ob glavni cesti med Malimi Braslovčami in Letušem sredi polja stoji križ z ledinskim imenom Rdeči križ. Do leta 1960 je tu stala kapela, ki so jo podrli zaradi širjenja ceste Šentrupert – Mozirje. Franc Kralj je domneval, da je pred postavitvijo kapele tu že stal križ, saj je ledinsko ime "Rdeči križ" že staro. Omenil je zgodovinsko legendo, po kateri naj bi na tem mestu v začetku 18. stoletja doživeli poraz ogrski uporniki kruci. V zahvalo za habsburško zmago so postavili križ, ki naj bi ga zaradi rdečih križev na plaščih krucev pobarvali z rdečo barvo. Od tod naj bi izviralo tudi ime lokacije. Baje naj bi pred leti tu našli tudi kosti.⁴⁸

Rdeči križ je že od nekdaj buril domišljijo domačinov, saj še veliko starejših domačinov pozna poznal že takrat v bližnjih Obramljah (gl. Podvrh/ Kranc) najdene rimske bloke (od katerih je imel eden napis), kar pa je malo verjetno.

Podgorje pri Letušu/ Trebe (Trebinje, Tre-

najdbo CIL 5113. Gl. Pichler 1879, str. 29.

⁴⁵ *Kraj. lek. Drav. ban.* 1937, str. 90.

⁴⁶ Dopusčamo še možnost da je avtor prispevka morda poznal že takrat v bližnjih Obramljah (gl. Podvrh/ Kranc) najdene rimske bloke (od katerih je imel eden napis), kar pa je malo verjetno.

⁴⁷ Orožen 1880, str. 34.

⁴⁸ Kralj 1990, str. 129. Ni nam uspelo ugotoviti, od kod Kralju ta podatek. Ogrski uporniki proti Habsburžanom, po rdečih križih na plaščih imenovani "kruci", so v letih 1703-11 večkrat vpadli tudi na slovensko ozemlje Prekmurja in Pomurja. V temeljnem delu o krucih, knjižici Kruci na slovenskem Štajerskem avtorjev Janeza Kocipra, Franca Kovačiča in Matije Slekovca, kjer so opisani vsi vpadi krucev na slovensko Štajersko, ni nikjer navedeno, da bi kruci prodrli zahodneje od Slovenskih Goric, kaj šele v Spodnjo Savinjsko dolino (gl. Kociper, Janez; Kovačič, Franc; Slekovec, Matija: *Kruci na slovenskem Štajerskem*. Maribor: Murski, 1905, str. 62-75 idr.). Prim. tudi poglavje o krucih v: Gruđen, Josip: *Zgodovina slovenskega naroda, I. del* (reprint). Celje: Mohorjeva družba, 1992, str. 925-931.

⁴⁹ Ustna informacija Slavka Cimperman – Malikova, Podvin; Jože Marovt, Parižlje.

binjski grad, Trebinjšček)

Po navedbah Lojzeta Bolte in Vere Kolškove so bili v Podgorju pri Letušu, v gozdu z ledinskim imenom Trebinje ugotovljeni sledovi gradišča z obrambnim jarkom.⁵⁰ Iz tega skopega opisa bi lahko sklepali, da je bilo "gradišče" odkrito šele v šestdesetih letih 20. stoletja, kar je vsekakor nesmisel, saj je bila lokacija znana že dolgo.⁵¹ Omeniti moramo še eno dejstvo: omenjeno "gradišče" je pravzaprav srednjeveški letuški grad, last manj pomembnih vitezov Letuških, ki pa se v virih posebej ne omenja. Leta 1247 pa je omenjen Wulfing Letuški (W. von Leuts). Grad je očitno razpadel že v srednjem veku, poleg zunanjega in notranjega jarka je v danes popolnoma razvaljenem zidovju še mogoče razpoznati obris stolpa.⁵²

Na gradu niso potekala nikakršna arheološka izkopavanja ali raziskave. Med ljudmi pa so krožile zgodbe o tu zakopanih zakladih, ki so jih domačini večkrat iskali, našli pa ničesar.⁵³ Ljudsko izročilo omenja še drugi letuški grad z imenom Loženberg, kakor se imenuje tudi bližnja kmetija. Stal je na gričku na drugi strani Savinje, ob cesti, ki vodi v Mozirje. Pred leti je bilo menda pri Trebinju še mogoče videti raven prostor, kjer je bilo graščinsko kegljišče. Po ljudskem izročilu naj bi gradova povezoval podzemni hodnik, ki je potekal pod Savinjo, Trebinjšček pa naj bi bil z drugim hodnikom povezan tudi z Žovnekom in celo s Celjem. Oba gradova naj bi napadli tudi Turki, ki pa so se po legendi pogrezneli. Še pred drugo svetovno vojno naj bi na tem mestu (Janko Orožen ni zapisal, kje točno) našli človeške kosti.⁵⁴

Morda je zanimiv podatek, da se je zadnji last-

⁵⁰ Bolta, Kolšek 1962, str. 220; Bolta 1975, str. 279. Ker je znano, da monografija Arheološka najdišča Slovenije obravnava le najdišča do zgodnjega srednjega veka, si lahko s tako skromnim opisom brez vsake datacije ustvarimo napačno sliko časovne datacije Trebinja; morda je zavajajoča že oznaka "gradišče".

⁵¹ Prim. Orožen, Janko: *Gradovi in graščine med Savinjo, Sotlo in Savo v narodnem izročilu*. Celje: (s.n.), 1936, str. 88, 89 (dalje Orožen 1936). V *Kraj. lek. Drav. ban* (1937, str. 90) piše, da je "v 9. stoletju imel v Letušu grad mejni grof Braslav"; to naj bi bil "današnji grad Trebinjšček, katerega sledovi so še vidni". Omenjene trditve ne nameravamo komentirati, domnevamo pa, da tu ne gre niti za ljudsko izročilo ampak bolj domoljubno – romantično obarvano "izročilo", ki izvira v povezavi Braslava in Braslovč od druge polovice 19. stoletja dalje.

⁵² Stopar, Ivan: *Razvoj srednjeveške grajske arhitekture na slovenskem Štajerskem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1977, str. 23, 24; isti: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji, III. knjiga: Spodnja Savinjska dolina: občine Celje, Hrastnik, Laško, Žalec*. Ljubljana: Park: Znanstveni tisk 1992, str. 73 (dalje Stopar 1992).

⁵³ Ustna informacija Franc Kralj, Rakovlje. Prim. tudi Orožen 1936, str. 89.

⁵⁴ Orožen 1936, str. 88. Za graščinsko kegljišče in podzemni hodnik tudi ustna informacija Franc Lever – Pečovnik, Podgorje pri Letušu.

Morda je zanimiv podatek, da se je zadnji lastnik Rovšnikove domačije v bližnjem Podvrhu (kjer je prav tako arheološko najdišče) menda imel za potomca graščinskih.⁵⁵

Podgorje pri Letušu/ Pečovnik

V začetku maja 2001 je osnovnošolka Stanka Lever – Pečovnikova pri nabiranju jagod na strmem kamnitem bregu na levi strani ceste, ki vodi k Pečovnikovi domačiji, našla razbito manjšo glinasto posodo, iz katere se je iztreslo skupno približno 250 novcev. Depo je bil skrit do sedanjega časa in se je očitno prikazal zaradi deževnega vremena in erozije po bregu. Breg so menda teden dni pred odkritjem urejevali tudi cestni delavci, a niso našli ničesar. Kasneje je Leverjeva najdišče pregledala še večkrat in našla še nekaj novcev, ki jih hranijo pri Pečovnikovih.⁵⁶ Pri pregledu primerkov novcev se je pokazalo, da gre za tipične srednjeveške male srebrnike, ki izvirajo iz različnih kovnic (Dunaj, Graz, Benetke idr.) in so iz 15. stoletja. Posodica, v kateri so novci ležali, je bila razbita na več delov. Je črno žgana in okrogle oblike, zato sklepamo, da gre za hranilnik. Do temeljite strokovne analize depoja ne moremo dati drugih informacij o najdbi.

Razsuti depo srednjeveških srebrnikov z razbitim hranilnikom (15. stoletje) iz Podgorja pri Letušu. Fotografirano teden dni po odkritju (foto Jernej Marovt).

Razlog za zakop novcev je seveda neznan in bi ga bilo zelo spekulativno povezati s Pečovnikovo domačijo, četudi nedvomno gre za staro kmetijo (staro hišo, ki je bila še lesena, so pred leti porušili). Nad domačijo na strmem hribu stoji domnevna razvalina z ledinskim imenom Ilovšek. Po

nekaterih podatkih naj bi tam stal drugi podgorski grad.⁵⁷ Zelo verjetna pa je možnost, da so depo zakopali v času turških vpadov.

Morda bi lahko omenjeni depo povezali s širšim prostorom. Pri bližnji domačiji Kompošt še poznajo ljudsko izročilo o domnevnem "zakladu" (baje zlatnikih), ki naj bi bili zakopani pod neko hruško pri domačiji. Menda so pred več leti Kompoštove stare tete iskale zaklad, a niso našle ničesar. Zaklad naj bi bil domnevno povezan s podgorskim gradom Trebinjščkom.⁵⁸

Podvrh/ Kodre

V severnem delu Podvrha z ledinskim imenom Obramlje so leta 1984 pri domačiji Kodre pri gradnji novega silosa naleteli na fragmente keramike. Po pripovedovanju Ivana Laznika – Kodreta so v globini približno pol metra odkrili več odlomkov črno žgane neglazirane posode. Posoda naj bi bila razbita že ob odkritju; morda je šlo tudi za ostanke več posod. Po Laznikovem mnenju je šlo za "deponijo". Poleg keramičnih odlomkov niso našli ničesar drugega. Odlomke so zavrgli.⁵⁹

Podatek o najdbi je zanimiv, ker so na sosednji domačiji v Obramljah na drugi strani ceste (p'r Kranc, gl. Podvrh/ Kranc) odkrili več domnevno antičnih kamnitih blokov; od Kranca naj bi po izročilu proti Zgornjim Gorčam potekala tudi "rimska cesta".⁶⁰ Seveda pa samo iz teh podatkov ne moremo keramike, najdene pri Kodretu, razglasiti za antično, čeprav vsekakor ni bila tipično novo-veška.

Podvrh/ Kranc

V Obramljah so pri Krančevi domačiji odkrili več kamnitih blokov, ki bi lahko bili antični. Franc Kralj je v monografiji Braslovče navedel, da so en kamen (z napisom) odpeljali v Gradec, drugega vzdali v škarpo pri domačiji, tretjega pa domnevno vzdali v Krančevo kapelico.⁶¹ Ni pa omenil, da teh (domnevno) treh kamnitih blokov niso našli hkrati. "Kamen z napisom" in "kamen v kapelici" naj bi našli že pred drugo svetovno vojno.⁶² Morda je najdba povezana z gradnjo kapelice, ki je bila postavljena leta 1895, kjer naj bi omenjeni

⁵⁷ Ustna informacija Leverjevi – Pečovnikovi, Podgorje pri Letušu.

⁵⁸ Ustna informacija Mogujevi – Kompoštovi, Podgorje pri Letušu.

⁵⁹ Ustna informacija Ivan Laznik – Kodre, Podvrh.

⁶⁰ Ustna informacija Jernej Marovt, Podvrh. O "rimske cesti" je slišal pripovedovanja pokojnega gospodarja Krančeve domačije.

⁶¹ Kralj 1990, str. 36.

⁶² Ustna informacija Angela Marovt – Krančeva, Podvrh. Več bi o tem vedel povedati njen pokojni mož, ki je mdr. pripovedoval tudi Kralju. Menda so oba bloka našli že ob koncu 19. stoletja, vsekakor pa ne po letu 1945. Zanimivo je, da najdišče kljub precejšnji starosti odkritja še ni bilo omenjeno v arheološki literaturi.

⁵⁵ Ustna informacija Franc Lever – Pečovnik, Podgorje pri Letušu.

⁵⁶ Ustna informacija Stanka Lever – Pečovnikova st. Del novcev je odnesla v celjski muzej, del jih še hranijo doma.

betonom). Kamen, ki je vzdian v škarpi, so našli leta 1956, ko so delali škarpo, v globini enega metra na križišču cest pod domačijo; nato so ga vzdiali v škarpo. Na njem ni bilo nobenega napisa.⁶³ Vidna stran kaže zelo grobo površino in nakazuje lokalni izvor materiala. Drugih najdb pri Krancu ni bilo oziroma niso bili pozorni nanje.

Za Krančevo domačijo v smeri proti Zgornjim Gorčam naj bi po izročilu potekala "rimska cesta". Baje so bili na njivah še vidni cestni utori, ki so jih Krančevi počasi zasipavali.⁶⁴ Podatek je zanimiv, če pomislimo na najdbe pri Krančevi in Kodretovi domačiji pa tudi na bližnje Zgornje Gorče, kjer je bil odkrit depo rimskih novcev.

Podvrh/ Rovšnik

V severnem Podvrhu pri domačiji Rovšnik ob cesti na Dobrovlje so v šestdesetih letih 20. stoletja pri oranju odkrili odlomke prostoročno delane, grobe rustikalne keramike.⁶⁵ Franc Kralj je domneval, da so jo uporabljali staroselci, ki so se umaknili že v pobočje Dobrovelj, da pa je bila izdelava lokalna rimska.⁶⁶

Najdba je vsekakor zanimiva, zlasti če jo pogledamo iz geografskega konteksta. Samotna Rovšnikova domačija ob poti na Dobrovlje pravzaprav ne leži daleč od Krančeve domačije v Obramljah in Zgornjih Gorč, prav tako pa ne od Letuša in samo potrjuje nedvomno poselitev tega dela Podvrha v antičnem obdobju. Glede same datacije in uporabe keramike pa je brez poznavanja konteksta težko dati ustrezno sodbo.

Podvrh/ Žovnek

Stari grad Žovnek ob vznožju Dobrovelj velja za enega najpomembnejših slovenskih gradov tudi zaradi tega, ker je bil izvorni grad grofov Žovneških, kasnejših grofov (knezov) Celjskih. Na tem mestu nimamo namena govoriti o njegovi zgodovinski pomembnosti, prav tako tudi ne o njegovi

stavbni razčlenitvi in stanju ohranjenosti. Tega se

bomo nekoliko dotaknili na drugem mestu.⁶⁷

Izredno zanimiva je morebitna naselitev grajskega hriba pred postavitvijo srednjeveškega gradu. Ljudsko izročilo omenja ajde, ki naj bi živeli pri starem gradu, kar bi morebiti lahko kazalo na sledove starejše predkrščanske "ajdovske" poselitve.⁶⁸ Na gradu je bil vzdian tudi rimski nagrobnik CIL III 5113. Omenjeni nagrobnik je že zelo zgodaj veljal za izgubljenega, saj je bil že Theodorju Mommsenu znan le po Tyfernusovih in Manutiosovih kopijah.⁶⁹ Spomenik so že zelo zgodaj prepeljali v Graz, kjer so ga vzdiali v dvorišče palače Saurau. Če je bil omenjeni nagrobnik najden na grajskem griču, pri gradnji oziroma popravilu gradu ali je prišel od drugod (npr. iz celjskega območja), lahko le ugibamo. Okras na steli iz belega marmorja (površinski rez listnatih ornamentov) je Balduin Saria povezal z nagrobnikom iz Celja (CIL III 5262) in predvideval, da oba izvirata iz iste delavnice.⁷⁰ Vsekakor je zanimivo tudi, da so "med Braslovčami in gradom Žovnek" našli depo rimskih novcev iz 3. stoletja in da se tudi z gradu vidi "rimska cesta". Zanimiv je tudi alohtoni material za gradnjo gradu, ker obstaja možnost, da so lahko vsaj klesane peščene bloke na zunanjem obzidju prepeljali iz območja nekdanjega rimskega legijskega tabora II. italške legije v Ločici ob Savinji.⁷¹

Kot prvi v virih omenjeni lastnik srednjeveš-

⁶⁷ Temeljna literatura: Orožen, Janko: Preteklost Savinjske doline od davnih do današnjih dni. *Savinjski zbornik II*, Žalec 1965, str. 334-338; Stopar, 1977, str. 137-138; isti: *Gradovi na Slovenskem*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1986, str. 127-130; isti: 1992, str. 160-164; Kralj, 2000. Pri vseh delih gl. še tam citirano literaturo.

⁶⁸ Orožen 1936, str. 78. Orožen navaja v celotnem slovenskem ljudskem izročilu znano pripovedko o ajdovski deklici, ki je na sprehodu radovedno opazila kmečke ljudi pri delu in se čudila nad "palčki", ki jih ni poznala. Ko jih je odnesla pokazat ostalim ajdom, so ji šele ti povedali, da so ti "palčki" ljudje. Ponavadi (v omenjeni različici ne) se pripovedka konča še s prerokbo ajda, da bodo ti "palčki" zavladali, ajdi pa bodo izginili. Prim. Möderndorfer, Vinko: *Koroške narodne pripovedke*. Celje: Mohorjeva družba, 1946, str. 96-100 (dalje Möderndorfer 1946).

⁶⁹ Muchar, Albert: *Das römische Norikum oder: Oesterreich, Steyermark, Salzburg, Kärnten und Krain unter den Römern*. Graz: Leuschner & Lubensky, 1825, str. 290 (dalje Muchar 1825); Muchar 1844; str. 424; Pratovevera 1854, str. 120; Petrucci, prof.: *Die römische Bauwerte aus der laibacher Ebene. Mittheilungen des historischen Vereines für Krain 19*, 1864, str. 65; Pichler 1879, str. 29; Mommsen 1873, str. 626; Saria, Balduin: Neue Inschriften aus der norisch - pannonischen Grenzgebiet. *Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Instituts in Wien, Band XXXVI*, Beiblatt, 1946, str. 44-46 (dalje Saria 1946); Kolšek 1959, str. 130; Šašel, Jaro in Ana: *Inscriptiones Latinae quae in Yugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX editae et repertae sunt. Situla 5*, 1963, str. 130; Bolta 1975, str. 279; Kralj 1990, str. 36; Kralj 2000, str. 136.

⁷⁰ Saria 1946, str. 46.

⁷¹ Kralj 2000, str. 137.

⁶³ Obstaja celo anekdota o tem, da na kamnu ni nobenega napisa. Ob najdbi so se namreč nekateri delavci spraševali, zakaj je tako velik in lepo oblikovan kamen brez napisa, ki bi ga "po tradiciji" moral imeti. Ob že preveč vprašujočem glasnem čudenju nekega delavca, zakaj ni na kamnu nobenega napisa, je drugi delavec pripomnil, da na kamnu piše "K. te gleda!" (ustna informacija Angela Marovt - Krančeva)

⁶⁴ Gl. op. 60.

⁶⁵ Bolta, Kolšek 1962, str. 220; Bolta 1975, 279; Kralj 1990, str. 36. Kot lokacijo najdišča sta Bolta in Kolškova navedla "na parc. št. 1342 k. o. Podvrh, lastnik J. Kramer, Rošnik št. 97". To lahko napelje do napačnega tolmačenja, da je "Rošnik" (pravilno Rovšnik) ledinsko ime, ne pa ime domačije. Tako je Bolta kasneje zapisal "parc. št. ki je last J. Kramerja iz (!) Rošnika" (gl. Bolta 1975, str. 279). Rovšnikova domačija je danes opuščena, oskrbujejo jo sorodniki.

⁶⁶ Kralj 1990, str. 36.

kega gradu nastopa leta 1130 Gebhard I. (G. de Soune), grad sam pa je omenjen šele leta 1278 kot "castrum Sounekke".⁷² Doživel je veliko prezidav, njegova najbolj značilna nerazvaljena podoba pa je Vischerjeva upodobitev iz leta 1681. Na njej poleg gradu vidimo ob poti na grajski hrib tudi neznano razvalino na nekoliko nižjem griču. Za kakšen objekt in iz katerega časa je šlo, lahko le ugibamo, ker v virih ni nikjer omenjen. Franc Kralj je razvalino poimenoval "vzhodna stavba" in menil, da je tu stal prvotni žovneški grad.⁷³

Mogočni grad je bil dokončno opuščen leta 1819, ko je tedanji lastnik Jožef Čokl, pl. Ruhethal pozidal dvorec Novi Žovnek ali Ruhethal. Stari grad je od tedaj propadal. V začetku 20. stoletja ga je skušal zaščititi tedanji lastnik baron Cnobloch, ki je prekril okrogli stolp. Žal se streha ni obdržala dolgo, nazadnje so ostanke raznesli domačini.

Domačini so pred leti na gradu večkrat iskali zaklade (nazadnje menda okrog leta 1950), pa niso našli niti drobnih najdb. Pod gradom je bilo še več dobro ohranjenih kleti. Nekoč so okoliški fantje odkrili vhod v manjšo, še dobro ohranjeno, vendar prazno "velbano" klet. V drugi kleti na drugi strani gradu se je še med drugo svetovno vojno skrival partizan. Po pripovedovanju starejših so menda že pred davnimi leti na gradu nekoč odkrili klet, polno posode, ki pa so jo neznanci čez noč izpraznili.⁷⁴ V stolpu pa naj bi bili še po drugi svetovni vojni ohranjeni ostanke posameznih delov pohištva, zlasti stolov.⁷⁵

Dve kmetiji v bližini gradu sta bili nedvomno povezani z gradom. Pri Mlinarju ob potoku Trnavci sta bila nekdanj graščinski mlin in kovačnica, že sredi 18. stoletja pa so tedanji lastniki Žovneka mlin prodali prednikom sedanjih lastnikov domačije (ohranjena originalna listina prodaje iz leta 1751). Na drugi strani mlina naj bi bili tudi graščinski zaježitveni ribniki.⁷⁶ Pri Mlinarju niso nikoli ničesar našli. Druga kmetija, p.d. Rak je bila nekoč stražarski stolp žovneškega gradu (k še delno ohranjenemu stolpu je prizidana hiša). Na danes zaraščenem pobočju, ki se razprostira od gradu v smeri proti Vranskemu, so bili včasih graščinski vinogradi. Od studenca pri danes podrti zidnici v nekem vinogradu je po izročilu vodil do Rakove "štirne" vodovod po lesenih ceveh. Ko je pred leti Ivan Turnšek – Rak kopal za vodovod, je odkril v tleh ostanke borovih štorov.⁷⁷

Od starega gradu naj bi po izročilu vodil rov

do Turnškove domačije pod Grmado na Dobrovljah. Južno od Turnškove domačije je dejansko stal razgledni stolp gradu. Od tod naj bi izviralo tudi ime domačije. Danes je floris stolpa komaj razpoznaven, verjetno je šlo za okroglo stavbo. Kralj je domneval, da je bila kmetija ali njen del zgrajena z materialom iz porušenega stolpa, ker je v gospodarsko poslopje vzdignjen kamen s kamnoseškim znakom.⁷⁸

Zadnjih nekaj let na gradu potekajo revitalizacijska oz. zaščitna dela.⁷⁹ Prvi namen teh del naj bi bila zaščita zidovja pred nadaljnjim propadanjem. Pri tem naj se ne bi dotaknili arheoloških plasti, vendar so pri urejanju okolice prišle na dan najdbe iz nasipnih slojev. Najdbe ležijo praktično povsod, kjer se pri gradu dvigne ruša od tal; v glavnem gre za fragmente keramike, pečnic in žebelje. Ob poplavih leta 1998 je po hudourniški strugi prišel na dan tudi odlomek glinaste vodovodne cevi.⁸⁰

Rakovlje/ "na terasi ob cesti proti Gomilskemu"

Franc Kralj je v monografiji o Braslovčah pri obravnavi pokopališč omenil, da je bilo eno od preteklih grobišč v Rakovljah, kjer naj bi pri gradnji novih hiš naleteli na ostanke grobišča.⁸¹ Gradnje naj bi potekale pred približno tridesetimi leti (okrog leta 1970). Domnevno naj bi odkrili žarno grobišče, ki pa so ga – nedvomno tudi zaradi hitrejšega poteka gradnje – uničili. Drugih podatkov o tej izjemno zanimivi najdbi ni, zato je težko reči, ali je šlo za prazgodovinsko ali antično grobišče. Kralj, ki stanuje v bližini, je pri izkopih okrog hiše v globini približno enega metra odkril lepo oblikovane "okrogle kamne", ki bi lahko bili tudi umetno oblikovani. Na bližnjih njivah se tudi najde keramika, vendar se meša z recentno, zato jo je težko povezati z omenjenim grobiščem. Pri bližnji gradnji nove šole v Rakovljah leta 1977 menda ni bilo nobenih najdb.⁸² To bi morda kazalo na omejenost grobišča na manjši prostor.

Zgornje Gorče/ "grič v občini Zgornje Gorče"

V drugi polovici 18. stoletja (okrog leta 1780) so "na griču (Hügel) v občini⁸³ Zgornje Gorče" odkrili

⁷² Stopar 1992, str. 160.

⁷³ Kralj 2000, str. 172.

⁷⁴ Ustne informacije domačini, stanujoči v bližini gradu Žovnek, Podvrh.

⁷⁵ Kralj 2000, str. 157.

⁷⁶ Ustna informacija Hribernikovi – Mlinarjevi, Podvrh.

⁷⁷ Prim. Orožen 1936, str. 84.

⁷⁸ Ustna informacija Ivan Turnšek – Rak, Podv. rh.

⁷⁸ Kralj 2000, str. 170. Turnškovo domačijo so nemški okupatorji med vojno požgali, razvaline so danes spominsko urejene.

⁷⁹ Čiščenje grajskih ruševin je bilo opravljeno že v sedemdesetih letih 20. stoletja. Po posredovanju ustanovljenega odbora za zaščito gradu je bil Žovnek razglašen za kulturni in zgodovinski spomenik v nekdanji občini Žalec marca 1993. Občni zbor Kulturno zgodovinskega društva Žovnek – Braslovče je bil januarja 1995. Gl. Kralj 2000, str. 243-254.

⁸⁰ Kralj 2000, str. 184.

⁸¹ Kralj 1990, str. 125.

⁸² Ustna informacija Franc Kralj, Rakovlje.

⁸³ Glede na to, da so Zgornje Gorče še danes precej nepomembna manjša kmečka vas, je tu verjetno mišljena

depo rimskih novcev antoninijanov iz 3. stoletja po Kr. Richard Knabl je omenjene novce (ne več vseh) videl pri lastniku braslovškega dvorca Bärenhof Josefu Kleinu, ki je novce prevzel od braslovške občine, kjer so bili deponirani. Prvotni lastnik novcev je bil trgovec Foramitt.⁸⁴ Depo je obsegal novce od cesarjev Valerijana do Karina (254-284). Detajlno analizo novcev depoja je podal Peter Kos, ki je datiral zakop na jesen leta 284.⁸⁵

Vsekakor je zakop povezan z zgodovinskim položajem v nemirnem obdobju, kar je ugotovil že Knabl. Lojze Bolta je domneval, da gre za isto najdbo kot novčni depo "med Braslovčami in gradom Žovnek", kar pa je Kos izpodbil.⁸⁶

Točna lokacija najdbe je izredno težko določljiva, morda je bolj kot s samim naseljem Zgornje Gorče povezana z bližnjimi Obramljami.⁸⁷ Knabl je omenil, da je najdišče od braslovškega župnišča oddaljeno četrto ure.⁸⁸ Kakršnihkoli drugih najdb v Zgornjih Gorčah ni, prav tako omenjeni depo nima nikakršnega mesta v izročilu.⁸⁹

Poselitvena slika braslovške fare do visokega srednjega veka

Zaradi lažjega razumevanja prikaza poselitve obravnavanega območja v različnih časovnih obdobjih moramo na začetku predstaviti tukajšnje geografske posebnosti, ki so nedvomno igrale pomembno vlogo pri poselitvi skozi celotno zgodovino človeškega bivanja na tem prostoru. Pri tem nimamo namena geografskih značilnosti opisovati detajlno, ampak le do te mere, da si ustvarimo približno sliko izoblikovanosti terena. To nam bo omogočilo lažje dojetje preteklih poselitve na obravnavanem območju, ki v preteklosti ni bila do cela identična z današnjo poselitvijo.

Ozemlje nekdanje krajevne skupnosti Braslovče leži v severovzhodnem delu Spodnje Savinjske doline, za katerega so značilne tri reliefne enote. Nizka ravnina na vzhodu⁹⁰ (1) sega od Savinje proti zahodu in se precej razgiba zahodno od črte Glinje – Spodnje Gorče – Rakovlje – Braslovče – Zgornje Gorče – Obramlje. Ta del tvorijo pliocenski griči med omenjeno krajevno mejo in Dob-

rovljami v Podvrhu do braslovške pleistocenske terase nad strugo Savinje (2), kjer leži trg Braslovče. Terasa predstavlja vmesni gričevnat svet med ravnino na vzhodu in zakraselo, z gozdom močno poraslo Dobroveljsko planoto s kapniškimi jamami (3).⁹¹ Letuško območje (ozemlje nekdanje krajevne skupnosti Letuš) leži na jugozahodu v podnožju strmega pobočja Dobrovelj, na severu pa v nižini na obeh straneh reke Savinje. Po geološki osnovi je ravninski del braslovškega območja večinoma prodnat in se dviga na nižjih diluvialnih ravninah in višjih terciarnih terasah. Južno od Braslovč so značilne diluvialne tvorbe (prod in pesek), ki potekajo od Šmartnega ob Paki in Braslovč do Celja, zlasti v ozkem pasu ob Savinji ("gmajna"), ki je bil v preteklosti poraščen z borovci in topoli. Na hribovitih Dobrovljah prevladuje apnenec, jugovzhodno od Črete pa tudi srednjetriadni šenturški skrilavci; na več mestih apnenec predira andezit. Na severnem pobočju Dobrovelj pa tudi delno pri Braslovčah prevladujejo školjkasti dolomiti.⁹² Temperatura braslovškega območja je zelo ugodna; nižinsko območje je precej mokro, kar omogoča dobro rast na številnih travniških površinah. Celotna celjska kotlina pa je precej vetrovna.

Če soočimo te skopo opisane geografske značilnosti obravnavanega območja s seznamom arheoloških najdišč, vidimo, da se arheološka najdišča ne pojavljajo na celotnem območju. Najprej nam pade v oči popolna odsotnost arheoloških najdišč na nizki ravnici, ki poteka od Šentruperta proti Malim Braslovčam in sega proti zahodu do prehoda na nizko gričevje. To nam postane bolj razumljivo, če pomislimo na dejstvo, da je vsaj od Orle vasi do Letuša do začetka 20. stoletja precejšen pas zavzemala t.i. "gmajna", t.j. neobdelana skupna površina na manj kakovostni zemlji ob bregovih Savinje, ki je bila zaradi prodnate podlage za naselitev neprimerna.⁹³ Naselbine so bile le nekdanje in sedanje redke kmetije na nekoliko višjem predelu kvartarne terase (npr. v Parižljah). Na tem območju je bila naselitev možna le v bližini ceste Šentrupert – Mozirje, ki je bila nedvomno pomembna tudi v preteklosti.

Največja koncentracija najdišč se nahaja v pre-

katastrska občina.

⁸⁴ Knabl 1851, str. 155. Nadaljnje omembe: Seidl 1853, str. 130; Pratovevera 1854, str. 110; Pichler 1867, str. 239; Pichler 1879, str. 11; Vrečer 1930, str. 35; Kolšek 1959, str. 130; Bolta 1975, str. 279; Kos 1984, str. 6/46; Kos 1988, str. 22; Kralj 1990, str. 35.

⁸⁵ Kos 1988, str. 22.

⁸⁶ Bolta 1975, str. 279; Kos 1988, str. 22.

⁸⁷ Prim op. 60.

⁸⁸ Knabl 1851, str. 156.

⁸⁹ Npr. leta 1911 v Zgornjih Gorčah rojeni Jože Marovt ni vedel ničesar o kakršnihkoli najdbah v Zgornjih Gorčah.

⁹⁰ Tu ležijo naselja Orla vas, Topovlje, Parižlje, Preserje; pot se nadaljuje proti Malim Braslovčam in Letušu in od tam proti Zgornji Savinjski dolini.

⁹¹ Kralj 1990, str. 11, 14.

⁹² *Kraj. lek. Drav. ban.* 1937, str. 87, 89, 476.

⁹³ Janko Orožen v članku Gmajne na področju srednje Savinje in njenih pritokov (*Celjski zbornik*, Celje 1957, str. 153-190) navaja skupna zemljišča ("gmajne") pri vseh vaseh sedanje braslovške fare. Naselja ob Savinji (Orla vas, Topovlje, Parižlje, Preserje, Male Braslovče) so imela praviloma "gmajno" med teraso in Savinjo oziroma ob bregovih Savinje, ostala naselja pa različno. "Gmajne" so začeli razdeljevati ob koncu 18. stoletja (reforme Marije Terezije), po letu 1848 pa so vse nerazdeljene "gmajne" postale last sosesk. Med upravičence so "gmajne" dokončno razdelili do leta 1890.

hodnem pasu med ravnico in zakraselimi Dobrovljami, ki je najintenzivnejša v smeri proti Zgornji Savinjski dolini; na območju, ki zaokrožuje severni Podvrh (Obramlje), jugozahodni Letuš in Podgorje. Vendar vsa najdišča kažejo bolj na značaj prehodnega območja, saj neke intenzivnosti poselitve pred visokim srednjim vekom vsaj glede na stanje sedanjih raziskav ne moremo dokazati. Druga večja intenzivnost poselitve bi morda lahko bila na območju proti južnemu Podvrhu od rakoveljske terase (Rakovski klanec) proti staremu gradu Žovnek. Vendar je tudi tu intenzivnost poselitve pred visokim srednjim vekom prav tako nejasna. Naselje Braslovče na braslovški terasi je zaradi odmaknjenosti od glavnih prometnih smernic še danes precej odmaknjeno od intenzivnega razvoja in zato morda lahko domnevamo, da je bilo tako tudi v preteklosti. Iz visokogorskega sveta Dobroveljske planote pred visokim srednjim vekom prav tako ne poznamo nobenih sledov pretekle poselitve.⁹⁴

A naj znova poudarimo, da so omenjene domneve le rezultat nepopolnega poznavanja pretekle poselitve in šele detajlne raziskave bi razjasnile preteklo poselitev obravnavanega območja.

Kot smo povedali že v uvodu in pokazali pri obravnavi posameznih najdišč, za kakršnokoli preteklo poselitev obravnavanega območja pred visokim srednjim vekom nimamo v rokah nikakršnih zanesljivih trdnih dokazov, ampak le prostorske in predmetne fragmente nekih, nam še zelo nejasnih situacij v preteklosti.

Že Franc Kralj ugotavlja, da so Braslovče z bližnjo okolico izrazit primer območja, za katerega ne moremo dokazati velike intenzivnosti pretekle poselitve in da "moramo zaradi redke poselitve v preteklosti krajevno zgodovino povezati z zgodovino pokrajine, v kateri kraj leži", t.j. celotno Spodnjo Savinjsko dolino. Območja okoli Braslovč naj bi bila v preteklosti redko naseljena – če so sploh bila – in to naj bi veljalo za čas do vzpostavitve rimske oblasti.⁹⁵

Za najstarejšo, t.j. kamenodobno poselitev ni na obravnavanem območju nobenih dokazov.⁹⁶ Kralj

zaradi obstoja paleolitske lovske postojanke v Apnarjevi jami v Pirešici predpostavi možnost poselitve tudi v kraških jamah na zakraseli Dobroveljski planoti, kjer naj bi bile takrat vse možnosti za naselitev.⁹⁷ Vendar moramo izrecno poudariti, da gre tu samo za domneve.

Kralj nadalje navaja, da prav tako nimamo nikakršnih dokazov za poselitev v celotni prazgodovini nasploh, čeprav zaradi bližine bogatih prazgodovinskih "ilirskih" najdišč v okolici Šešč in Prebolda dopušča možnost, da bi bilo poseljeno tudi ozemlje pod Dobrovljami, kar naj bi bilo verjetno predvsem v pozno prazgodovinskem ("keltskem") obdobju.⁹⁸ Skozi Podvrh bi namreč lahko čez Trojanje potekala pot tovorjenja rude iz Koroške na Dolenjsko, ker "naj bi bila to najbolj naravna povezava"; to naj bi posredno kazale najdbe iz časa rimske oblasti.⁹⁹ Na tem mestu naj omenimo domnevno žarno grobišče v Rakovljah. Grobišče je ležalo na ravnici, ki je rahlo dvignjena z Rakovskim klancem v smeri proti Gomilskemu. Glede na to, da nam je znan le ta podatek, bi bilo zelo spekulativno, da bi iskali določene primerjave in povezave (ki pa jih v neposredni bližini tudi ni), saj ne vemo niti, ali je šlo za prazgodovinsko ali antično grobišče. Omejenost grobišča nam je prav tako neznana; morda bi lahko z grobiščem povezali v bližini najdene

⁹⁷ namreč od nekdanj spadal pod polzelsko faro.

⁹⁸ Kralj 1990, str. 34.

⁹⁸ Za "ilirsko" najdišča gl. Bolta 1959, str. 103-117. Pri analizi prazgodovinske poselitve ne omenjamo domnevne najdbe "glinaste prazgodovinske posode" v Glinjah, ker ne poznamo niti točne lokacije, niti konteksta najdbe. Vendar je lahko najdba docela verjetna. Nedaleč od Glinj namreč ležita vasi Šmatevž in Trnava, kjer so pri zaščitnih arheoloških izkopavanjih trase za avtocesto odkrili srednje/mlajšo latensko nižinsko naselbino (prim. Novšak, Matjaž: Trnava. *Varstvo spomenikov 37 (poročila)*, 1995, str. 132), med najdbami pa so bili mdr. številni fragmenti keramike. Samo ugibamo lahko, če se najdba v Glinjah ne navezuje morda na bližnji Šmatevž (ker ne poznamo točne lokacije) ali smemo morda v Glinjah domnevati še eno manjšo latensko nižinsko naselbino? Vsekakor lahko pas pozne prazgodovinske poselitve razširimo na prehodni pas, ki se razgiba v smeri proti Gomilskemu. Prim. tudi op. 36.

⁹⁹ Kralj 1990, str. 35. Vera Kolškova (1959, str. 130; povzema: *Kraj. Lek.* 1976, str. 517) navaja, da sta bila na Žovneku "poleg keltske tetradrahme najdena dva rimska novca". Kot literaturo navaja: Muchar 1844, str. 424; Pratobevera 1854, str. 120, *Archäologische Inschriften aus Jugoslawien* po: Mommsen 1873, str. 626. Vendar Kolškova obravnava omenjene novce skupaj z nagrobnikom CIL 5113, ki je bil vžidan na gradu in se omenjena literatura (ki smo jo pregledali) nanaša izključno nanj in nikjer niso omenjeni tudi novci. Ker literatura torej ne ustreza in za to novčno najdbo (če in kakršna je sploh bila) ne poznamo nikakršne druge objave, je pri opisu arheoloških najdišč nismo upoštevali. Če najdba ni sporna, moramo samo ponovno potrditi: pozno prazgodovinska prisotnost je v Podvrhu nedvomna, domnevati pa smemo kontinuiteto poselitve na hribu, kjer je postavljen grad Žovnek.

⁹⁴ Vendar moramo poudariti, da to narekuje le stanje sedanjih raziskav. Na bližnji Čreti (996 m) je bil namreč že ob koncu 19. stoletja odkrit bronastodobni depo srpov. Gl. Bolta, Ljotze: Najstarejša zgodovina Spodnje Savinjske doline. *Savinjski zbornik I*, Žalec 1959, str. 103-117 (dalje Bolta 1959).

⁹⁵ Kralj 1990, str. 34. Naj na tem mestu omenimo, da Kralj domnevnega žarnega grobišča v Rakovljah ne omenja v kontekstu arheoloških najdišč, ampak pokopališč.

⁹⁶ Baš (1971, str. 36) kot "najstarejše znamenje življenja" na braslovškem območju omenja najdbo zoba ledenodobne živali v Podvrhu, ki so jo kasneje prenesli v Gradec. Ker takšna najdba še ne pogojuje človeške prisotnosti, jo omenjamo le v opombah. Prav tako na tem mestu ne moremo upoštevati najdbe kamnite sekire v Podvinu na hribu Vimperk, ki jo omenja Baš, ker se ne nanaša na obravnavano območje. Podvin na drugi strani Savinje je

Braslovče, pogled iz smeri Pariželj. Detajl razglednice iz začetka 20. stoletja.

"okrogle kamne".¹⁰⁰ Kljub vsemu pa moramo upoštevati dve dejstvi: prvič, da se ta lokacija nahaja blizu ceste Braslovče – Gomilsko in je bil ob tej poti ("med Braslovčami in gradom Žovnek") odkrit domnevni depo rimskih novcev in drugič, da vsekakor ni moglo obstajati samo grobišče, ampak tudi pripadajoča naselbina, ki pa zaenkrat še ni znana. Z njo namreč ne moremo povezati nobenega od nam do sedaj poznanih najdišč na bližnjem območju. Edina možnost je morda območje okrog braslovške župnijske cerkve, ki bi bilo lahko poseljeno že v antiki ali prej (upravičeno lahko domnevamo, da izbira kraja postavitev cerkve pred 12. stoletjem ni bila naključna).

Drugo najdišče, ki bi lahko pripadalo pozno prazgodovinskemu obdobju, leži na že omenjenem območju severnega Podvrha (Podvrh/ Rovšnik), kjer je koncentracija posameznih najdb sorazmerno velika. Ker gre le za najdbo fragmentov posod, ne moremo reči, za kakšno obliko naselitve je šlo. Kralj, ki keramiko pripiše staroselcem (Keltom), jo povezuje z umikom noriškega prebivalstva ob rimski priključitvi Noriškega kraljestva v višje ležeče predele Savinjske doline, kjer so se ukvarjali z živinorejo in poljedelstvom.¹⁰¹ Kljub temu, da omenjena trditev morda drži, moramo predvsem ponovno upoštevati gosto naselitev sorazmerno ozkega območja med severnim Podvrhom in Letušem: v bližnjih Obramljah (od koder vodi cesta mimo Rovšnikove domačije na Dobrovlje) poznamo še vsaj dve najdišči, od katerih je bilo vsaj eno nedvomno antično (Podvrh/ Kranc), prav blizu pa leži tudi vas Zgornje Gorče, kjer je bil

(točna lokacija ni znana) odkrit depo antičnih novcev iz 3. stoletja. Vse to kaže, da je intenzivnost poselitve na tem območju trajala daljši čas, da pa nam središče domnevne pozno prazgodovinske (in kasnejše antične) poselitve še ni znano.

Šele v rimskem obdobju tako lahko govorimo o nedvomni okupaciji obravnavanega območja, vendar moramo tudi tu poudariti, da so vse najdbe iz rimske dobe posamične, tako da npr. Kralj govori le o "rimski navzočnosti".¹⁰² Franjo Baš trdi, da je bilo "v rimski dobi braslovško območje že stalno poseljeno z naselji na robu braslovške terase na severu do Obramelj, do Stravšneka in Gomilskega na jugu".¹⁰³ A neposrednih dokazov, da bi na tem območju dejansko obstajala rimska naselbina, ni. Vendar pa pri pregledu najdišč iz rimskega obdobja opazimo precejšnjo koncentracijo najdišč na že omenjeni relaciji severni Podvrh (Obramlje) – Letuš – Zgornje Gorče. Zdi se, da omenjeno območje kaže tako močno kontinuiteto v rimskem obdobju, da bi le stežka pritrdili Kralju, da gre tu zgolj za rimsko navzočnost. Bolj verjetno se nam namreč zdi, da imamo zaradi zgolj naključno odkritih najdb in odsotnosti arheoloških raziskav omejene predstave. Tu lahko ponovno pomislimo na pomembnost nekdanje in današnje ceste in trgovske poti Šentrupert – Mozirje, od katere so omenjena najdišča le malo oddaljena. Prav tako od te ceste ni preveč oddaljena Zornikova domačija,

¹⁰⁰ Vendar moramo upoštevati tudi, da sta bila oba segmenta odkrita ločeno oziroma ob kamnih ni bilo najdeno ničesar, kar bi lahko povezali z grobiščem.

¹⁰¹ Kralj 1990, str. 35, 36. Prim. Kolšek 1959, str. 115.

¹⁰² Kralj 1990, str. 35. Kolškova zaradi številnih najdb iz rimske dobe predvideva, da je bila celotna Spodnja Savinjska dolina v rimski dobi goste naseljena, vendar naj bi bila gostota naselitve skoncentrirana zlasti okrog glavne ceste Celeia – Atrans – Emona (Kolšek 1959, str. 130). Braslovškemu območju pa se omenjena cesta izogiba.

¹⁰³ Baš 1971, str. 36. Ni nam popolnoma jasno, s kakšnimi merili je želel Baš zamejiti območje Braslovč.

kjer so v nekem vinogradu odkrili antični nagrobnik. Rimska navzočnost je bila dokazana v bližnjem Gorenju in Šmartnem ob Paki, kjer je bila ugotovljena tudi domnevna "rimska cesta".¹⁰⁴

Zdi se, da bi posebno pozornost lahko posvetili Obramljam. Od tod naj bi po izročilu potekala "rimska cesta" proti Zgornjim Gorčam (nekje na bližnjem območju je bil najden depo novcev iz 3. stoletja), pri Krancu pa so (vsaj) en kamnit blok odkrili na križišču cest (ena od teh vodi na Dobrovlje, ne daleč leži domačija Rovšnik). Omenjeni bloki vsekakor nedvomno potrjujejo rimsko navzočnost; zlasti, ker je bil eden skoraj zagotovo nagrobnik (z napisom). Keramika, najdena pri Kodretu (če odmislimo, da je izvirala iz kasnejših obdobij), bi lahko potrjevala znak rimske naselitve tudi na drugi strani ceste; torej na širšem območju. Posamezno najdbo rimskega nagrobnika na nekoliko odmaknjeni Zornikovi domačiji razložimo težje, vsekakor pa kaže rimsko navzočnost tudi v gričevnatem delu Letuša, ki se nadaljuje v slatinsko gričevje. Ker poznamo osebna imena na tem spomeniku, lahko rečemo le, da niso staroselska in iz tega sklepamo na hiter in uspešen proces zgodnje romanizacije.¹⁰⁵

Drugo območje domnevne rimske poselitve sega od braslovške terase proti staremu gradu Žovnek. Rajko Vrečer omenja, da so Braslovče "rimska naselbina, kar spričujejo rimski napisi, bronaste zapestnice in denar, ki se je našel v bližnji okolici".¹⁰⁶ Ker vemo, da Vrečer v monografiji Savinjska dolina obravnava vse kraje v kontekstu nekdanjih občin in da mu vsekakor niso bili na voljo neki njemu lastni podatki, je omenjena trditev sporna. Skoraj z gotovostjo lahko trdimo, da je pri "rimskih napisih" mislil na letuškega in žovneškega (ker v posebnem poglavju, posvečenem rimskemu obdobju, iz obravnavanega območja omenja le letuški in žovneški napis¹⁰⁷), glede denarja pa depo(ja) v Zgornjih Gorčah in "med Braslovčami in Žovnekom"; morda še leta 1872 "nekje na območju Braslovč" najdena Trajanova novca. Prvič pa omenja najdbo bronastih zapestnic, ki je iz starejših pa tudi mlajših virov ne poznamo. A tudi če gre res za samostojno najdbo, bi jo težko povezali s samim trgom Braslovče. Verjetna se nam zdi le morebitna naselitev prostora sedanje župnijske cerkve, zlasti ker je bil kot tlakovec v cerkveni zakristiji položen tudi antični nagrobnik.¹⁰⁸ Sporni depo, najden "med Braslov-

čami in gradom Žovnek" in "nekje na območju Braslovč" Trajanova novca, smo že omenili. Stari grad Žovnek, prvič omenjen v 12. stoletju, je bil sezidan na ugodni lokaciji, kar mu je dajalo dominantno lego na tem območju; to je ugotovil že Baš.¹⁰⁹ Vendar za preteklo poselitev nimamo nobenega dokaza, če seveda ne upoštevamo ljudskega izročila, ki na starem gradu omenja sedež "ajdov" in pa rimskega nagrobnika, ki je bil tu vzdian. Upoštevajoč sedanje stanje raziskav lahko zaenkrat rimsko (ali starejšo) poselitev le domnevamo.

Še dosti bolj kot rimska poselitev nam je neznano dogajanje do visokega srednjega veka. Pri tem mislimo tako na obdobje preseljevanja ljudstev kot zgodnje srednjeveško "slovansko" poselitev, saj ne razpolagamo z nobenimi arheološkimi najdbami, ampak le z nejasnimi zgodovinskimi podatki in nedvomno prisotnostjo nekaterih objektov v tem obdobju (župnijska cerkev, domnevno še grad Žovnek). Baš domneva, da so Slovani "po 6. stoletju poselili braslovški kot od vzhoda, od Celja in Vitanja, ter zasedli teraso na črti Obramlje – Braslovče – Glinje; nadalje svet, ki so ga obdelali že Rimljani ob vojaški cesti Šempeter – Gomilsko – Vransko in pa povirje Ložnice nad Polzelo".¹¹⁰ Omenjeno domnevo je zaenkrat še nemogoče dokazati ali spodbijati, ker nimamo na voljo nikakršnih podatkov. Dejstvo pa je, da Baš domneva kontinuiteto prostora, ki smo ga že omenili in ki je bil poseljen (vsaj) v antičnem obdobju. Tako naj bi nastala "na izročilu starejših naselij tudi prva gradišča"; od teh Baš omenja Braslovče, Polzelo, Prebold, Ojstrico. Iz teh "gradišč" naj bi v 12. stoletju nastali novi gradovi kot fevdalna upravna in sodna središča: Prebold, Ojstrica, Hekenberg, Žovnek, Polzela, cerkveno središče Braslovče. Omenjena shema se nam zdi zelo poenostavljena.¹¹¹ Odkritja pri braslovški župnijski cerkvi kažejo na nastanek domnevno vsaj že v 11./12. stoletju, česar pa za vse ostale fevdalne objekte, ki jih omenja Baš, zaenkrat še ne moremo trditi. Zato menimo, da je potrebno braslovški župnijski cerkvi posvetiti posebno pozornost. Obstaja namreč domneva, da so bile Braslovče eno od središč misijonarskega delovanja oglejskega patriarhata po postavitvi meje med salzburško nadškofijo in oglejskim patriarhatom leta 811.¹¹² Kralj domneva, da so bile Braslovče eno od lokalnih

¹⁰⁴ Pahič, Stanko: *XIV. Šoštanj, 7. Šmartno ob Paki*. - v: Arheološka najdišča Slovenije. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1975, str. 271.

¹⁰⁵ Za imena gl. Muchar 1844, str. 396.

¹⁰⁶ Vrečer 1930, str. 35.

¹⁰⁷ Gl. Vrečer 1930, str. 14.

¹⁰⁸ Seveda pa dopuščamo tudi možnost, da je bil nagrobnik v braslovški cerkvi alohton.

¹⁰⁹ Baš 1971, str. 37.

¹¹⁰ Baš 1971, str. 36. Baš je poselitev iz vzhodne smeri najverjetneje povezoval z uničenjem antične škofije v Celeji.

¹¹¹ Nedvomno tudi zaradi tega, ker Baš leta 1971 ni mogel vedeti za dejansko starost braslovške župnijske cerkve oziroma je poznal le njeno listinsko izpričanost leta 1140.

¹¹² Stopar 1987, str. 23-24; Kralj 1990, str. 103.

središč oglejske cerkvene organizacije, ki je imela sedež v že takrat pozidani cerkvi.¹¹³ Zakaj naj bi bile izbrane prav Braslovče, je seveda težko reči; nedvomno to pogojuje ugodnost samega prostora. Na tem mestu na kratko omenimo še neenoten vir povezovanja imena samega kraja s slovanskim imenitnikom. V letih 884-898 se nam v virih večkrat omenja slovanski knez Braslav, ki je "gospodoval med Savo, Kolpo in Odro" na današnjem hrvaškem ozemlju. Kralj Arnulf mu je kot zavezniku leta 896 izročil Panonijo z Blatnim jezerom; v virih se zadnjič omenja leta 898.¹¹⁴ Kot možnost povezave Braslovč z omenjenim knezom omenja Vrečer gradnjo protimadžarskih utrd ob koncu 9. stoletja, ko bi lahko zgradili tudi strelski dvorec v Braslovčah.¹¹⁵ Zelo spekulativno bi bilo povezati gradnjo cerkve s tem obdobjem. Kralj (po Lapajnetu) dopušča možnost, da se je Braslav po letu 898 (ko se v virih ne omenja več) umaknil proti zahodu – v okolico Braslovč.¹¹⁶ V nasprotju z omenjenimi tezami Jože Curk zanika kakršnokoli povezavo Braslava in Braslovč: Savinjska dolina je namreč po letu 828 spadala h Posavski grofiji, ki je mejila na Posavsko Hrvatsko.¹¹⁷

Druga možnost poimenovanja naselja Braslovče je povezana z ustanovitvijo mejnih grofij (mark). Grof Savinjske mejne marke je bil Viljem I., po njegovi smrti pa njegova žena, sv. Hema Krška. Njeno posest v Savinjski marki so upravljali trije odvetniki, od katerih se je eden imenoval Preslav in ga nekateri povezujejo tudi z začetkom žovneške dinastije.¹¹⁸ Curk z omenjeno dinastijo povezuje tudi gradnjo današnje braslovške župnijske cerkve, ki naj bi bila lastniška cerkev te dinastije, za časa Ažvinov (prva polovica 11. stoletja) ločena od pražupnije v Šempetru. Takrat naj bi nastal tudi trg Braslovče.¹¹⁹

¹¹³ Kralj 1990, str. 118.

¹¹⁴ Kos 1906, str. 240.

¹¹⁵ Vrečer 1930, str. 35.

¹¹⁶ Kralj 2000, str. 39, 40.

¹¹⁷ Curk 1989, str. 122.

¹¹⁸ Začetnik te teorije je bil graški zgodovinar Hans Pirchegger.

¹¹⁹ Curk piše: "Za Braslovče smemo upravičeno domnevati, da so nastale v I. polovici 11. stoletja, ko je tu obstajal dvor Breže – Selških in je v njem živel Hemin odvetnik Preslav. Blizu dvora je nastala lastniška cerkev, pri kateri je patriarh za vlade Heminih naslednikov Ažvinov (1043-1135) ustanovil pražupnijo in jo izdvojil iz one v Šempetru" (Curk 1992, str. 159). Omenjena trditev se ne sklada popolnoma s teorijo Janka Orožna, ki je sedež Preslava postavil na Žovnek. Kje v bližini cerkve naj bi stal "dvor Breže – Selških" seveda ne moremo vedeti. Vsekakor Curk pri tem ne misli na grad Žovnek (saj je ta nekaj kilometrov vstran v oddaljenem Podvrhu), ampak verjetneje na nekdanji strelski dvorec v Braslovčah. Ta bi se lahko nahajal na mestu dvora Legant, ki pa se prvič omenja šele v 15. stoletju in stoji v neposredni bližini cerkve. Prim. Stopar 1992, str. 66. Curk tudi ne zanika, da na mestu sedanjih Braslovč ni bilo naselja že prej: "Takrat (začetek 11. stoletja, op. B.

Pogled na razvaline gradu Žovnek. Na levi strani ostanek okroglega stolpa (berfgrida). Fotografirano pred začetkom obnovitvenih del leta 1997 (foto Stane Podpečan).

Kot zadnjo, najmlajšo možnost poimenovanja po osebi slovanskega rodu, omenimo še listino iz leta 1041, na kateri so sprva tolmačili, da je med imeni omenjen Albinus de Frazlaw, kasneje pa je bilo ugotovljeno, da je šlo za dve osebi.¹²⁰ Tu imamo opravka že s tretjo osebo, ki bi morda lahko dala kraju ime.

Glede na to, da je bila vsaj arhitekturno ugotovljena približna datacija postavitve braslovške cerkve, ki je očitno vsaj 100 let starejša kot njena prva listinska izpričanost, bi nam verjetno marsikaj pojasnile arheološke raziskave v notranjosti cerkve in okoli nje.

Omenili smo že nedvomno starost in pomembnost žovneške dinastije, katere izvor je prav tako še neznan. Vsekakor je pomemben podatek, da so bili Žovneški že zelo zgodaj lastniki svobodne posesti, kar "naj bi bil eden od dokazov

P.) je ob zaselku neznanega imena nastal upravni dvor Breže – Selških, v katerem je po l. 1036 prebival Hemin odvetnik Preslav, po katerem sta vas in dvor dobila ime" (Curk 1989, str. 122).

¹²⁰ Kralj 1990, str. 40.

njihove pomembne preteklosti".¹²¹ Po že omenjeni teoriji njihovega izvora v času Savinjske mejne marke obstajajo domneve o sedežu odvetnika in oskrbnika posesti sv. Heme Krške na Žovneku, Braslovčah ali na Saškem polju na sotočju Savinje in Bolske, kar naj bi bilo še posebej verjetno. Za Žovneške se tako domneva, da so bili sorodniki sv. Heme (potomci enega od sinov Heminega sorodnika Askvina).¹²² Morda so izvirali tudi iz vrst domačega plemstva (kosezov). Kralj po Vrečerju dopušča še možnost, da so Žovneški izvirali iz rodu že omenjenega kneza Braslava.¹²³ Dejanski izvor Žovneških najverjetneje ne bo nikdar docela pojasnjen, precejšnje pojasnitev datacije gradu pa bi nedvomno pokazala arheološka izkopavanja na starem gradu.

Baš predpostavlja, da je bilo na Žovneku središče ožjega in širšega braslovškega okoliša, kar je potrjevala tudi njegova lega. Najstarejše visoko srednjeveške naselbine naj bi tako nastale "med gozdom Podvrhom in njivami od Letuša na severu do Glinj na jugu in pa nad Savinjo od Orle vasi na jugu do Malih Braslovč na severu". Hribovite Dobrovlje naj bi bile poseljene šele v visokem srednjem veku, ko je bila tu že pozidana podružnica braslovške fare, cerkev sv. Janeza in Pavla na Dobrovljah. A glede na prvo listinsko izpričanost imen naselij omenjenih Baševih domnev ne moremo docela potrditi.¹²⁴ Braslovče so v poznem srednjem veku dobile trške pravice. Kraj je začel izgubljati pomen šele po dograditvi železniške proge Celje – Velenje leta 1891, ki se je v Braslovčam izognila.

Naj na tem mestu omenimo depo domnevno srednjeveških predmetov, ki so jih našli pri Dobniku na Dobrovljah. Pri Dobniku imajo ugotovljen rodovnik do leta 1789, vsekakor pa je domačija starejša. Veliko vprašanje pa se nam zastavlja, če sega res do začetka 15. stoletja.¹²⁵ Bližnja cerkev

sv. Urbana je omenjena šele leta 1426, a je v osnovi verjetno še romanska (apsidalni zaključek).¹²⁶ Dopuščamo lahko možnost, da so bile ob tako zgodnji cerkvi na tem območju že zelo zgodaj tudi prve kmetije. Omenili smo že, da bi depo lahko povezali z zgodovinskim dogodkom, konkretno s turškimi vpadi. Vendar Turki verjetno niso bili nikoli na Dobrovljah, čeprav ljudsko izročilo govori o prisotnosti Turkov na bližnji Čreti.¹²⁷ Turško navzočnost kaže tudi poimenovanje enega od dobroveljskih vrhov – Grmada. Pomembno je tudi poudariti izredno zanimivo posedovanje dragocenih predmetov pri Dobniku v začetku 15. stoletja, kar kaže na zelo zgodnji relativno visok standard visokogorske kmetije že v visokem srednjem veku. Depo novcev iz 15. stoletja v Podgorju pri Letušu bi še lažje povezali s turškimi vpadi, saj vas Podgorje ne leži daleč od ceste proti Zgornji Savinjski dolini. Leta 1471 se je oddelek Turkov vračal skozi Savinjsko dolino in mdr. uničil Gornji Grad, leta 1473 pa so se Turki preko Savinjske doline vračali s Koroške.¹²⁸

Novoveški poselitvi nimamo namena posvetiti veliko prostora. Omenili smo že, da so bila naselja na obravnavanem območju izoblikovana vsaj v času visokega srednjega veka, zato nam je nadaljnja poselitev bolj ali manj jasna. Večje

omenja. Za dobroveljsko planoto (kjer je na zaključenem teritoriju menda najštevilčnejša skupina kašč na slovenskem prostoru nasploh) naj bi bila značilna sledeča kašča: nad zidano kamnito kletjo, kjer je bila shramba za pijačo in pridelke, je bila postavljena lesena "kašta", v kateri pa manjka sleherni prostornost. Kašča se nahaja vedno v neposredni bližini hiše. Dobroveljske kašče naj ne bi kazale arhitekturnih elementov starejšega razvoja, zato Baš zanika razvoj kašč na Dobrovljah na starejši osnovi. Čas postavitve dobroveljskih kašč je Baš omejil na podlagi vrezanih letnic (od 1756 do 1820), a tudi predpostavil možnost, da so nekatere kašče še starejše, saj za kaško, ki je po njegovem mnenju najstarejša, ne poznamo datuma postavitve. Glede samega pojava kašč na Slovenskem Baš navaja Graberja, ki je pojav posameznih kašč na Koroškem postavil že v 15. stoletje, v 16. stoletju pa naj bi bile že precej številne. Na slovenskem prostoru kašče naj ne bi bile starejše od 18. stoletja.

¹²⁶ Badovinac, Bogdan: Dobrovlje. *Varstvo spomenikov* 33, 1991, str. 297.

¹²⁷ V zvezi s Turki na Čreti obstaja znana pripovedka, ki je še živa v spominu domačinov po Spodnji in zlasti Zgornji Savinjski dolini in je bila kasneje tudi literarno predelana. Nanaša se na zvon z zelo lepim glasom v cerkvi na Čreti, ki naj bi ga slišali celo v Turčijo. Ob turškem prihodu je začel zvon sam zvoniti, tako da so bili domačini pripravljeni za obrambo. Po zlomu obrambe je turški paša vdrl v cerkev, pred oltarjem pa se mu je vdrl konj. Paša je nato v jezi ukazal, naj zvon vržejo iz stolpa, vendar se je le-ta utrgal sam. Zvonjenje zvona pa se je slišalo še dolgo po teh dogodkih. Danes ga menda ne slišijo več (ustna informacija Jožeta Bračko – Matevževa, Prihova. Prim. Möderndorfer 1946, str. 249-251, 363, kjer je omenjeno, da so bile pripovedovalke te legende doma iz Zgornje Savinjske doline).

¹²⁸ Orožen 1962, str. 392.

¹²¹ Kralj, 2000, str. 33.

¹²² To teorijo je zagovarjal Janko Orožen, gl. Orožen 1965, str. 332.

¹²³ Vrečer 1930, str. 35; Kralj 2000, str. 38.

¹²⁴ Baš 1971, str. 36, 37. Prve omembe imen v virih današnjih naselij navaja Pavle Blaznik (Blaznik, Pavle: *Historična topografija slovenske Štajerske in jugoslovanskega dela Koroške do leta 1500*. Maribor: Obzorja, 1986 in 1988 (dalje Blaznik 1986, 1988). Naselja navajamo po abecednem vrstnem redu krajev: Braslovče (1140), Dobrovlje (1255), Dobrovlje pri Mozirju (1426), Glinje (1423), Gorče – Zgornje, Spodnje (1218), Kamenče (1423), Letuš (1340), Male Braslovče (1402), Orla vas (1426), Parižlje (1383), Podgorje pri Letušu (1332), Podvrh* – *Obramlje* (1350), *Šmartno* (1302), Poljče (1402), Preserje (1402), Rakovlje (1278), Topovlje (1353) (Blaznik 1986, str. 56-58, 150, 210, 218, 324, 423-424; isti: 1988, str. 32, 46, 21, 95, 117, 138, 203, 407, 426).

¹²⁵ Franjo Baš je dobroveljske kašče ("kašte") obravnaval v članku Kašte na Dobrovljah (*Slovenski etnograf* V, 1952, str. 18-43; dalje Baš 1952). Osredotoča se le na nekatere najbolj značilne kašče; Dobnikove kašče npr. posebej ne

Pogled iz Podvrha proti gradu Žovnek (označen z belo puščico) V ozadju Dobrovlje. Fotografirano pred začetkom obnovitvenih del leta 1997 (foto Stane Podpečan).

spremembe v poselitvi so nastale v glavnem po letu 1945, ko so začeli pozidavati do takrat intaktna območja. O novoveških arheoloških najdbah je pravzaprav težko govoriti, ker (kar ni posebnost le obravnavanega območja) že sami najditelji niso pozorni nanje, zlasti če ne gre za prestižnejši material.¹²⁹ Nedvomno so skorajda v vseh naseljih braslovške fare pri podiranju ali preurejanju starejših (kmečkih) objektov naleteli v nasutjih na arheološke predmete, zlasti na odlomke keramike in elemente gradbene konstrukcije (žeblje, kline).¹³⁰ Vendar že zaradi narave samih del in smatranju materiala za neuporabnega ne vemo za dosti konkretnih primerov. Pravzaprav je edini znani primer dvig nasutja tal obrambnega stolpa pri braslovški cerkvi, kar je produciralo novoveški material, vendar menimo, da bi vsaj v spodnjih nivojih lahko bila nasutja še srednjeveška. Pri vprašanju novoveških najdb se seveda nehote dotikamo mej arheologije in (ne)omejenosti njenega delovnega polja.

¹²⁹ Pri tem se nam lahko ustvari zelo napačna slika. Že pri najdiščih iz visokega srednjega veka poznamo v glavnem le gradivo s prestižnejših najdišč (gradovi, cerkve) ne pa tudi iz nefevdalnih okolij.

¹³⁰ Pisec sam je na kupih materiala, ki je bil dvignjen s tal po podiranju starejših kmečkih hiš v Spodnji Savinjski dolini našel fragmente keramike, pečnic, kovane žeblje.

V tem kontekstu naj nazadnje omenimo še sporno najdbo novoveških novcev v Letušu. Če drži pripoved samega najditelja, da so novci izvirali iz začetka 19. stoletja, lahko samo poudarimo skorajšnjo stalnost naselitve izrazito prehodnega letuškega območja, ki kaže kontinuiteto vsaj od antične dobe dalje. Razlog za zakop novcev je neznan; lahko bi ga opredelili kot depo (morda zaradi nemirnega napoleonskega obdobja?) ali pa kot izgubljeno denarnico, kar pa je spet vprašljivo zaradi precejšnje globine najdbe. V splošnem je najdba zelo vprašljiva, saj bi bilo nesmiselno zakopavati denar ob tedaj že obstoječi cesti.

LITERATURA

- Badovinac, Bogdan: Braslovče. *Varstvo spomenikov* 27, 1985, str. 325-327.
- Badovinac, Bogdan: Dobrovlje. *Varstvo spomenikov* 33, 1991, str. 296-297.
- Baš, Franjo: Kašte na Dobrovljah. *Slovenski etnograf* V, 1952, str. 18-43.
- Baš, Franjo: Braslovče v preteklosti. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 7 (XLII. letnik), 1. zvezek, 1971, str. 36-40.
- Blaznik, Pavle: *Historična topografija slovenske Štajerske in jugoslovanskega dela Koroške do leta 1500*. Maribor: Obzorja, 1986 in 1988.

- Bolta, Lojze: Najstarejša zgodovina Spodnje Savinjske doline. *Savinjski zbornik I*, Žalec 1959, str. 103-117.
- Bolta, Lojze: XVI. Celje, 1. Braslovče. *Arheološka najdišča Slovenije*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1975, str. 279.
- Bolta, Lojze: XVI. Celje, 6. Gomilsko. *Arheološka najdišča Slovenije*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1975, str. 282.
- Curk, Jože: *Topografsko gradivo 2: sakralni spomeniki na območju občine Žalec*. Celje: Zavod za spomeniško varstvo, 1967.
- Curk, Jože: Ocene: Ivan Stopar: Karolinška arhitektura na Slovenskem, Ljubljana 1988. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 60. (nova vrsta 25), 1989, str. 120-129.
- Curk, Jože: O pražupnijah in pražupnijskih cerkvah na slovenskem Štajerskem. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 63 (nova vrsta 28), 1992, str. 153-181.
- Fekonja, Andrej: Celje in okolica (povestne in mestopisne črtice). *Dom in svet VIII*, 1895, str. 371-375.
- Fister, Peter: *Arhitektura slovenskih protiturških taborov* (disertacija). Ljubljana 1974.
- Fister, Peter: *Arhitektura slovenskih protiturških taborov*. Ljubljana: Slovenska matica, 1975.
- Gruden, Josip: *Zgodovina slovenskega naroda, I. del* (reprint). Celje: Mohorjeva družba, 1992.
- Jahresbericht des steiermarkischen Landesmuseums Joanneum in Graz* 61. Graz 1872.
- Knabl, Richard: II. Wissenschaftliche Mittheilungen, Epigraphischer Ercurs. *Mittheilungen des historischen Vereines für Steiermark* 2, 1851, str. 151-165.
- Knabl, Richard: II. Abhandlungen, Epigraphischer Ercurs. *Mittheilungen des historischen Vereines für Steiermark* 17, 1869, str. 56-69.
- Kociper, Janez; Kovačič Franc; Slekovec, Matija: *Kruci na slovenskem Štajerskem*. Maribor: Murski, 1905.
- Kolšek, Vera: Savinjska dolina v rimski dobi. *Savinjski zbornik I*, Žalec 1959, str. 118-131.
- Kolšek, Vera; Bolta, Lojze: Letuš (pri Mozirju). *Varstvo spomenikov* 8, 1962, str. 220.
- Kolšek, Vera; Bolta, Lojze: Podgorje pri Letušu. *Varstvo spomenikov* 8, 1962, str. 220.
- Kolšek, Vera; Bolta, Lojze: Podvrh pri Braslovčah. *Varstvo spomenikov* 8, 1962, str. 220.
- Kos, Fran: *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku, II. knjiga (l. 801-1000)*. Ljubljana: Leonova družba, 1906.
- Kos, Fran: *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku, IV. knjiga (l. 1101-1200)*. Ljubljana: Leonova družba 1915.
- Kos, Peter: *Denarni obtok na jugovzhodnoalpskem prostoru v antiki* (disertacija). Ljubljana 1984.
- Kos, Peter: *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Slowenien, Teil II*. Berlin: G. Mann, 1988.
- Kovačič, Fran: *Zgodovina Lavantinske škofije (1228-1928) ob 700-letnici njene ustanovitve*. Maribor: Lavantinski ordinariat, 1928.
- Krajevni leksikon Dravske banovine: krajevni repertorij z uradnimi, topografskimi, zemljepisnimi, zgodovinskimi, kulturnimi, gospodarskimi in tujskoprometnimi podatki vseh krajev Dravske banovine*. Ljubljana 1937.
- Krajevni leksikon Slovenije: repertorij z uradnimi, topografskimi, zemljepisnimi, zgodovinskimi, kulturnimi, gospodarskimi in turističnimi podatki vseh krajev Slovenije. III. knjiga: Svet med Savinjo, Sotlo in Savo* (ur. Roman Savnik). Ljubljana 1976.
- Kralj, Franc: *Braslovče: pregled življenja in dela v trgu in okolici*. Braslovče: Krajevna skupnost, 1990.
- Kralj, Franc: *Žovnek in Žovneški*. Braslovče: Kulturno zgodovinsko društvo Žovnek, 2000.
- Mommsen, Theodor (ur.): *Corpus inscriptionum Latinarum, consilio et auctoritate Academiae Litterarum regiae Borussicae, editum voluminis tertii supplementum. Inscriptiones Asiae provinciarum Europae Graecorum Illyrici Latinae*. Berlin 1873.
- Mommsen, Theodor; Hirschfeldt, Otto; Domaszewski, Alfred (ur.): *Corpus inscriptionum Latinarum consilio et auctoritate Academiae litterarum regiae Borussicae, editum voluminis tertii supplementum. Inscriptionum orientis et illyrici latinarum supplementum*. Berlin 1893.
- Möderndorfer, Vinko: *Koroške narodne pripovedke*. Celje: Mohorjeva družba, 1946.
- Muchar, Albert: *Das römische Norikum oder: Oesterreich, Steyermark, Salzburg, Kärnten und Krain unter den Römern*. Graz: Christoph Penz, Firma Millersche Buchhandlung, 1825.
- Muchar, Albert: *Geschichte des Herzogthums Steiermark, erster Theil*. Graz: Damian und Sorge: Leuschner & Lubensky, 1844.
- Natek, Milan: Zemlja in človek na Dobrovljah. *Celjski zbornik*, Celje 1962, str. 36-83.
- Novšak, Matjaž: Trnava. *Varstvo spomenikov 37 (poročila)*, 1995, str. 130-132.
- Orožen, Ignac: *Das Dekanat Frasslau mit den Seelsorgstationen Frasslau, Gomilsko, Franz, St. Georgen unterm Tabor, St. Paul bei Pragwald, Maria Himmelfahrt in Ries, St. Martin an der Pack und St. Andrä ob Heilenstein*. Celje: Johann Rakusch, 1880.
- Orožen, Janko: *Gradovi in graščine med Savinjo, Sotlo in Savo v narodnem izročilu*. Celje: (s.n.), 1936.
- Orožen, Janko: Gmajne na področju srednje Savinje in njenih pritokov. *Celjski zbornik*, Celje 1957, str. 153-190.

Orožen, Janko: Preteklost Savinjske doline od davnih do današnjih dni. *Savinjski zbornik II*, Žalec 1965, str. 322-416.

Pahič, Stanko: XIV. Šoštanj, 7. Šmartno ob Paki. *Arheološka najdišča Slovenije*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1975, str. 271.

Petruzzi, prof.: Die römische Bauwerte aus der Laibacher Ebene. *Mittheilungen des historischen Vereines für Krain* 19, 1864, str. 65-72.

Pichler, Friedrich: II. *Die Münzen der römischen und byzantischer Kaiser in der Steiermark*. V: Repertorium der steirischen Münzkunde II. Graz: Leuschner & Lubensky, 1867, str. 239.

Pichler, Friedrich: *Text zur archäologischen Karte von Steiermark*. Graz: Anthropologischer Verein, 1879.

Pratobevera, Eduard: I. Die Fundorte keltischer und römischer Antiken in Steiermark. *Mittheilungen des historischen Vereines für Steiermark* 5, 1854, str. 107-124.

Saria, Balduin: Neue Inschriften aus der norisch – pannonischen Grenzgebiet. *Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Instituts in Wien, Band XXXVI*, Beiblatt, 1946, str. 41-129.

Seidl, Johann Gabriel: II. Beiträge zu einer Chronik der archäologischen Funde in der österreichischen Monarchie. *Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-quellen* 9, 1853, str. 81-168.

Stopar, Ivan: Karolinška arhitektura na Slovenskem, župnijska cerkev Marijinega vnebovzetja v Braslovčah in problem karolinške sakralne arhitekture na Slovenskem. *Razprave Filozofske fakultete*. Ljubljana 1987, str. 12-24.

Stopar, Ivan: *Razvoj srednjeveške grajske arhitekture na slovenskem Štajerskem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1977.

Stopar, Ivan: *Gradovi na Slovenskem*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1986.

Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji, III. knjiga: Spodnja Savinjska dolina: občine Celje, Hrastnik, Laško, Žalec*. Ljubljana: Park: Znanstveni tisk, 1992.

Šašel, Jaro in Ana: Inscriptiones Latinae quae in Yugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt. *Situla* 5, 1963.

Vrečer, Rajko: *Savinjska dolina: s posebnim ozirom na splošno, krajevno in upravno zgodovino v besedi in sliki*. Žalec: samozaložba, 1930.

Zadnikar, Marijan: *Romanska arhitektura na Slovenskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1959.

Zadnikar, Marijan: *Romanika v Sloveniji: tipologija in morfologija sakralne arhitekture*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982.

ZUSAMMENFASSUNG

Archäologische Topographie der Pfarre Braslovče

Die Abhandlung stellt den Versuch einer archäologischen Topographie der Pfarre Braslovče (Frasslau) im nordöstlichen Teil des Spodnja Savinjska dolina (Unteres Sanntal) dar. Zur Abgrenzung des Gebiets eignet sich am besten die Pfarrgrenze. Die Grenze der ehemaligen Ortsgemeinschaft kommt nicht in Betracht, weil diese das Gebiet Letuš (früher eine selbständige Ortsgemeinschaft) ausgrenzen würde, das mit der Pfarre Braslovče aufs engste verbunden ist. Das archäologisch außerordentlich bedeutende Gebiet des nördlichen Podvrh (Obramlje) steht bereits im geographischen Sinne Letuš näher als Braslovče. Ebenso wenig eignet sich zur Abgrenzung des behandelten Gebiets die Grenze der neugegründeten Gemeinde Braslovče, da sie noch das Gebiet Gomilsko einschließt, das mit Braslovče seit jeher keine besondere Verbundenheit aufweist. Außerdem ist Gomilsko zur Zeit um die Gründung einer eigenen Gemeinde bemüht.

Das behandelte Gebiet wurde in archäologischer Hinsicht immer vernachlässigt. Hier wurden keinerlei Forschungen durchgeführt, zahlreiche archäologische Funde daher ausschließlich als Einzelfunde freigelegt. In der archäologischen Literatur kann man feststellen, daß alle bekannten Funde (mit einer einzigen Ausnahme) im behandelten Gebiet bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts entdeckt wurden und daß sich deren Fundort zum Großteil nicht bestimmen läßt. Aber auch sonst sind aus den Quellen über archäologische Funde nur kurze Notizen bekannt. Das ist auch ein Grund dafür, daß in der archäologischen Literatur, wenn sich diese überhaupt auf das behandelte Gebiet bezieht, zahlreiche Fehlschlüsse vorkommen, die wir unter anderem in dieser Abhandlung zu beseitigen versuchen. Es fehlte eine Grundstudie der Besiedlung in der Vergangenheit. Eine Ausnahme bilden zwei Versuche in zwei kurzen und allgemeinen Quellen, die jedoch nichts besonders Neues ans Tageslicht gefördert haben, setzten sich die Autoren doch weder kritisch mit älteren Quellen auseinander noch versuchten sie, diese mit entsprechenden neuen (auch Feld-)Forschungen zu ergänzen. Die Übersicht über die archäologischen Funde endet überall mit der slawischen Landnahme, für die im behandelten Gebiet keine konkreten Beweise vorliegen. Alle mittelalterlichen archäologischen Fundorte (z.B. die Kirche von Braslovče, Burg Žov-

nek/Sanegg) wurden trotz archäologischer Funde ausschließlich im Zusammenhang mit der (Kunst) Geschichte behandelt.

Die vorliegende Abhandlung umfaßt ein Verzeichnis aller archäologischen Fundstätten im behandelten Gebiet mit kurzem Kommentar. Der kurze Begleittext stellt den Versuch einer Synthese der früheren Besiedlung der Pfarre Braslovče bis zum Hochmittelalter bzw. bis zur Neuzeit dar.

Die Abhandlung setzt sich kritisch mit den zugänglichen schriftlichen Quellen auseinander (auch mit der veröffentlichten Volksüberlieferung), vergleicht und interpretiert sie und versucht, ein Bild der Besiedlung in der Vergangenheit zu vermitteln. Die Forschung schloß auch die Feldarbeit ein samt gleichzeitiger Prüfung von gesicherten und nicht näher bestimmten Fundstätten sowie Befragung von Einheimischen hinsichtlich eventueller Funde bzw. mündlicher Überlieferung, die sich mit der früheren Besiedlung in Zusammenhang bringen ließen. Dabei gelangte man zu überraschenden Ergebnissen, stieg doch die Zahl der 10 bisher bekannten archäologischen Fundstätten an auf 19. Neue Fundstätten ergänzen das bereits entworfene Siedlungsbild. Von den neuen freigelegten Funden stellt ein Depot mittelalterlicher Silbermünzen aus dem 15. Jahrhundert die größte Entdeckung dar. Das Depot ist in seiner Gesamtheit erhalten und kann mit keinem Fund in der weiteren Umgebung verglichen werden.

Auf Grundlage der archäologischen Funde, die im Hinblick auf Zeit und Raum bestimmt wurden, sowie einiger historischer Angaben versuchten wir, ein ergänztes Siedlungsbild der Pfarre Braslovče bis zum Beginn des Hochmittelalters bzw. der Neuzeit

zu entwerfen. Das Siedlungsbild beweist – im Gegensatz zu der früheren Annahme, daß keine intensivere Besiedlung in der Vergangenheit nachzuweisen sei – die Anwesenheit des Menschen mindestens seit der späten Urgeschichte, das Vorstellungsvermögen wird jedoch durch das Fehlen von archäologischen Forschungen eingeschränkt. Im behandelten Gebiet unterscheidet man (spät)urgeschichtliche Fundstätten (Glinje, Podvrh/Rovšnik, Rakovlje/Rakovski klanec, vermutlich noch Podvrh/Žovnek), antike Fundstätten (Braslovče/"zwischen Braslovče und Burg Žovnek" und "im Raum Braslovče", Letuš/Gornji Hrašan, Podvrh/Kranc, Zgornje Gorče/"Hügel in der Gemeinde Zgornje Gorče", vermutlich noch Braslovče, Pfarrkirche, Letuš/"an der Straße Richtung Mozirje", Podvrh/Kodre, Podvrh/Žovnek, Rakovlje/Rakovski klanec) sowie mittelalterliche und neuzeitliche Fundstätten (Braslovče/Pfarrkirche, Dobrovlje/Dobnik, Podgorje bei Letuš/Trebe und Podgorje bei Letuš/Pečovnik). Der Raum Braslovče erwies sich als bedeutend, und für wahrscheinlich können auch die im Zusammenhang mit den Funden bei Erneuerungsarbeiten an der Urfarrkirche in Braslovče stehenden Annahmen gehalten werden, daß Braslovče in der Spodnja Savinjska dolina (Unteres Sanntal) auch in der Vergangenheit eine dominante Lage innehatte.

Die Abhandlung weist auch auf bedeutende Besiedlungspunkte hin, die archäologisch erforscht, und auf eventuelle Ausgrabungen, die in Zukunft durchgeführt werden müßten. Somit würde sich auch das Bild der früheren Siedlungsorte der Pfarre Braslovče ändern.

izvirni znanstveni članek

UDK 53(091):929 Gruber, G.
53(091):929 Bošković, J.R.
53(091):929 Ambschell, A.
53(091):929 Dillherr, K.
53(091):929 Rieger, K.
53(091):929 Schöttl, G.
prejeto: 3. 9. 2001

Stanislav Južnič

dr. zgodovinskih znanosti, Fara 2, SI-1336 Vas

Dillherr, Rieger, Schöttl, Gruber in Ambschell: jezuitski fiziki v Ljubljani 1754-1785

IZVLEČEK

Raziskali smo življenjsko pot in dela najpomembnejših ljubljanskih fizikov ob času ukinitve jezuitskega reda leta 1773. Njihov pomemben dosežek je bil predvsem dolgoročni sprejem Boškovićeve fizike v Ljubljani. Podrobneje obravnavamo njihove opise vakuumu, flogistona, kalorika, luminiscence in severnega sija, opazovanje prehoda Venere čez ploskev Sonca leta 1761, hidrotehniko ter pedagoško delo.

KLJUČNE BESEDE

Ljubljana, jezuiti, Rudjer Josip Bošković, Gabrijel Gruber, zgodovina fizike

SUMMARY

*DILLHERR, RIEGER, SCHÖTTL, GRUBER AND AMBSCHELL: JESUIT PHYSICISTS IN LJUBLJANA
BETWEEN 1754 AND 1785*

The article reviews the life and work of the most eminent physicists working in Ljubljana in the time of abolition of Jesuit order in 1773. Their key contribution was the domination of Bošković's physics in Ljubljana. A special concern is put on Jesuit ideas about vacuum, flogiston, caloric, luminiscence and Aurora Borealis, their observation of the passage of Venus across the disc of the Sun, their work in hydrotechnic and their pedagogical work in Ljubljana.

KEY WORDS

Ljubljana, Jesuits, Rudjer Josip Bošković, Gabrijel Gruber, History of Physics

Uvod

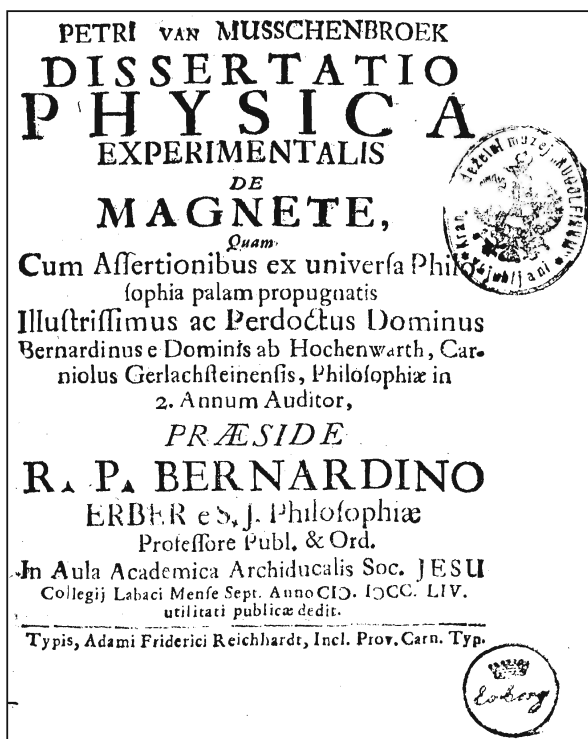
Ljubljanski jezuitski kolegij ni bil dovolj razvit, da bi v njem lahko uspešno opravljali samosvoja fizikalna raziskovanja. Zato so ljubljanski fiziki sprejemali ideje iz drugih središč, predvsem z Dunaja in iz Rima, pozneje tudi iz Pariza, Nizozemske in Anglije. Vendar je podpora majhnih središč učenosti, podobnih ljubljanskemu, odločala o usodi fizikalnih idej razvitih v glavnih središčih. Zato ima tudi preučevanje razvoja tedanje fizike v Ljubljani pomen, saj odkriva odmeve sočasnih sprememb v Evropi.

Opisali smo poklicne poti petih jezuitskih fizikov, ki so delovali v Ljubljani okoli leta 1773. Bili so pomembni raziskovalci in so se s številnimi objavljenimi deli vključevali v sam vrh znanosti v tedanji habsburški monarhiji. Vrtinci hudih političnih nasprotij jim niso prizanašali. Žal je z njihovi bolj ali manj prisiljenimi odhodi Ljubljana za nekaj časa izgubila že dobljeni stik z evropskim razvojem.

Raziskali smo v času in prostoru zelo omejeno dogajanje, povezano s poukom fizike v Ljubljani v sedemdesetih letih 18. stoletja. Prepletanje usod fizikov nam daje globlji vpogled v pozabljene dosežke tedaj vodilnih mislecev v Ljubljani, ki niso bili slovenskega rodu, so pa globoko zaznamovali našo duhovno preteklost.¹

KAREL DILLHERR (2. 11. 1710 - 2. 12. 1778), fizik in ljubljanski rektor

Najstarejši med ljubljanskimi fiziki, ki so službovali na jezuitskem kolegiju tik pred njegovo ukinitvijo, je bil Dunajčan Dillherr. Med ljubljanskimi jezuiti je bil trikrat: med letoma 1754-1759, od 2. januarja 1763 do 30. marca 1766 in od 26. aprila 1769 do 11. junija 1772. Prvič je bil dekan in profesor moralne teologije, nato pa dvakrat rektor. Noviciat je opravil v domačem mestu med letoma 1730-1731, nato pa je tri leta študiral filozofijo v Gradcu. Po službovanju v Trstu, na Dunaju in v Judenburgu je kot profesor filozofije v Gradcu in promotor izdal dve fizikalni knjigi. Podobno je ravnal desetletje pozneje Bernhard Ferdinand Erberg (1718-1773) v Ljubljani.²

Naslovnica Erbergove izdaje Musschenbroekove knjige, NM 1834

Najprej je Dillherr leta 1745 izdal filozofsko razpravo o nebu in planetih jezuita Joanna de Ulloe. Razprava je temeljila predvsem na prvi Aristotelovi knjigi "O nebu", ki so jo v tistem času obravnavali pri pouku. Drugo delo, ki ga je Ulloa leta 1713 naslovil fizika opazovanj, so že 8 let pozneje nabavili tudi v knjižnici ljubljanskega kolegija. V 1. poglavju je Ulloa nasprotoval atomizmu, v 7. pa je razmišljal o vakuumu, vendar brez omembe tedaj zelo priljubljenih poskusov.³

Naslednje leto je v Gradcu Dillherr dal ponatisniti še filozofsko razpravo o barometru jezuita Laurentia Gobarta, ki je leta 1716 izšla na Dunaju.⁴ Dillherr v svojo izdajo ni dal vezati izpitnih tez, čeprav je bilo to tedaj v navadi. Obe izdaji, dunajska in Dillherrova, sta bili popisani v Erbergovi knjižnici leta 1798, samo druga pa v Wildovem popisu licejske knjižnice.⁵

Gobartova knjiga je imela 220 oštevilčenih odstavkov na sto straneh. Zavračal je "strah pred vakuumom (horror vacui)", saj naj bi bil prazen

¹ Zahvaljujem se dr. Jožetu Grasselliju, dr. Lojzetu Kovačiču in dr. Janezu Rakovcu ter skladu Andrewa W. Melona za raziskovalno podporo na univerzah Saint Louis in Oklahoma.

² Musschenbroek, 1754. Pri letnici so namesto "M" zapisali "CIC" z zadnjo črko zasukano za 180°, namesto "D" pa enako brez prvega "C".

³ Ulloa, 1745; Ulloa, 1713.

⁴ Gobart, 1746; CGASI-I, 240; Stöger, 1855, 61; Sommer-vogel, 1890-1900, III: 65-66; Poggendorff (1796-1877), 1863. V Čopovem katalogu je v naslovu "Philosophicus" pomotoma spremenjen v "Physicus" z letnico 1747 (IX Buch. b-Naturlehre. I-Physik und Chemie. II-Abhandlungen besonderer Theile und Gegenstände. B-Praktische Mechanik. B-Beschreibung von Maschinen, besonders von zusammengesetzten, 43).

⁵ AS, Dolski arhiv, knjižnična št. 18; W1494.

prostor tudi v porah živega srebra v barometru.⁶ Takšne pore so bile osnovna ideja kritike delovanja Boyleve črpalke, ki jo je že leta 1661 objavil učenec Athanasiusa Kircherja (1601-1680), angleški jezuit Linus. Linus je bil profesor matematike na angleškem kolegiju v Liègeu v Belgiji, po letu 1658 pa je bil krajši čas v Londonu. Zagovarjal je Aristotela in odklanjal tlak zraka; trdil je, da Hg v barometru drži do 0,76 m visoko nevidna membrana "Funiculus" iz razredčenega živega srebra, katere niti naj bi otipali, ko s prstom zatesnimo izpraznjeni prostor. Boyle ga je zavrnil tako, da je s sesanjem dvignil stolp Hg na odprtem koncu barometra za 2,2 m višje kot na zaprtem.

Linus je tudi ponovil Pascalov poskus, vendar z nasprotnim rezultatom. Trdil je, da je višina stolpa živega srebra enaka na vrhu in ob vznožju hriba.⁷ V desetem odstavku je pravilno opisal dvigovanje živega srebra v barometru zaradi teže zraka. Sledili so opisi poskusov nemškega jezuita Kircherja, Boyla in drugih raziskovalcev. V 104. odstavku je bila opisana možnost za redčenje in zgoščevanje zraka s črpalko oziroma tlačilko. Poleg barometra je opisal tudi delovanje termometra in higrometra.

V tem času so imeli v knjižnici jezuitskega kolegija in v knjižnici baronov Erbergov v Ljubljani na razpolago več knjig s poskusi in tudi s pomembnejšimi nasprotujočimi si teorijami o vakuumu.⁸ Med natisnjenimi izpitnimi tezami profesorjev jezuitskega kolegija v Ljubljani za leta 1760 (Taufferer), 1768 (Pogrietschnig), 1771-1775 (G. Schöttl) in 1778-1780 (Ambschell) ni bilo posebnih vprašanj o vakuumu. Inocenc Taufferer (1722-1794) je v tezah za leto 1760 menil, da razredčenje teles nastane zaradi širjenja por (votlin), ki ga povzroča vstop nešteti delcev ognja. Podobno naj bi zgoštev povzročalo krčenje votlin zaradi privlačne sile. Zaradi motenj v ravnovesju etra naj bi prišlo do izhlapevanja zelo finih delcev iz votlin snovi.

V času prvega Dillherrovega rektorstva so morali študentje Janeza Krstnika Pogrietschniga leta 1766 opisati delovanje barometra z meteorološkega stališča. Ravnovesje živega srebra v barometru so

pojasnili, ne da bi posebej omenili vakuum.⁹

Janez Krstnik Schöttl (r. 1724) in njegov 8 let mlajši sorodnik Gregor Schöttl iz Steyra v Zgornji Avstriji sta bila med prvimi zagovorniki Boškovičevega nauka v Ljubljani. J. Schöttlovo pojmovanje vakuumu poznamo po študentskih zapiskih,¹⁰ ki jih je zbral njegov slušatelj na Teresianumu Mihael Amadej Janez Nepomuk Raigersfeld (Rakovec, 1744-1783). Raigersfeld je med letoma 1761-1767 študiral pravo in kameralistiko pri baronu Josephu Sonnenfelsu (1733-1817) na Dunaju; ta ga je imel za svojega najbolj nadarjenega študenta. Kot delžni svetnik je Raigersfeld po prepovedi Družbe Jezusove sodeloval pri popisu knjig v kolegiju.¹¹

Janez Schöttl je po učbeniku svojega nekdanjega sodelavca Paula Mako pl. Kerek-Gede iz Bude vakuum in pore med telesi filozofsko utemeljil, medtem ko je druga področja fizike matematično obravnaval s številnimi enačbami.¹² Poleg vakuumu in por je obravnaval še atome po Boškovičevi teoriji, Keplerjeve zakone in Newtonovo teorijo gravitacije, ki je nasprotovala kartezijanskim vrtincem.¹³

Glede vakuumu so bili kartezijanci in Leibniz v nasprotju z zagovorniki Newtona in Epikura. Po J. Schöttlu gibanje ni možno v povsem zapolnjenem prostoru, kjer ni prostora za premik.¹⁴ Vakuum je tudi v medzvezdnem prostoru. V kartezijanskem "subtilnem fluidu" je videl nasprotja, saj bi oviral gibanja planetov po vesolju.¹⁵ Ta argument je bil še večkrat uporabljen proti etru sto let pozneje, v drugi polovici 19. stoletja.

Schöttl je imel pore za presledek med dvema ali več delci snovi. V porah je neskončno več vakuumu kot v samih telesih. Prav tako je v porah veliko več vakuumu kot snovi, razmerje med njima pa je izrazil tudi s števili.¹⁶ Teža je sorazmerna s količino materije v telesu. Zato je v telesu toliko več vakuumu, čim lažje je. V ozadju takšnega razmišljanja je bila domneva o enakih atomih na različnih medsebojnih oddaljenostih.

Pore v telesih omogočajo širjenje zvoka in svetlobe. Pri gibanju skozi snov na delce deluje odbojna sila. Pri drugačnih medsebojnih razdaljah med delci pa pride do privlačne sile.¹⁷ Domneva o spreminjanju smeri sile pri nevidno majhnih razdaljah je bila osnova Boškovičeve teorije, ki pa je s citati zelo skopi Raigersfeldovi zapiski niso imenoma navajali.

⁶ Gobart, 1746, 4. odstavek.

⁷ Linus (1595-1675), 1661; Boyle, 1662; Shapin, 1993, 76, 161-165. Linus je bil posebno znan po polemiki z Newtonom glede teorije barv, ki jo je vodil tik pred smrtjo pri Phil. Trans.

⁸ V oklepaju so popisovalci in knjižnična števila: Schott (1608-1666), 1657 (Mayr, 1678, 89; J605, Č8525); Mayeri, Pneumatica (80) (Mayr 1678), verjetno: Mayr, 1680 (W1540); Boyle, 1672 (W1420, Č8340); Pascal, 1698 (Erberg 1798); Descartes (R. Des. Cartes), 1704 (W1421); Gobart, 1716, 1746 (Erberg 1798, samo druga pri W1494 in Č8294); Musschenbroek, 1739 (J, W1442, Č8463); Supplicium, 1752 (W1568); Apponyi, 1753 (W1483); Haymon, 1758 (Erberg 1798, W1432); Musschenbroek, 1761 (J, W1443, Č4283); Martin, 1766 (Č8539-Č8546).

⁹ Pogrietschnig, 1766, tezi 38, 39.

¹⁰ Raigersfeld, 1763.

¹¹ SBL, 14; Dolar, 1992, 189.

¹² Mako, 1762; Raigersfeld, 1763, 2-13 (2. poglavje e).

¹³ Raigersfeld, 1763, 10-13, 119, 122.

¹⁴ Raigersfeld, 1763, 5, 6.

¹⁵ Raigersfeld, 1763, 7, 8, 9.

¹⁶ Raigersfeld, 1763, 10, 11.

¹⁷ Repulzija in kohezija (Raigersfeld, 1763, 12, 13).

V času drugega Dillherrovega rektorstva v Ljubljani je J. Schöttlov sorodnik Gregor v svojih izpitnih tezah obravnaval tudi vodno paro. Vendar ni omenil ne parnega stroja, ne vakuumu.¹⁸ Gregor Schöttl je pozneje v izpitnih tezah za svoje ljubljanske študente obravnaval bolj delovanje sil, manj pa sestavo snovi in metalurgijo. Boškovićevo teorijo je opisal tudi v izpitnih tezah za študenta Vego; ta jo je pozneje večkrat uporabil v svojih knjigah.¹⁹

V Biwaldovih tezah za izpit iz fizike ni bilo posebnih vprašanj o teoriji vakuumu, toliko bolj pa so študentje morali poznati poskuse s črpalkami, sifonom in različnimi umetno narejenimi vrelci, s katerimi so pojasnjevali delovanje barometra. Ne-prozornost teles so pojasnjevali z neenakomerno porazdelitvijo delcev z maso in praznih prostorov. Biwaldove teze so bile pozneje večkrat ponatisnjene z neznatnimi spremembami.²⁰ Med 23. oktobrom 1755 in 1757 je Biwald poučeval v jezuitskem kolegiju v Ljubljani. Aprila 1757 je tam spoznal Boškovića; njegovo fiziko je pozneje pomagal uveljaviti v številnih knjigah, ki jih je izdal med 44-letnim poučevanjem fizike v Gradcu.²¹ V zrelih letih se je zanimal tudi za botaniko, zato je prijateljeval in si dopisoval z Boerhaavejevim učencem Carlom Linnéjem (1707-1778) iz Uppsale in s Francom Ksaverom Wulfnom (1728-1805) iz Celovca, prvim predavateljem Newtonove fizike v Ljubljani.

Med Ambschlllovimi ljubljanskimi izpitnimi tezami iz leta 1778 so študentje obravnavali barometer, dve leti pozneje pa tudi prazne prostore v snovi. Pozneje leta 1807 je Ambschell izčrpno poročal o Guerickovih in drugih vakuumskih črpalkah, o poskusih z magdeburškimi polkrogli, o zračnem tlaku kot vzroku za dvig živega srebra v barometru ter o vakuumu in porah v telesih.²²

Po premestitvi iz Gradca na Dunaj je Dillherr tam kot profesor filozofije izdal dve fizikalni knjigi v latinskem jeziku. V prvi je po Galilejevem vzoru uporabil dialog za opis svojih idej o snovi. V drugi je obravnaval kozmogonijo podobno kot nekaj let za njim Wright in Kant.²³

Ko je Dillherr leta 1754 prvič prispel v Ljubljano kot dekan in profesor moralne teologije sicer formalno ni imel neposrednih zadolžitev pri nabavi številnih fizikalnih knjig in enainpetdesetih eksperimentalnih naprav za pouk matematike in

fizike med letoma 1754-1755. Naprave je popisal tedanji profesor matematike B. F. Erberg, gotovo s sodelovanjem Dillherrja, promotorja in poznejšega pisca fizikalnih del. Prav tako je imel Dillherr pomembno vlogo pri Boškovićevih obiskih v Ljubljani leta 1757, 1758 in 1763,²⁴ saj so bili vsi ljubljanski profesorji fizike v zadnjem desetletju pred ukinitvijo jezuitskega reda leta 1773 in tudi pozneje zagovorniki Boškovićeve fizike. Po Boškoviću je bil vakuum imaginaren, a vendarle ne povsem nič, saj je določal povsem realne razdalje med masami.²⁵

Takoj po prvem imenovanju za rektorja v Ljubljani je Dillherr leta 1763 objavil nepodpisano razpravo v nemškem jeziku, v kateri je ponovno uporabil dialog.²⁶ Naslednje leto je dokončal opremljanje cerkve sv. Jakoba. Ob nastopu svoje druge rektorske službe v Ljubljani je leta 1769 pogumno dovolil zadnjo dramsko predstavo ljubljanskih jezuitov, čeprav so bile igre že leta 1768 uradno prepovedane.²⁷

22. junija 1772 je Dillherr postal rektor v Kremsu ob Donavi v Dolnji Avstriji. Po razpustitvi Družbe Jezusove je živel v bližnjem Steinu in tam tudi umrl.

KRISTJAN RIEGER (14. 5. 1714 - 26. 3. 1780), matematik, arhitekt, astronom in ljubljanski rektor

Dunajčan Rieger je vstopil k jezuitom v domačem mestu pri sedemnajstih letih in tam dve leti prebil v noviciatu, takoj za tri leta in pol starejšim Dillherrom. Ko je Rieger leta 1734 pričel s triletnim študijem filozofije v Gradcu, je Dillherr tam obiskoval zadnji letnik. Poldrugo desetletje pozneje mu je sledil Gregor Schöttl in pozneje Gabrijel Gruber.

Rieger je bil med letoma 1748-1761 profesor arhitekture, eksperimentalne fizike in matematike na dunajskem Teresianumu. Tam je ustanovil fizikalno-matematični kabinet, istočasno kot štiri leta mlajši B. F. Erberg v Ljubljani.

Vendar je Erberg v Ljubljani leta 1754 dal objaviti le Musschenbroekovo fizikalno knjigo ob svojih izpitnih tezah, medtem ko je Rieger malo pozneje na Teresianumu objavil dve lastni latinski razpravi o civilni in vojni arhitekturi. Prva knjiga je imela 274 strani, 15 bakrorezov in 52 strani dodatka. Druga knjiga je imela celo 348 strani, 20 slik in 20 dodanih strani. Obe deli je po Riegerjevi premestitvi v Madrid v španščino prevedel jezuit Michael Benovente.²⁸

¹⁸ Schöttl, 1771, tezi 34, 35.

¹⁹ Schöttl, 1771, tezi 4, 5; Schöttl, 1775, tezi 15, 16; Vega (1754-1802), 1788, 81, 491, 493.

²⁰ Biwald, 1771, teza 35.

²¹ Wurzbach, 1870, 2: 415; Kunitsch, 1808, 13, 19.

²² Ambschell, 1807, 5: 12-17; Ambschell, 1807, 1: 131.

²³ Dillherr, 1748; Dillherr, 1749; Wright (1711-1786), 1750; Kant, 1755.

²⁴ Marković, 1968-1969, 389, 401, 629, 633.

²⁵ Marković, 1968, 160.

²⁶ Dillherr, 1763.

²⁷ Kovačič, 1998, 69, 70.

²⁸ Rieger, 1756; Rieger, 1758.

Med letoma 1757-1758 je fiziko na Teresianumu poučeval Paul Mako pl. Kerek-Gede, filozofijo pa med letoma 1754-1757 J. Schöttl. Leta 1758 je bil tam tudi Kauffmann. V začetku maja 1757 je izpitom pri Maku in Riegerju prisostvoval tudi Bošković, ki je študente zelo pohvalil.²⁹

Leta 1763 je Rieger v Madridu izdal knjigo v španščini, v kateri je opisal svoje poskuse z močnimi električnimi silami.³⁰ Ponovil je 14 let starejše poskuse ameriškega newtonijanca Franklina, ki so posebno v Franciji izzvali hude polemike. Francoz Nollet (1700-1770) je sestavil teorijo elektrike s številnimi kartezijanskimi elementi. Večino Nolletovih knjig je nabavil baron Žiga Zois za svojo knjižnico v Ljubljani.

Leta 1766, tik pred izgonom vseh jezuitov iz Španije, se je Rieger vrnil na Teresianum in postal naslednje leto prefekt. Po službi rektorja v mestu Passau in superiorja na posestvu passauskega kolegija v Traunkirchenu blizu Linza je prišel 11. junija 1772 za rektorja v Ljubljano. Vendar je bil že dobro leto pozneje, 29. septembra 1773, jezuitski red ukinjen. Takoj po ukinitvi se je vrnil na Dunaj kot profesor cerkvenega prava in tam 6 let pozneje umrl.

Med letoma 1762-1765 je bil Rieger profesor matematike in "kozmodigraf" v Madridu. Že pred prihodom v Španijo je v Madridu na sedmih straneh objavil svoje opazovanje prehoda Venere čez ploskev Sonca 6. junija 1761. Ljubljansko skupino opazovalcev je vodil deset let mlajši J. Schöttl, ki je pri sedemnajstih letih vstopil k jezuitom na Dunaju in je sodeloval z Riegerjem že na Teresianumu med letoma 1754-1757. V naslednjih letih je bil J. Schöttl profesor matematike v Budi, Celovcu in med jesenjo leta 1759 in jesenjo 1761 v Ljubljani. Nato se je vrnil na Teresianum za profesorja filozofije, ravno ob Riegerjevem odhodu v Španijo. Leta 1764 je J. Schöttl poučeval moralno teologijo v Linzu in nato v Passauu, kjer mu je bil Rieger nekaj časa rektor.

Schöttlovo opazovanje prehoda Venere 6. junija 1761 je objavil upravnik cesarske zvezdarne pri dunajski univerzi, slovaški jezuit Maximilian Hell (1720-1792). Delo je pohvalila celo pariška akademija,³¹ tako da gre za najpomembnejše tedanje astronomsko opazovanje na Kranjskem. J. Schöttl je uporabljal teleskop, ki je bil nabavljen po letu 1755 z letnimi dotacijami 25 fl.³²

Prehod Venere čez Sončno oblo je bil deležen velike pozornosti tedanjih astronomov. Pojav je podoben Sončnemu mrku, le da je Venera navidez veliko manjša od Lune in zato prekrije le majhen del Sonca. Prehodi si sledijo v letih 1631, 1639, 1761, 1769, 1874, 1882, 2004 in 2012.³³ Že Johannes Kepler (1571-1630) jih je omenil kot možnost za meritev paralakse in z njo povprečne oddaljenosti med Zemljo in Soncem; ta razdalja je osnovna astronomska enota. Prvi je prehod Venere opazoval Jeremiah Horrox (1619-1641) v vasici blizu Liverpoola decembra 1639, vendar je njegove meritve objavil šele Poljak Johann Hevelius (1611-1687) v Gdanskju leta 1662. Pojav sta natančneje opisala Škot James Gregory (1638-1675) v svoji Optiki leta 1663 ter Anglež Edmond Halley (1656-1742) ob podobnem prehodu Merkurja čez ploskev Sonca leta 1667. Halley leta 1691 in 1716 in za njim Giovanni Domenico Cassini (1625-1712) v Parizu ter John Flamsteed (1646-1719) v Londonu so napovedali, da je prehod Venere leta 1661 prava priložnost za točno določitev razdalje med Zemljo in Soncem iz meritve paralakse Sonca. Nekaj ur trajajoči prehod Venere bi bilo treba opazovati na geografsko oddaljenih točkah z natančnimi urami in sekstanti.

Meritev je opisal tudi Bošković,³⁴ vendar je opazovanje v Carigradu zamudil. Anglež Benjamin Martin je opisal svoja opazovanja prehoda Venere čez Sonce z lastnim "univerzalnim mikroskopom".

(1783-1850) popisal tudi leta 1847 pod vrstnim številom 146. v oddelku "VII Optika". Poseben oddelek za astronomske instrumente so začeli voditi šele v popisu za leto 1854. Kersnik ni zapisal izdelovalca teleskopa. Nabavljen je bil pred letom 1811, bržkone tudi pred 10. 12. 1808, ko so Kersnika nastavili za rednega profesorja fizike na liceju v Ljubljani. Zato Kersnik ni poznal izdelovalca teleskopa z mikrometrom in ga ni mogel zapisati ob inventuri. Kersnik je leta 1847 pod vrstnim številom 148. popisal tudi "Navaden zemeljski teleskop". Instrument ni bil identičen s tistim iz leta 1811, saj ga je pred letom 1845 izdelal Fanzois (Kersnik, 1847). Teleskop z mikrometrom, gotovo tisti iz leta 1811, je Heinrich Mitteis (1828-1879) v popisu instrumentov gimnazijskega fizikalnega kabineta leta 1866 zapisal kot prvega v oddelku "VIII Optika". Njegovo vrednost je ocenil na 3 fl 15 kr. Za ta denar je bilo leta 1858 mogoče v Ljubljani kupiti 40,6 kg najcenejšega kruha sorznika ali 8,7 kg govedine (Melik, 1981, 31), kar bi bilo danes premalo za nakup teleskopa. Stari teleskop z mikrometrom je bil seveda ocenjen več kot desetkrat nižje od novejšega akromatskega pod št.3 ali teleskopa pod št. 4. Mitteis je vse tri teleskope popisal v oddelku "VIII Optika", 6 drugih astronomskih naprav pa v oddelku "XI Astronomija" (ZML, akc. fond 1, arh. enota 48), saj je teleskope in daljnogledne imel za optične, ne pa za astronomske naprave.

Tudi pri poznejših razpravah o paralaksi so sodelovali Ljubljancani, predvsem pisec številnih astronomskih knjig in profesor jezikov na klasični gimnaziji v Ljubljani Vodušek leta 1879.

Boškovićeva razprava (1760) je bila na seji RS pr obraba v Bevisovem angleškem prevodu (Markovič, 1969, 1107; Truhelka, 1930, 99-100).

²⁹ Markovič, 1968, 391; Godickii-Cvirko, 1959, 85; Dadić, 1991, 156.

³⁰ Rieger, 1763; CGASI-III, 1381; Stöger, 1855, 302; Sommervogel, 7: 1841.

³¹ Hell, 1761; CGASI-III, 1499; Stöger, 1855, 320-321; Sommervogel, 7: 859; Murko, 1974, 19.

³² Zemeljski teleskop z mikrometrom in zemeljski teleskop s papirnato cevjo je Kersnik popisal v kabinetu za fiziko ljubljanske centralne šole med instrumenti za "Optiko in astronomijo" (Kersnik, 1811). Prvega od obeh je Kersnik

Francoska akademija je poslala Abbéja Jeana Chappeja d'Auteroche (1728-1769) na opazovanje v Tobolsk v Sibiriji, G. Josefa Hiacinta Jeana Le Gentila de la Galaisierja (1725-1792) pa v Pondichéry, središče francoskih posesti v Vzhodni Indiji. Vendar se Le Gentilu opazovanje ni posrečilo ne tedaj ne ob ponovnem prehodu Venere čez ploskev Sonca osem let pozneje.³⁵

V Rimu je prehod Venere čez ploskev Sonca opazoval italijanski jezuit Giuseppe Maria Asclepi (1706-1776), ki je leto poprej nasledil Boškovićevo katedro za matematiko. Pet let pozneje je v razpravi o mikrometerskih objektivih opozarjal, da teorija in eksperimentalna določitev premera Venere ob njenem prehodu čez Sonce ne dajeta enakih rezultatov, kot sta pokazala že Pierre Vilhelm Wargentin (Vargentinus, 1717-1738) v Stockholmu in Jakov Vilimovič Brjus (Braunius, 1670-1735) v St. Peterburgu.³⁶

Pierre Bouger (1698-1758) je oktobra 1747 pri Pariški akademiji s svojim novim heliometrom dokazal, da je Sonce dokaj pravilne okrogle oblike.³⁷ Opazovanja cesarskega astronoma jezuita Maximiliana Hella (1720-1792) med 21. in 23. majem 1761 so bila v skladu s Halleyevo meritvijo razdalje med Venero in Zemljo. Postopke za opazovanje prehoda Venere čez ploskev Sonca sta poleg Hella razvila še Škot James Short (1710-1768) v Edinburghu in Asclepi, ki je z mikrometrom odpravil kromatsko aberacijo; ob sliki in s primerjavo med navideznima premeroma Venere in Marsa je iz znane oddaljenosti od Zemlje izračunal premera planetov.³⁸

Študentje ljubljanskega profesorja fizike Pogrietschniga so dali svoje teze za izpit septembra 1768 vezati ob ponatis Asclepijeve razprave in ob Boškovićevo fiziko.³⁹ Biwald je istega leta v Gradcu skupaj s svojimi izpitnimi tezami dal prav tako ponatisniti Asclepijevo knjigo,⁴⁰ Boškovićevo pa že tri leta pred Ljubljanci.⁴¹

Ponatis Asclepijeve knjige je bil priprava na opazovanje 3. julija 1769, ko je ponoven prehod

Venere čez ploskev Sonca vzbudil še večjo pozornost. Na jezuitskem kolegiju v Ljubljani so leto pred tem sprejeli Schöttla in Gruberja, ki sta se ukvarjala tudi z astronomijo. Angleža Green in kapitan James Cook (1728-1779) sta opazovala na Tahitiju, v Hudsonovem zalivu in v Madrasu. Danci so opazovali v bližini Cap Norda, Švedi na Finskem, Rusi s Shortovimi zrcalnimi teleskopi na Laponskem in v Sibiriji. Bošković se je po nalogu RS odpravil na meritev v Kalifornijo s pomočnikom Liesganigom. Vendar je bila Kalifornija v posesti Špancev, ki so leta 1767 prepovedali jezuitom dostop na svoje ozemlje. Poleg tega je divjala sedemletna vojna, v kateri je bila Anglija nasprotnica habsburške monarhije. Zato je kander Wenzel Anton knez Kaunitz-Rietberg (1711-1794) preprečil potovanje Boškoviću, ki je bil ta čas profesor v habsburški Pavii. RS je poslala Chappeja, ki pa je tam pozneje umrl med epidemijo.⁴²

Opazovanja prehodov Venere čez ploskev Sonca v letih 1761 in 1769 je obdelal Johann Franz Encke (1791-1865) v Gothi med letoma 1816-1825 in v Berlinu leta 1835, Karl Powalky (1817-1881) pa leta 1864. Encke je poznal natančnejše zemljepisne dolžine opazovalnih postaj, tako da je lahko določil vrednost Sončeve paralakse in velike polosi tira Zemlje na skoraj 4% natančno. Meritve iz leta 1761 so dajale vrednost paralakse med 8'' in 10'', leta 1769 pa med 8'' in 9''. Izračunana povprečna vrednost za veliko polos tira Zemlje je bila le za 4 milijone km višja od sodobne.⁴³

GREGOR SCHÖTTL (14. 2. 1732 - 1777), fizik in meteorolog

Gregorja Schöttla je posvetil sekavski škof, enako kot pozneje Maffei in Gruberja. Filozofijo, matematiko in jezikoslovje je študiral v Gradcu med letoma 1751-1755. Fiziko je začel poučevati kot profesor filozofije na jezuitskem kolegiju na Reki med letoma 1767-1768. Pouk filozofije se je tam začel leta 1725/26 s predavanji poznejšega rektorja Udalrika Bonbardija. Zaradi pomanjkanja denarja je na kolegiju v Reki en sam profesor poučeval logiko in metafiziko v 1. letniku, naslednje leto pa fiziko v 2. letniku. Leta 1767 je imel Schöttl 46 slušateljev, naslednje leto pa le 28. Po Schöttlovem odhodu leta 1770 so se trije reški študentje "proslavili (cum gloria)" z obrambo fizikalnih aksiomov Isaaca Newtona (1642-1727). Reška jezuitska knjižnica je bila ustanovljena leta 1627 in je imela po popisu iz leta 1777 173 knjig iz filozofije, med katero so šteli tudi fizikalna dela.⁴⁴

³⁵ Martin, 1759 (Č7948), Postscript, 123; Marković, 1969, 609-610, 1107.

³⁶ Asclepi, 1768, 7. Knjigo je Karl Dežman (1821-1889) zapustil Rudolfinumu in je danes v knjižnici Narodnega muzeja, vendar brez navedbe avtorja. Na 4 je natisnjena zahvala astronomu Johnu Dollondu (1706-1762) za navedbe natančnejših meritev in opis "Gregorjanskega" teleskopa. Ker polemično razpravo med Dollondom in Asclepijem z Gregorjanske univerze hranijo v Nacionalni knjižnici v Parizu, je dr. Lojze Kovačič ugotovil, da gre za Asclepijevo delo, ki je prvič izšlo v Rimu leta 1765.

³⁷ Asclepi, 1768, 9.

³⁸ Asclepi, 1768, 21-23, 32-33, 37.

³⁹ Bošković, 1763.

⁴⁰ Asclepi 1765; Poggendorff, 1863.

⁴¹ Biwald, 1765. Istega leta 1765 je bilo Boškovićevo delo na podoben način ponatisnjeno tudi v Parizu (Varičak, 1925, 198-199).

⁴² Bošković, 1980, pismo 26. 5. 1767, 231 in pismo 20. 2. 1769, 329; Casanovas, 1991, 237; Marković, 1969, 695; Supek, 1989, 150; Gurikov, 1983, 146.

⁴³ Ševarlić, 1986, 46-48; Berry, 1946, 218, 242-244.

⁴⁴ Vanino, 1987, 219-221, 313.

Gregor Schöttl je prevzel stolicu za fiziko v Ljubljani 22. oktobra 1768. Poučeval je tudi matematiko in občasno moralno filozofijo. Po prepovedi jezuitskega reda je bil 9. oktobra 1773 začasno potrjen za profesorja fizike. Bil je podrejen ljubljanski škofiji, vendar po ukinitvi Družbe Jezusove ni zaprosil za jurisdikcijo, čeprav je prej opravljal duhovniško službo. Stanoval je v Barbovi hiši in si dal hrano prinašati iz gostilne.⁴⁵

Med 5. januarjem 1776 in 16. majem 1776 je Schöttl objavil 6 meteoroloških poročil v tedniku Kmetijske družbe Javni tedenski list Vojvodine Kranjske. Urednik je bil sam G. Schöttl, založnik pa ljubljanski tiskar Janez Friderik Eger leta 1775 in 1776. Tiskali so predvsem gospodarska in politična poročila in osmrtnice.⁴⁶

GABRIJEL GRUBER (6. 5. 1740-25. 3. 1805), hidrotehnik in general Družbe Jezusove

Gruber je bil rojen v premožni dunajski družini, od katere je pozneje dobil veliko dediščino. Njegova mlajša polbrata sta bila prav tako jezuita Tobias Gruber (1744-1806) in Anton Gruber. G. Gruber je vstopil v jezuitski red pri petnajstih letih 18. oktobra 1755 na Dunaju z željo po misijonskem delu v daljnih kitajskih krajih. Noviciat je opravil v letih 1756-1757, ko je od 5. aprila 1757 do 4. marca 1758 tudi Bošković živel pri dunajskih jezuitih.⁴⁷ Leta 1758 je Gruber nadaljeval humanistični študij v Leobnu. Med letoma 1759-1760 je študiral filozofijo v Gradcu, kjer je po letu 1763 fiziko poučeval nekdanji ljubljanski jezuit Biwald. Leta 1759 je bil "Grueber" zapisan med tremi jezuiti, ki so prespali pri jezuitih v Ljubljani na poti iz Gorice v Millstatt na Koroškem.⁴⁸

Leta je 1761 Gregor Gruber študiral jezike na Dunaju. Tobias Gruber je prehodil do podrobnosti enako učno pot 5 let pozneje. Nadaljeval je nekoliko drugače, saj je leta 1767 poučeval gramatikalne razrede v Passauu, nato pa med letoma 1768-1773 študiral matematiko in teologijo na Dunaju.

Med študijem jezikov je Gabrijel Gruber poučeval latinščino na dunajski orientalski akademiji. Leta 1762 je študiral matematiko v Trnavi pri Bratislavi pri profesorju matematike in direktorju observatorija Franzu Weissu (1717-1785), zagovorniku Boškovićeve fizike. Na univerzi v Trnavi sta do njene prestavitve v Budo poučevala tudi Hell in gradiščanski Hrvat Ivan Horvat (1732-1799), ki je je objavil številne učbenike fizike in matematike po Boškovičevem nauku.⁴⁹ Leto pred Gruberjevim prihodom je v Trnavi poučeval nekdanji ljubljanski

profesor fizike Franc Tricarico (1717-1788), pred njim pa Andrea Jaslinszky⁵⁰ in Joseph Appony. Weissove in Apponyeve izpitne teze iz leta 1754 so istega leta nabavili tudi v Ljubljani. Leta 1763 je nadškof uradno proglasil novi Scherfferjevi knjigi o Boškovičevi fiziki za učbenika v Trnavi, za profesorja matematike pa je bil nastavljen hrvaški boškovičev Antun Radić (1726-1773).⁵¹

Gruber je teologijo študiral leta 1763 na Dunaju. Takrat je bil med 15. januarjem 1763 in majem 1763 tam Bošković ponovno gost jezuitskega kolegija in "Domus professa".⁵² Matematiko je Gruberja učil Karl Scherffer (1716-1783).⁵³ Študij teologije je nadaljeval med letoma 1764-1767 v Gradcu, nato pa je opravil duhovno leto v Judenburgu.

4. junija 1768 je prišel Gabrijel Gruber v Ljubljano in postal naslednjega leta predstojnik katedre za risanje, geometrijo, mehaniko in hidravliko na jezuitskem kolegiju v Ljubljani, ki jo je ustanovila Kranjska kmetijska družba. Položaj je obdržal do leta 1784. Vodil je ladjedelniški oddelek, ki so ga obiskovali tudi Benečani. Med letoma 1774-1783 so tu Spirito Vigo in njegovi pomočniki izdelali modele ladij za pouk.⁵⁴ Obenem je bil Gruber med letoma 1772-1781 ravnatelj plovbe po Ljubljani in Savi. Enako službo je med letoma 1774 in 1777 opravljal Tobias Gruber v Temišvarju in leta 1780 postal stavbni ravnatelj kameralnih posestev na Češkem in hkrati tajnik znanstvene družbe v Pragi. Leta 1800 je postal njen član nekdanji učenec in sodelavec Gabrijela Gruberja Vega. V glasilu družbe je Tobias Gruber objavil številne razprave, ki gotovo zrcalijo tudi fizikalne ideje polbrata G. Gruberja, čeprav je njuno znanstveno sodelovanje mogoče dokazati le pri pismih s hidrografske in fizikalno vsebino, objavljenih na Dunaju leta 1781.

Kljub maloštevilnim Gruberjevim objavam lahko pokažemo, da je Bošković vplival na Gruberjevo delo pri gradnji prekopa v Ljubljani. Bošković je med letoma 1764 in 1781 pisal strokovna mnenja o hidrodinamskih posegih in je leta 1781 raziskal možnosti za razbremenitev kanala Nuovo Ozreli v Luccu v Italiji. Leta 1765 je milanski profesor jezuit Lecchi objavil Boškovićevo pismo "O načelih za praktična pravila meritev voda, ki tečejo v koritih" s postopkom za izračunavanje povprečne hitrosti kapljevine.⁵⁵ Vendar je Bošković že 27. maja 1766 ugotavljal, da Lecchijeva knjiga vsebuje "napačne predpostavke" pariškega akademika Jea-

⁵⁰ Jaslinszky, 1756 (W1439).

⁵¹ Scherffer, 1763; Radics, 1765; Dadić, 1982, 1: 238-239; Muljević, 1991, 148.

⁵² Marković, 1969, 629, 633.

⁵³ Steska, 1905, 45.

⁵⁴ Modeli so last Narodnega muzeja v Ljubljani, hrani pa jih Pomorski muzej v Piranu (Pahor, 1981; Hlaj, 1999, 767-769).

⁵⁵ Bošković, 1765, 319-345.

⁴⁵ Rajšp, 1992, 273.

⁴⁶ Umek, 1967, 149.

⁴⁷ Marković, 1968, 401.

⁴⁸ Verhovnik, 1905, 98.

⁴⁹ Horváth, 1767; Horváth, 1770 (W1511, W1512).

na Le Ronda d'Alamberta (1717-1783). V začetku leta 1774 je Bošković v pismu učencu in sodelavcu Francescu Puccinelliju (1741-1809) še priporočal Lecchija, 25. oktobra 1780 pa ne več.⁵⁶

Kranjske vode so začeli raziskovati že Kircher,⁵⁷ baron Janez Vajkard Valvasor (1641-1693) in Franc Anton pl. Steinberg (1684-1765). Inženirja Durchlasser in Renner sta začela z deli na prekopu v Ljubljani leta 1735, njun načrt pa je v bakrorezu izšel 4 leta pozneje. Leta 1770 je Ljubljano obiskal Lecchi, pozneje pa so mu v Milano poslali načrte za gradnjo prekopa. Izrekel se je proti prekopu in s tem povzročil sobratu Gruberju veliko preglavic. Lecchiju se je zdela poglobitev in razširitev struge Ljubljanske boljše rešitev. Gruber je omenil predloge Maximiliana Fremauta, "P. Lecchija, milanskega jezuita in znanega matematika" ter kameralnega inženirja S. Huberta. Vsi so zagovarjali poglobitev, Lecchi pa celo razširitev struge Ljubljanske. Vendar takšna rešitev po Gruberju ne bi bila cenejša, saj bi ogrozila tudi hiše ob Ljubljani. Sam se je navduševal nad prekopi z zapornicami, kot so jih izdelovali Nizozemci. Zato je z računi pretokov in padcev predstavil svoj prekop, ki ga je podpiral tudi major Vincenc Jurij Strup(p)i (1733-1810) iz Ljubljane. Zaradi ovinkov skozi mesto je bila Ljubljana daljša od prekopa za gradom v razmerju 77:40. Prekop je imel na razdalji skoraj 2 km padec 4,725 m, medtem ko naj bi Ljubljana na razdalji več kot 12 km od Vrhnikke padla le za 36 cm.⁵⁸

Po več kot petih letih gradnje prekopa je bil Gruber 10. decembra 1777 odstavljen, delo pa je končal Strupi 25. novembra 1780. Strupi je medtem napredoval v pionijskega podpolkovnika in je postal leta 1771 dvorni svetnik, podobno kot Gruber 8. aprila 1775.⁵⁹ Čeprav je bilo Gruberju prepovedano vmešavanje v gradnjo, je do leta 1781 še obdržal položaj ravnatelja plovbe po Ljubljani in Savi. Volje do gradnje prekopov nikakor ni izgubil, saj je še leta 1779 pisal mineralogu Ignacu baronu Bornu (1742-1791) o plovbi med Ljubljano in Trstom in o 1,5 milje dolgem prekopu med Ljubljano in Savo.⁶⁰ V času objave pisma je Born postal veliki mojster najpomembnejše dunajske prostozidarske lože "Pri pravi slogi", katere član je bil od 1. julija 1785 tudi Strupi, ki je medtem leta 1779 postal baron.

Portret Gabriela Gruberja
v jezuitski redovni kroniki

Jurij Vega v upodobitvi Franza Wolfa
(litografija, 1802)

⁵⁶ SBL, 1925-1932, 1: 268; Martinović, 1992, 282-283; Marković, 1969, 662, 822 in 897; Bošković, 1980, 181, 190 (pismi 28. 11. 1765 in 27. 5. 1766).

⁵⁷ Kircher, 1650, 9: 2. del, 7. poglavje; Schott, 1677, 4: pars II, 518-533, 554-555.

⁵⁸ Gruber, 1781, Vorrede des Herausgebers, 4; Gruber, 1781, 5, 8 (Erster Brief 15. 2. 1779); Gruber, 1781, 15, 17-19 (Zweyter Brief 18. 2. 1779).

⁵⁹ Šteska, 1905, 43.

⁶⁰ Gruber, 1781, 1, 4 (Erster Brief 15. 2. 1779). Brata barona Jožef (1741-1813) in Žiga Zois (1747-1819) sta bila člana drugih prostozidarskih lož (Košir, 1998, 61-62).

Gruber je razmišljal tudi o prekopavanju Save za boljšo plovbo: "Ker ima Sava na Kranjskem mo-

čan padec, je mestoma tudi do 20 sežnjev globoka. Drugod naplavlja gramoz v jarke, izgublja padec, poplavlja, se zvija in na Madžarskem in na Hrvaškem spreminja tok. Do Krškega lahko nosi po 150-180 centov, od Krškega do Beograda pa od 300 do 400 centov.⁶¹ Vendar je plovba nevarna. Zato bi bilo treba staro rečno korito poravnati. To je gotovo Heraklejevo delo, vendar potrebno in koristno, tako kot čiščenje Avgijevih hlevov."

Recenzent razprave "navigacijskega inženirja Abbé Gabr. Gruberja" je predlogu zaželel "naklonjen sprejem".⁶² Vendar do izvedbe v Gruberjevih razsežnostih ni prišlo. Beograd je bil sicer septembra 1789 zaseden v bojih, pri katerih je ognjeni krst doživel tudi Vega. Vendar je ostal v habsburških rokah le dve leti, do mira pri Svištovu.

Gruberjevo praktično (1772-1777) in teorijsko (1781, 1802) delo v hidrodinamiki je povsem ustrezalo duhu tedanjega časa. V osemnajstem stoletju so med vsemi panogami fizike največ uporabljali ravno hidrodinamiko. S praktičnimi izkušnjami so zgradili vodomete najpomembnejšim vladarjem v Versaillesu, pri St. Peterburgu, pri Schönbrunnu na Dunaju in drugje. Švicar Daniel Bernoulli (1700-1782) je leta 1737 praktične izkušnje utemeljil v teoriji hidrodinamike, ki jo je G. Schöttl uporabil v izpitnih teazah leta 1771.⁶³

Gruber je zadnje zaobljube opravil v Ljubljani 15. avgusta 1773, 25 dni po pismu Dominus ac Redemptor Noster papeža Klementa XIV in le nekaj dni pred pismom Marije Terezije, datiranim 9. in 10. oktobra 1773. Pismo je prispelo v Ljubljano 17. septembra 1773 in je bilo razglašeno v kolegiju 29. septembra 1773. Gruberjev dve leti mlajši sodelavec Joseph Jakob Liberatus Maffei de Glattfort (1742-1807), ki mu je bil v šolskem letu 1772/73 z odlokom Marije Terezije dodeljen z goriškega kolegija, zadnjih zaobljub ni opravil. Gruber se je tako dokončno odločil za jezuite v prelomnem trenutku in je bil s tem določen za pomembno vlogo v redu. Po ukinitvi je stanoval v Petermanovi hiši ob skupni hrani s svojim podravnateljem Maffeiem, profesorjem poljedelstva Joannesom Giellom, rojenim leta 1734 na Madžarskem in polbratom Antonom Gruberjem, ki mu je bil dodeljen za pomoč pri računanju šele po ukinitvi reda, saj ob popisu ob ukinitvi še ni bil član ljubljanskega kolegija. Pozneje je bil Anton Gruber z dvornim ukazom 24. aprila 1788 postavljen za profesorja matematike na obnovljenem filozofskem študiju v Ljubljani v času, ko je bil Gabrijel že v Belorusiji. Tako je nadaljeval strokovno družinsko tradicijo.⁶⁴

Gruber je po ukinitvi reda v Ljubljani prejemal

profesorsko plačo 1000 gld, kar je bilo dvakrat več od Schöttla in Maffeia, medtem ko je nekdanji profesor fizike Taufferer zaslužil le 450 gld kot prefekt učencev. Gruber je odkupil pogorišče leta 1774 pogorelega jezuitskega kolegija na Šentjakobskem trgu št. 2 in dal tam zgraditi sedanjo Virantovo hišo z mehanično delavnico in zvezdarno. Gradnjo je podpiralo deželno glavarstvo, nasprotoval pa ji je jezuitom sicer naklonjeni škof Herberstein, ki je hotel imeti semenišče na prostoru nekdanjega jezuitskega kolegija. Kritiziral je Gruberjev načrt zaradi premajhnih sobic, preskromnih za stanovanja duhovnikov in primernih le za skromnejše jezuite, katerih ponovno skupno stanovanje bi bilo nasprotno cesarskemu ukazu.⁶⁵ Gruber je zgradil tudi vilo pod Rožnikom. Ceneno opremo za gradnjo je dobil v lastni opekarni, ki je delovala med letoma 1784-1790.⁶⁶

Gruber je na skrivaj zapustil Ljubljano in sredi januarja 1785 odšel k jezuitom v Belorusijo. Po prvi delitvi Poljske leta 1772 je Belorusija pripadla Katarini II (1729-1796), ruski carici od leta 1762. Leta 1776 je bilo v Belorusiji 145 jezuitov v 12 ustanovah, leta 1780 pa so odprli noviciat.⁶⁷ Carica je brez uspeha prosila papeža Pija VI (1717-1799, papež od 1775), da bi ji priznal zaščito nad Družbo. Vendar papež njene prošnje tudi ni zavrnil.

Nekaj nekdanjih jezuitov je leta 1794 v Belgiji ustanovilo družbo "Očetje svetega srca", tri leta pozneje pa podobno družbo "Očetje vere". Obe družbi sta se s papeževim dovoljenjem združili. Vendar so številni člani odhajali v Rusijo, ker niso bili zadovoljni s superiorjem Niccolom Paccanarijem (1773-1811); ta je nasprotoval združevanju z rusko Družbo.

V Mogilevu (Mohylew) ob Dnjepru 150 km vzhodno od Minska je bil Gruber sprva profesor mehanike, nato pa med letoma 1786-1800 profesor matematike, fizike in arhitekture v mestu Polocku (Połock, Polotsk) ob reki Dvini na severu Belorusije. Ob prihodu je v cerkvi in kolegiju pripravil galerijo lepih narisanih cerkvenih podob, ki so izšle maja 1786 v Leipzigu. V fizikalnem in kemičnem laboratoriju je sestavljal novo orodje in stroje, knjižnico pa je opremil s 16000 zvezki. Leta 1787 je s dovoljenjem carice ustanovil tiskarno in načrtoval nekaj stavb v mestu. Med njegovimi študenti je bil poznejši kipar in namestnik predsednika Peterburške akademije grof Fed. Petrovič Tolstoj (1783-1873), ki je bil navdušen nad Gruberjevim slikanjem v perspektivi in nad njegovimi drobnimi umetninami v slonovi kosti.

30. aprila 1787 so kranjski deželni stanovi v pisnu Antona Tomaža Linharta (1756-1795) predla-

⁶¹ 20 sežnjev je 37,8 m, 400 centov pa 224 kg.

⁶² Gruber, 1802, 217.

⁶³ Schöttl, 1771, teza 20.

⁶⁴ Kovačič, 1998, 66; Rajšp, 1992, 270, 271, 273; Benedetič, 1981, 27.

⁶⁵ Murko, 1974, 40; Rajšp, 1992, 262.

⁶⁶ Šorn, 1984, 129.

⁶⁷ Inglot, 1997, 73, 86.

gali oblastem na Dunaju Gabrijela Gruberja za profesorja matematike na obnovljenih filozofskih študijah v Ljubljani. V tej vedi naj bi se že izkazal z zasebnim predavanjem v Ljubljani o učbeniku člana berlinske akademije in profesorja matematike na univerzi v Leipzigu Kästnerja.⁶⁸ Za profesorja astronomije so predlagali nekdanjega jezuita Hrva-ta Augustina Michelazzija (1732-1820), znanega predvsem po bioloških razpravah.⁶⁹ Namesto Gruberja je položaj profesorja matematike naslednje leto sprejel njegov mlajši brat Anton. Gabriel je ostal v Belorusiji, vendar stikov s Kranjsko ni pre-trgal, saj se je ohranilo njegovo pismo z dne 3. avgusta 1788 Jožefu Kalasancu Erbergu (1771-1843), tedanjemu študentu logike na Dunaju.⁷⁰

Jugozahodno od Gruberjevega novega doma je v ukrajinskem Lvovu v tedanji habsburški monar-hiji naravoslovje med letoma 1787-1805 poučeval njegov ljubljanski sodelavec in sovražnik Francoz Baltazar Hacquet de La Motte (1739-1815). V Lvo-vu je med letoma 1783-1791 fiziko poučeval Horvathov učenec Ignjat Martinović (1755-1795), Hrvat iz Pešte, nekdanji frančiskan, pisec knjig o Boškovičevi fiziki in pozneje prostozidar ter vodja jakobinske zarote.⁷¹

Leta 1797 je Gruber postal pomočnik začasnega generalnega vikarja Franciscusa Xaveriusa Kareua (1731-1802) za jezuite v Rusiji. Ker je bil Kareu, Belorus angleškega rodu, bolehen, ga je Gruber večinoma nadomeščal. Na III generalni kongre-gaciji v Polocku je bil 1. februarja/12. februarja 1799 Kareu izvoljen za generalnega vikarja jezu-itov v Rusiji. Gruberja so določili, naj se februarja 1799 pogaja s katoliškim metropolitom jezuitom Stanislavom Janom Sistrzencewicz-Bohuszom (Se-strencevič, 1731-1826) za ureditev položaja ruskih jezuitov. Sistrzencewicz je s svojim kolegijem nasprotoval Gruberju; vendar je oktobra 1800 Gru-ber dosegel Sistrzencewiczev pregon iz pre-stolnice. Nastavljen je bil Gruberju bolj naklonjeni metropolit Jan Benislavski (1736-1812), medtem ko se je Gruber naselil v Sistrzencewiczovo hišo v St. Peterburgu.⁷²

Ko je bil car Pavel I izvoljen za velikega moj-stra Malteškega reda leta 1798, je Gruber junija 1799 ob obisku v St. Peterburgu predstavil v pro-storih Akademije⁷³ nekaj svojih izumov, med njimi

škarje za striženje tankega sukna in razne črpalke. Izumi so napravili velik vtis. Pozornost je vzbudil tudi sam Gruber, ki je ob tej priložnosti srečal tudi carja.⁷⁴ Za Gruberjevo delo v hidrodinamiki sta se zanimala akademika in profesorja matematike Gu-rev in Kotelnikov. Gurev je leta 1792 študiral hidravliko v Angliji, Kotelnikov pa je med letoma 1751-1752 študiral pri Kästnerju v Leipzigu in so-deloval pri prekopu Volga-Don. Gruberjeve izume si je lahko ogledal tudi vodilni ruski fizik Franz Ulrich Theodor Aepinus, ki je bil med letoma 1757-1798 profesor fizike na Peterburški akademiji. Rojen je bil leta 1724 v Rostocku v Prusiji, kjer je študiral in poučeval. Skupaj s švedskim študentom Johannom Karlom Wilckejem (1732-1796) sta se-stavila kondenzator, ki ga je Italijan Alessandro Volta (1745-1827) leta 1775 na gimnaziji Como razvil v elektrofor. Po krajšem službovanju v Ber-linu je bil Aepinus leta 1756 imenovan za člana Peterburške akademije. Leta 1759 je razvil mate-matično teorijo električnih in magnetnih pojavov s Franklinovo teorijo enega fluida. Leta 1784 je izdelal prvi akromatski mikroskop ob pomoči Iva-na Petroviča Kulibina (1735-1818), ki je maja 1767 postal mehanik Akademije.⁷⁵ Aepinus je umrl 22. avgusta 1802, kmalu po Gruberjevi izvolitvi za ge-nerala. 100 let pozneje je Kelvin posodobil njegovo teorijo.⁷⁶

nemški hidrodinamik Georg Wolfgang Kraft (1701-1754), Švicar Leonhard Euler (1707-1783, 1727-1741 in 1766-), Daniel Bernoulli (1700-1782, 1733), njegov bratranec Nicholas Bernoulli (1687-1759), berlinski fiziolog Kaspar Friedrich Wolff (1733-1794, 1764), Andrei Ivanovič Leksell (1740-1784, 1771) in Jakob II Bernoulli (1759-1789, od 1787). Častni in zunanji člani so bili: Denis Diderot (1713-1784), François Marie Arouet Voltaire (1694-1778), Pieter van Musschenbroek (1692-1761, 1754), Madžar Ja-nos Andros Zegner (1704-1777) iz Halleja, jezuit Fran-çois Jacquier (1711-1788), Rudjer Josip Bošković (1711-1787, 1760), Josef Black (1728-1799, 1783), Benjamin Franklin (1706-1790, 1789), Joseph Louis Lagrange (1736-1813, 1776), Dollondov naslednik londonski mehanik Jessie Ramsden (1735-1800, 1794), raziskovalec zvoka Ernst Florens Friderich Hladni (1756-1827, 1794) iz Wittenberga, matematik Abraham Gotthelf Kästner (1719-1800, 1786) iz Leipziga, Immanuel Kant (1724-1804, 1794), Johan Wolfgang von Goethe (1749-1832) in Pierre-Simon Laplace (1749-1827, 1802). Med Gruberje-vim bivanjem v St. Peterburgu so bili pravi člani aka-demije številni matematiki: konferenčni tajnik od leta 1769, Leonhardov sin Johan Albrecht Euler (1734-1800, 1766), sin G. W. Krafta, Wolfgang Ludwig Kraft (1743-1814, profesor 1771), Eulerjev sorodnik, stalni tajnik po letu 1800 Nikolai Ivanovič Fuss (1755-1825, 1783), astronom Friedrich Theodor Shubert (1758-1825, 1789), Semen Emeljanovič Gurev (1766-1813, 1798) ter častni člani Stepan Jakovljevič Rumovski (1734-1812, 1767), Mihail Evseevič Golovin (1756-1790, 1786) in Semen Kirilovič Kotelnikov (1723-1806, 1797).

⁷⁴ Čurkina, 1981, 107; Inglot, 1997, 98, 149.

⁷⁵ Gurikov, 1983, 62, 79.

⁷⁶ Kelvin, 1902, 263-273. Rus Vasilij Vladimirovič Petrov (1761-1834) je poučeval v St. Peterburgu od leta 1791. Novembra 1802, nekaj mesecev po Gruberjevi izvolitvi

⁶⁸ Kästner, 1766; Smagina, 1991, 44; Benedetič, 1981, 27; Steska, 1905, 45.

⁶⁹ Korade, 1992, 252; Martinović, 1992, 93, 94.

⁷⁰ AS, Dolski arhiv, karton 3, 8, 15; SBL, 1: 163, 166.

⁷¹ SBL, 1: 284-285; Dadić, 1982, 2: 340-341; Perčič, 2000, 126.

⁷² Inglot, 1997, 3, 99, 146.

⁷³ Med letoma 1743-1803 se je imenovala Imper. Akade-mija nauk i hudožestv. Ob dolgoletnem predsedniku učencu leydenskega kartezijanca Hermana Boerhaava (1668-1738), zdravniku Laurentiusu Blumentrostu (1692-1755), so bili med pomembnejšimi člani: nemški mate-matik Christian Goldbach (1690-1764, od leta 1725),

11. avgusta/23. avgusta 1800 so na carjev ukaz jezuiti prevzeli šolstvo v Litvi. Učni načrt je napisal Gruber. V upravo so dobili tudi cerkev sv. Katarine v St. Peterburgu, kjer je mašo ob 7. uri vedno daroval sam Gruber. Istega leta je postal prvi rektor novega jezuitskega kolegija carja Pavla I v St. Peterburgu. Šola je bila ustanovljena na Gruberjevo pobudo, sam pa je v njej poučeval eksperimentalno fiziko. Tega predmeta ni predaval prej ne v Ljubljani, ne v Belorusiji. S poukom so začeli 1. februarja/13. februarja 1801, po treh mesecih pa so imeli okoli 30 gojencev. Jeseni 1802 je Gruber sestavil petnajst členov osnutka za šestletni učni program. 1. januarja/13. januarja 1803 so šolo odprli tudi za sinove visokega ruskega plemstva, ki se jih je do konca leta vpisalo 24. Pozneje so poučevali po 60 do 70 velikaških sinov, kar je bilo tri četrtine vseh dijakov. Šola je bila po Gruberjevi smrti leta 1806 preimenovana v Collegium Nobilium. Slovela je bolj kot njene ruske tekmice, ki jih je ob podpori članov Peterburške akademije v tistem času posodabljal Teodor Jankovič pl. Mirijevski (1741-1814), Srb iz habsburške monarhije in član Peterburške akademije od leta 1783.⁷⁷

Gruber je uspešno zdravil carico Sophio Dorotheo de Montbéliard princezo Württemberg (1759-1828), po poroki leta 1776 v Rusiji imenovano Marija Fedorovna. Pridobil si je naklonjenost in celo prost dostop do carja Pavla I (1754-1801); temu se je posebno prikupil, ko je skromno odklonil odlikovanje. Car je imel nekaj izkušenj z znanostjo. Med svojim poročnim potovanjem po zahodni Evropi si je leta 1782 ogledal poskuse pariških akademikov in Hacquetove naravoslovne zbirke na liceju v Ljubljani,⁷⁸ kjer je poučeval tudi Gruber.

Gruberjev predlog za unijo med katoličani in pravoslavni je bil po posegu pravoslavnega metropolita Ambrozija ostro odklonjen.⁷⁹ Na Gruberjevo pobudo je car poslal prošnjo papežu Piju VII, da prizna jezuitski red v Rusiji. S pismom

Catholicae Fidei 7. marca 1801 je papež prošnji ugodil. Tako so jezuite prvič zakonito vzpostavili po skoraj treh desetletjih. Za generala je bil izvoljen Kareu. Vendar car ni dočkal papeževega pisma. Zvečer 11. marca/23. marca 1801 je bil v svoji spalnici v palači St. Mihaela ubit v zaroti ministrov, ki jo je bržkone podpiral tudi njegov sin in naslednik Aleksander I (1777-1825). Gruber je v pismu v Rim globoko obžaloval smrt svojega dobrotnika, obenem pa je pisal novemu carju in si zagotovil njegovo naklonjenost.⁸⁰ Vendar je car dovolil tudi Siestrzencewiczu vrnitev z domačih posesti v okolici Mogileva v St. Peterburg; dobil je nazaj tudi svoje prejšnje položaje.

30. julija/11. avgusta 1802 je Kareu umrl. Gruber je bil izvoljen za generala, vrhovnega predstojnika ostankov jezuitskega reda v Rusiji. 10. septembra/22. septembra 1802 je bil potrjen od generalne kongregacije, svoj sedež pa je iz Polocka prestavil v prestolnico.⁸¹

Gruberja je ščitila carica vdova, pri kateri so se zbirali francoski in poljski plemiči. Bil je dobrodošel gost v visoki družbi, tudi pri generalnem gubernatorju St. Peterburga Petru A. Tolstoju (1761-1844), stricu svojega nekdanjega dijaka F. P. Tolstoja. Gruber je vodil široko korespondenco v latinščini, francoščini in italijanščini s številnimi nekdanjimi jezuiti po svetu, ki so se včlanili v rusko Družbo. Podpiral ga je tudi papež s svojimi diplomati; tem je Gruber večkrat pomagal z nasveti. K izvrstnemu poznavanju ruskih razmer mu je pomagalo tudi znanje slovenščine, podobno kot skoraj tri stoletja prej Sigmundu Herbersteinu (1486-1566).⁸²

25. maja 1803 je 13 nekdanjih jezuitov iz države Maryland v ZDA prosilo na osebni sprejem pri generalu Gruberju. Bili so nasledniki petih jezuitov, ki so pod vodstvom P. Andrewa Whita prišli v Maryland leta 1634. Gruber jih je povabil 12. maja 1804.⁸³

15. aprila 1804 se je Družba Jezusova iz Rusije razširila v Neapelj, kjer je za njenega voditelja 7. maja 1803 Gruber imenoval Giuseppeja (Jose) Pignatellija (1737-1811).⁸⁴ Gruber je organiziral več misijonov. 25. marca/6. marca 1805 se je tako ustrašil nenadnega požara v svoji sobi, da je naslednji dan umrl zadet od kapi. Pokopan je v Spasovfrosinevskem samostanu v Polocku. 2. septembra/14. septembra 1805 ga je nasledil Poljak

za generala, je začel preizkušati tedanji najmočnejši električni izvir na svetu z okoli 1700 V iz 2100 parov elementov baker-cink. Leto dni pred Gruberjevo smrtjo je Petrov na Peterburški Mediko-hirurški akademiji opisal s to napravo dobljeno prvo električno razsvetljavo: "Ko nadaljujemo s črpanjem zraka iz zvona in opravimo 5 premikov bata, opazimo svetlikanje v več delih zvona in tudi celotne naprave za dovajanje olja. To svetlikanje je še svetlejšje pri črpanju do 2 1/2 črt navadnega živosrebrnega barometra. Pri nadaljnjem črpanju postane svetlikanje šibkejše in končno nevidno". Deset let po Gruberjevi smrti je Aleksander I sprejel Petrova v Peterburško akademijo (Petrov, 1803; Petrov, 1804; Vejtov, 1947, 74-77; Bowers, 1998, 64, 67).
77 Čurkina, 1981, 107; Smagina, 1991, 43; Inglot, 1997, 109-110.

78 Voroncov-Beljaminov, 1985, 23; SBL, 1925-1932, 1: 284.

79 Hacquetove zbirke so si v Ljubljani ogledali tudi nadvojvodinja Marijana, papež Pij VI in cesar Jožef II leta 1784 (SBL, 1925-1932, 1: 268).

80 Gruberjevo francosko pismo carju 24. 3/5. 4. 1801 (Čurkina, 1981, 107; Inglot, 1997, 296).

81 Inglot, 1997, 98, 109.

82 Po nekaterih virih naj bi bil Gruber "slovenske narodnosti" (Inglot, 1997, 98-99, 256, 287).

83 Arhivi Marylandske province Družbe Jezusove, Historia-Servatae in Alba Russia Societatis Jesu, škafka 1, Fold: 13, id. 39567.

84 Inglot, 1997, 176.

Thaddeus Brzozovski (Tadeusz Brzozowski, 1749-1820), ki pa ni imel njegovih političnih spretnosti.

Papeža Pij VI in Pij VII sta si prizadevala za ponovno vzpostavitev Družbe; to se je zgodilo 7. avgusta 1814, ko je Pij VII po vrnitvi iz francoskega ujetništva izdal bulo *Sollicitudo Omnium Ecclesiarum*. Vendar so bili 17 mesecev pozneje jezuiti izgnani iz St. Peterburga, leta 1820 pa še iz Rusije v celoti.⁸⁵

ANTON AMBSCHHELL (Ambschel, 9. 3. 1751 - 14. 7. 1821), profesor fizike in rektor v Ljubljani

Ambschell je bil rojen v mestu Győr (Raab, Ráb, Jaurinum) na severozahodu Madžarske med Dunajem in Budimpešto.⁸⁶ Bil je Madžar, Nemec ali Slovak. K jezuitom je vstopil 17. oktobra 1767 v Trenčinu na Slovaškem, 150 km severno od rojstnega kraja. Med letoma 1768-1769 je bil v Trenčinu tudi v noviciatu. Humanistični študij je nadaljeval v domačem mestu Győr 1770. Na Dunaju je študiral fiziko in matematiko 1771-1773 in tam tudi doktoriral iz artističnih umetnosti in filozofije.

Poučeval ga je profesor eksperimentalne fizike in kanonik Sv. Štefana jezuit Joseph Edler pl. Herbert (1725-1794) iz Celovca, eden najpomembnejših raziskovalcev luminiscence. Herbert je vstopil k jezuitom leta 1740. Bil je najprej predstojnik Terešianuma in se je tam pridružil zagovornikom Boškovičevega nauka. Nato je eno leto poučeval logiko in metafiziko na dunajski univerzi, med letoma 1760-1784 pa je predaval posebno in splošno fiziko in bil končno imenovan za kanonika. Pod Jožefom II je bil prestavljen v Linz, kjer je tudi umrl.

Ambschell je ostal v stiku s svojim profesorjem tudi po končanem študiju. Leta 1778 je v Ljubljani izdal nemški prevod Herbertove latinsko pisane knjižice o prožnosti kapljev in s tremi poskusi, ki jo je pogosto citiral v svojih delih.⁸⁷ Po številnih drugih delih uvrščamo Herberta med najpomembnejše avtorje, ki so jih v licejski knjižnici nabavljali po ukinitvi jezuitskega reda.⁸⁸

Po ukinitvi jezuitskega reda je začel Ambschell komaj dvajsetleten poučevati fiziko na liceju v Ljubljani. Bil je član Ljubljanske Academie ope-

rosorum, ustanovljene leta 1781. Skupaj z Gruberjem in Schöttlom je bil član Kranjske kmetijske družbe, ustanovljene leta 1767. Obe članstvi je ohranil še po odhodu iz Ljubljane leta 1792.

Sredi sedemdesetih let ga je imelo deželno glavarstvo v Ljubljani za prepirljivca,⁸⁹ kljub temu pa je postal rektor liceja. Nowak je kot profesor logike in metafizike v Ljubljani med letoma 1780-1785 prišel v hud spor z rektorjem Ambschellom. Med svojimi predavanji naj bi, po Ambschellovih trditvah, tajil nekatere katoliške dogme. Ambschella so odstavili z rektorskega položaja zaradi nepravilnega ravnanja z Nowakom in ju oba prestavili na Dunaj. Spor so izkoristili kot pretevo za ukinitve filozofskih študij v Ljubljani 20. oktobra 1785 v duhu tedanjih jožefinskih reform. Svoja stališča do verskih dogem je Ambschell pojasnil v pridigi za praznik svojega patrona sv. Antona Padovanskega, ki jo je imel v Ljubljani leta 1782.⁹⁰

Ambschell je bil Schöttlov naslednik na katedri za fiziko liceja v Ljubljani. Schöttl je v letih 1771, 1772 in 1773 objavil izpitne teze, podobne učnim načrtom za posamezna področja fizike in astronomije. Leta 1775 je Schöttl, tako kot Ambschell med letoma 1778-1780, objavil teze, ki so obsegale celotno fiziko z mejnima področjema meteorologije in astronomije. Pred izpitnimi tezami iz fizike so v letih 1775 in 1778 natisnili še teze iz logike profesorja Antona Tschokla. Pri tem so se Schöttlove teze leta 1775 štele znova od prve, Ambschellove iz leta 1778 pa so nadaljevale Tschoklove po vrstnem številu 29.

Za Ambschellovimi tezami so bila leta 1778 in 1779 tiskana še vprašanja iz matematike profesorja in direktorja filozofskega kolegija Martina Jella (1730-1785), nekdanjega jezuita iz Passaua. Podobno so pred Schöttlovimi fizikalnimi tezami leta 1775 natisnili še teze profesorja matematike Maffeja. Njun status je bil nekoliko nejasen, saj naj bi že leta 1773 njuni stolici v Ljubljani prevzela Ambschell in Jell.⁹¹ Vse Schöttlove teze so bile tiskane samostojno, medtem ko so bile Ambschellove zbirke tez vezane za njegovim prevodom oziroma razpravama o mehaniki. V naslovnih Schöttlovih in Ambschellovih tez so vedno navajali fiziko, le leta 1775 in 1778 filozofijo. Teze so vsakič dali tiskati študentje 2. letnika, ki so se leta 1771 in 1772 označili kot "sluša telji fizike", leta 1773, 1779 in 1780 kot "sluša telji filozofije v 2. letniku", leta 1775 kot "Iz navedenih predmetov so opravili... izpite". Le leta 1778 je bil študent označen kot "ponižni varovanec" brez oznake letnika. Pred tezami sta bila le leta 1778 in 1779 vezani posvetili, prvič Her-

⁸⁵ Encyclopedia Britanica, 1950, 13: 14; Steska, 1905, 46; Čurkina, 1981, 106-107; Čurkina, 1995, 14-15. Ruski jezuit Ivan (Jean-Xavier) Gagarin (1814-1882), 1879, 42-58.

⁸⁶ Nekateri viri (Wurzbach 1870, 20: 463; SBL, 1925-1932, 1: 11; Enciklopedija Slovenije, 1987, 1: 57) napačno navedajo, da se je Ambschell rodil 1. 12. 1749 v Cerknici (v Slovenskih Goricah). Prav imajo jezuitski viri, saj je Ambschell sam zapisal "...Patriae meae, Hungariae..." (Ambschell, 1807, 1: 6; Sommervogel, 1: 277; CGASI- I, 21).

⁸⁷ Herbert, 1773; Ambschell, 1807, 5: 179-180; Kayser (1853-1940), 1908, 4: 619; Harvey, 1957, 180, 333-334, 362.

⁸⁸ Č8251 (W1507), Č8390 (W1508), Č8357, Č8397, Č8387 (dvojnik Č8210).

⁸⁹ Schmidt, 1963, 1: 269; AS, Dež. glav. A-8 1782/83 (obdobje Ambschella).

⁹⁰ Benedetič, 1981, 25; Ambschell, 1782.

⁹¹ SBL, 1925-1932, 1: 11, 396.

bersteinu in drugič Zoisu. Nobena od Schöttlovih in Ambschlllovih tez ni ohranjena še v drugi izdaji morebitne druge skupine študentov; to se je v Ljubljani zgodilo le pri Pogrietschnigovih tezah leta 1768. Samo teze iz leta 1780 so se začele s posebno skupino vprašanj iz celotne fizike. Nobena teza v desetletju med letoma 1771-1780 ni omenjala magnetov.

Vrstni red področij fizike v Ambschlllovih tezah je bil vsakokrat enak in je bil običajno uporabljan tudi v naslednjem stoletju. Schöttl in Ambschell sta v svojih tezah obravnavala naslednja področja fizike in sorodnih ved:

Profesor	Gregor Schöttl			Anton Ambschell		
LETO:	1772	1773 ⁹²	1775	1778	1779	1780
Število zapisanih študentov	4	4	3	1	1	10
Število tez iz fizike (in kemije)	45	53	38	57	79	30
Uvod, privlak, Bošković			13-16	29-36	1-13	1-6
Težišče				44	14-20	
Gibanje			1-12	37-46	21-39	
Astronomija, gravitacija		1-53	17-22	47-50	40-43	7-10
Kapljevine			23-24	51-62	44-55	11-13
Plini			25-27	63-65	56-58	14
Zvok			28	66-67	59-60	15-16
Para				68	61	12
Severni sij ⁹³				69	62	18
Meteorologija			37-38	70-72	63-65	0
Toplota	1-12		33-34	73-75	66-68	0
Optika	13-41		31-32	76-82	69-76	21-27
Elektrika	42-45		35-36	83-85	77-79	28-30
Magnetizem	/		/	/	/	/

Ambschlllove izpitne teze so namesto enačb navajale zakone z besedami ali z opisi notranje zgradbe snovi, toplote, svetlobe in elektrike. Po uvodnih tezah je med letoma 1778-1780 obravnaval privlačno gravitacijsko silo po Boškovičevem nauku. Poudarek izpita je bil na temeljnem pomenu treh Newtonovih zakonov. Študentje so morali opisati nepredirna fizikalna telesa, ki zavzemajo prostor. Telesa so deljiva in sestavljena iz enostavnih točkastih med seboj enakih delcev, med katerimi delujejo sile. Te sile so privlačne, da držijo telo skupaj, pri manjših razdaljah pa odbojne, da delci ne morejo prodreti drug v drugega. Sile naj bi se z razdaljo spreminjale po Boškovičevi krivulji. V svojih poznejših knjigah je dal Boškovičevo krivuljo sile v odvisnosti od razdalje tudi narisati, ponazoril pa jo je še s koncentričnimi krogi. Telesa so po Ambschllu "iz enakih elementov kot črke v knjigi".⁹⁴

Vprašanja o težišču je v izpitnih tezah za leto 1780 izpustil, nadaljeval pa je z gibanjem trdnin. V knjigi o gibanju je leta 1780 opisal poti, smeri in hitrosti teles. Obravnaval je delovanje dveh ali več sil na isto telo in opisal enakomerno pospešeno in krivočrtno gibanje. Z geometrijskimi ponazoritvami je na izviren način predstavil sile oziroma premike teles. Po opisu z besedami je v knjigi iz leta 1780 uporabljal tudi enačbe, ki jih izpitne teze niso vsebovale. Omenil je notranje sile v telesu, prazne prostore v snovi in majhne oziroma neskončno majhne časovne intervale.⁹⁵

Ambschlllovo razpravo o težišču je skupaj z izpitnimi tezami slušatelj drugega letnika filozofije Muha posvetil Zoisu, kar kaže na Ambschlllovo povezavo s slovenskim prepородom. Ambschell je v razpravi opisal delovanje različnih sil med telesi ter matematične in fizikalne lastnosti težišča. Omenil je rešitve nekaterih problemov pri iskanju težišča. Številne slike so na koncu knjige ponazorile izvajanje v besedilu. Pri izpeljavi lastnosti težišča je uporabljal veliko geometrije in enačb. Na koncu knjige so bile dodane še teze iz fizike in matematike.⁹⁶

Naslednje štiri teze so bile v vseh ohranjenih Ambschlllovih tezah posvečene gravitaciji in astronomiji. Ambschlllovi študentje so morali podrobno poznati lastnosti kapljev, saj je dal leta 1778 in 1779 o njih natisniti po 12 tez, leta 1780 pa le še 3. Obdelal je mehaniko tekočin, tlak v veznih posodah, iztekanje tekočine, vzgon, valovanje in kapilarnost. V poglavju o vodi je še leta 1807 hvalil poskuse svojega učitelja Herberta iz tedaj že 34 let stare knjige, ki jo je sam prevedel.⁹⁷

Param in severnemu siju je vsakokrat posvetil le po eno tezo. Študentje so morali znati opisati atmosfero, barometer, izhlapevanje vode, vremenske pojave in vodni tok v rekah. Zvok so pojasnili z nihanjem delcev teles oziroma zraka. Sile povzročajo pritiske in tudi gibanje teles. Opisati je bilo treba tudi osnovne mehanske naprave in princip njihovega delovanja, enakomerno pospešeno gibanje, prosti pad, gibanje po klancu, nihanje, kroženje in gravitacijski zakon za gibanje nebesnih teles.

Leta 1778 in 1779 je Ambschell poleg severnega sija obravnaval tudi druge meteorološke pojave, ki jih je leta 1780 izpustil. Menil je, da nastane severni sij ob odboju svetlobe Sonca in Lune (sic!) na delcih ledu pod obzorjem. Severni sij je vzbujal zanimanje tudi med Slovenci, čeprav je bil na naših zemljepisnih širinah viden bolj redko, konec 19. stoletja le 24. in 25. oktobra 1870 in 14. februarja 1892. Tako smo sto let po Ambschllu lahko brali o severnem siju tudi v slovenskem jeziku.⁹⁸

⁹² Schöttl, 1773.

⁹³ Polarni sij ali Aurora borealis.

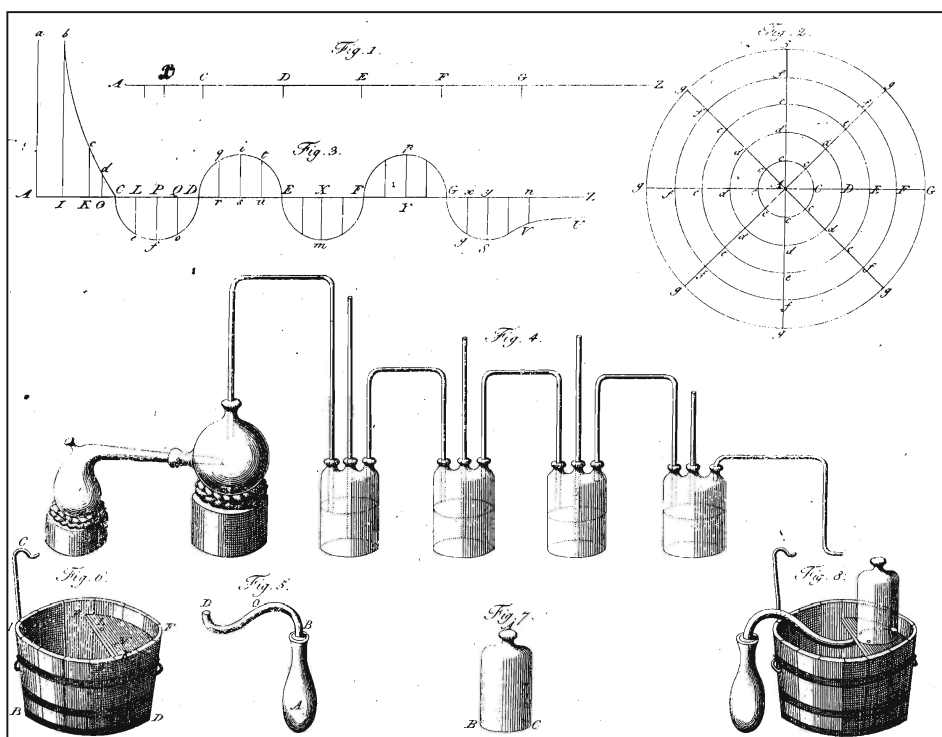
⁹⁴ Ambschell, 1807, 1: 62, 64, 91, slike 2 in 3.

⁹⁵ Ambschell, 1780.

⁹⁶ Ambschell, 1779.

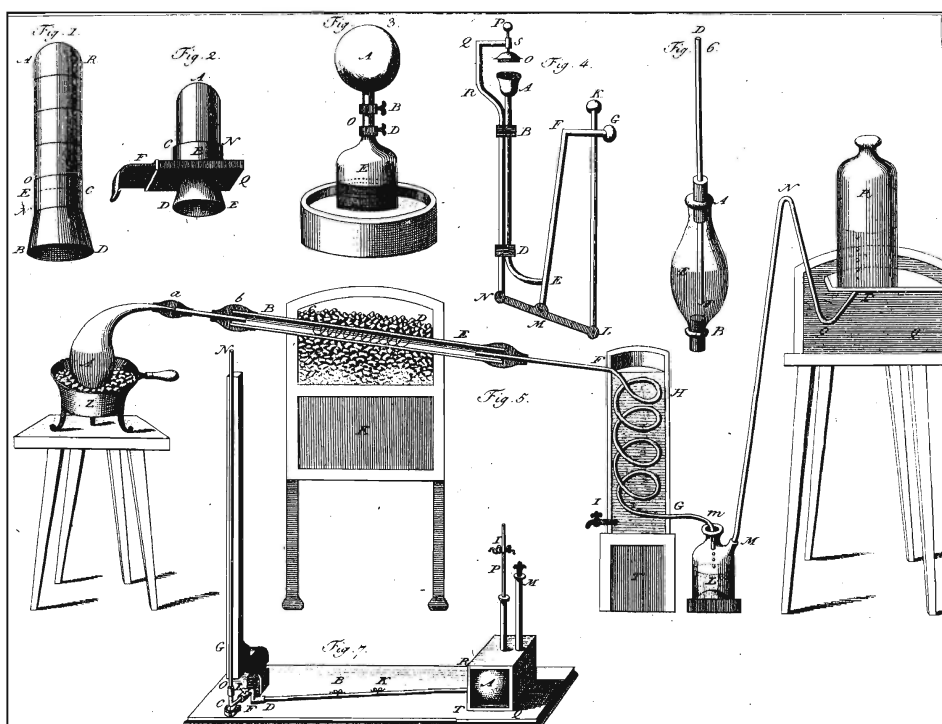
⁹⁷ Ambschell, 1807, 5: 179-180.

⁹⁸ Križan, 1874, 360; Šubic, 1900, 70.

Slike iz Ambschellove mehanike, tiskane leta 1807. Fig. 1-3: Boškovičeva sila.

Fig. 5: Woulfov aparat za destilacijo. Fig. 5-8: naprave za izparevanje.

Slike iz Ambschellove V knjige o plinih (in vodi) iz leta 1807. Fig 3: merilec specifičnih tež plinov. Fig 5: naprava za izločanje kisika ("gorljivega zraka"). Fig 6: eudiometer. Fig 7: naprava za stiskanje vode s stolpom živega srebra, s katero je Herbert med prvimi dokazal stisljivost vode v knjigi, ki jo je prevedel Ambschell. Herbert je vodo natočil v stekleno krogljo, povezano z vodoravno cevjo, prav tako polno vode. Vodoravna cev se je nadaljevala v navpični del, na katerega je pritiskalo okoli 1,5 kg živega srebra.

Pierre Gassendi (1592-1655) je prvi začel sistematično preučevati severni sij. Halley je zaslutil povezavo med severnim sijem in magnetizmom Zemlje, njegov prijatelj Newton pa je ocenil višino severnega sija na 33 do 281 angleških milj. Ocenjeno je izboljšal na okoli 10 milj tajnik pariške akademije Francoz Jean Jacques Dorotheus de Mairan (Dortoux, D'Ortous, 1678-1771) leta 1740 in za njim Franklin.⁹⁹ Leta 1741 sta Šveda Anders Celsius (1701-1744) in Olav Peter Hiorter na observatoriju v Uppsali odkrila vpliv polarnega sija na magnetno iglo. Razprave o severnem sijju so bile ene prvih, ki jih je objavil Bošković.¹⁰⁰ Večina raziskovalcev je soglašala, da severni sij povzročajo dvigajoči se električni naboji, vendar so ponujali različne razlage.

Prevajanje elektrike skozi razredčene pline, ki se v visokih delih atmosfere kaže kot severni sij, so začeli intenzivno raziskovati v drugi polovici 19. stoletja.¹⁰¹ Faraday je leta 1850 obravnaval odvisnost severnega sija od magnetnih lastnosti atmosfere in objavil veliko meritev svojih sodelavcev.¹⁰² "Magnetna sestava kisika in magnetno stanje atmosfere" ter njene letne in dnevne spremembe so se Faradayu zdele posebno pomembne. Čeprav majhne, naj bi gotovo vplivale tudi na magnetizem Zemlje kot je sočasno leta 1850 domneval tudi Alexandre Edmond Becquerel (1820-1891) v Parizu.¹⁰³

Vpliv atmosferskih nabojev na kazalec kompasa je še posebno zanimal britanske pomorščake viktorijanske dobe, zato so njihovi rojaki razvili Faradayeve ideje. V času burnih razprav o Crookesovem četrtem agregatnem stanju je Stewart leta 1878 in 1882 objavil, da vodoravni električni tokovi visoko v atmosferi povzročajo dnevne spremembe v smeri in jakosti magnetnega polja Zemlje reda 10^{-8} T. Podobno domnevo je leta 1887 objavil njegov nekdanji študent Schuster, vendar se je ideja v tistem času zdela pretirana. Pozneje se je izkazalo, da severni sij nastaja zaradi radioluminescence nabitih delcev, ki jih seva Sonce v visoke plasti atmosfere Zemlje. Njegova pogostost in jakost pada in raste v enajstletnih ciklih sončnih peg.

Teorijo flogistona je zasnoval Georg Ernest Stahl (1660-1734) iz Jene, kemik, zdravnik in univerzitetni profesor v Halleju, pozneje dvorni zdravnik in svetnik pruskega kralja. Kot študent je poznejši ljubljanski profesor Erberg pisal o ognjeni

substanci imenovani flogiston,¹⁰⁴ vendar so bile jezuitom bližje Boerhaavejeve ideje. Boerhaave je vplival tudi na jezuitske nasprotnike, kot sta bila Gerhard van Swieten (1700-1772) in portugalski državnik Sebastião José de Carvalho Conde d'Oueyras markiz de Pombal (1699-1782).¹⁰⁵ Flogiston so odklanjali tudi Boyle, P. van Musschenbroek in Bošković.¹⁰⁶

Antoine Lavoisier (1743-1794) je leta 1777 pri akademiji v Parizu prvič zavrnil teorijo flogistona. Sprejel je teorijo o toplotni snovi imenovani kalorig, ki jo je prvič opisal že jeseni 1772, objavil pa šele leta 1780.¹⁰⁷

Ideja o kaloriku se je celo v sami Lavoisierjevi domovini le polagoma uveljavljala. Claude Louis Berthollet (1748-1822) jo je sprejel leta 1785, Louis Bernard Guyton de Morveau (1737-1816) pa leta 1786. Tako je razumljivo, da se Ambschell v izpitnih tezah konec sedemdesetih let še ni mogel izrecno javno opredeliti. Pozneje je sprejel Lavoisierjeve ideje, ki sta jih na Dunaju prva zagovarjala oče in sin Jacquin. Na Dunaj ju je povabil van Swieten skupaj s Franklinovim prijateljem Janom Ingenhoussom (1730-1799). Ingenhouss je zamenjal van Swietena kot zdravnik cesarske družine, leta 1784 pa je objavil knjigo o strelju.¹⁰⁸ Nizozemski botanik in zdravnik Nikolaus Joseph baron Jacquin (1727-1817) je nekaj časa poučeval na rudarski akademiji v mestu Schemnitz,¹⁰⁹ tako kot Hell in Born. Od leta 1752 je bil Jacquin na Dunaju, kjer je v njegovih zbirkah o rastlinah objavljali tudi Wulfen. Nekateri raziskovalci, med njimi Italijan Tiberius Cavallo v Angliji leta 1782, Anglež Joseph Priestley (1733-1804) in Scopoli¹¹⁰ so še vztrajali pri flogistonu. Vendar je postajalo njihovo stališče vedno bolj dvomljivo. Skrbna tehtanja Lavoisierja in drugih kemikov so dokazala primere gorenja, v katerih naj bi imel flogiston celo negativno težo.

Ambschell je dal objaviti le tri teze o toploti v letih 1778-1779 in le dve leta 1780. V prvi tezi o toploti je zapisal, da se ogenj kaže v obliki toplote,

¹⁰⁴ Erberg, okoli 1740, 1, 2.

¹⁰⁵ Winter, 1971, 178.

¹⁰⁶ Paušek-Baždar, 1991, 136.

¹⁰⁷ Heilbron, 1993, 12-13.

¹⁰⁸ Muljević, 1991, 148; Winter, 1971, 179, 233; Ingen-Housz, 1784 (W1518).

¹⁰⁹ Latinsko Schemnitzium, slovaško Banská Štiavnica v habsburški severni Ogrski, današnji Slovaška.

¹¹⁰ Janez Anton Scopoli (1723-1788) iz Južne Tirolske, zdravnik v Idriji med letoma 1754-1769 in nato profesor mineralogije in metalurgije na rudarski akademiji v Štiavnici na Slovaškem do leta 1776. Med letoma 1783-1784 je prevedel P. G. Macuerjev slovar kemije iz francoskega v italijanski jezik. Prevod je objavil v Paviji, kjer je bil od leta 1777 profesor kemije in botanike. Na isti univerzi je od leta 1778 poučeval tudi Volta (SBL, 1967, 10: 256; Polvani, 1942, 152).

⁹⁹ Ambschell, 1807, 2: 128; Franklin, 1751, 5 (pismo Petru Collinsonu (1694-1768) iz leta 1749); Ševarlić, 1986, 106.

¹⁰⁰ Bošković, 1738; Noceti, 1737.

¹⁰¹ Penning, 1957, 1.

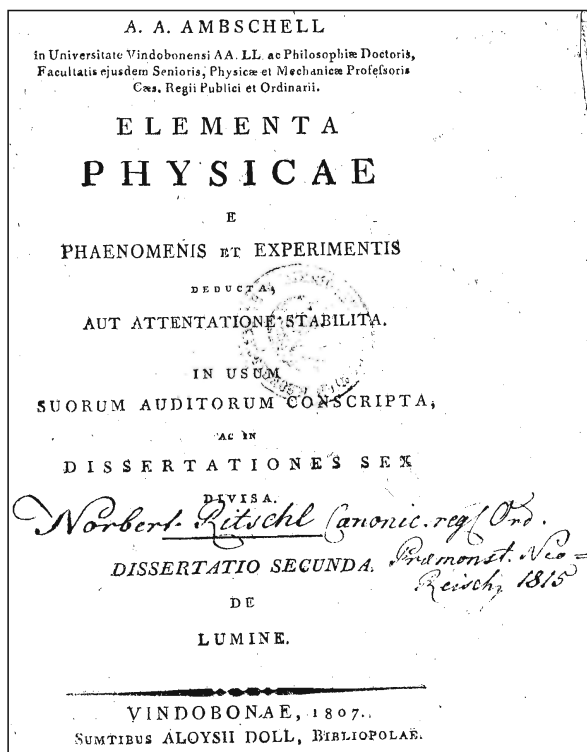
¹⁰² Faraday, 1952, 2796 (2. 8. 1850), 2957 (14. 9. 1850).

¹⁰³ Faraday, 1952, 2442, 2847, 2968 (14. 9. 1850); Alfvén, Fälthammar, 1963, 207.

v obliki svetlobe in ob absorpciji v telesih.¹¹¹ Leta 1778 je obravnaval toploto kot prožen fluid in ne kot notranje gibanje delcev telesa. Menil je, da je svetloba sorodna ognju in da se širi z iztekanjem svetlobnih delcev. Nato je opisal vzroke za toploto plinov.¹¹² Toplota naj bi se širila po plinih s premim gibanjem tako, kot se širijo, danes bi rekli difundirajo, sami plini. Narave tega gibanja ni natančneje pojasnil. Domnevamo, da ni imel v mislih premege gibanja snovi, torej konvekcije oziroma vetra in mešanja plinov. Verjetno se "premo gibanje" nanaša na toploto samo. Po Schöttlu naj bi toploto sestavljali zelo pospešeni delci.¹¹³ Med poučevanjem v Ljubljani se Ambschell v izpitnih tezah iz let 1778-1780 (še) ni izrecno opredelil glede narave toplote,¹¹⁴ medtem ko je leta 1792 že opisal toploto po Lavoisierju kot "eine flüssige Materie", ki povzroča elastično silo, brez katere bi vsa telesa padla skupaj.¹¹⁵

V času prepovedi jezuitskega reda leta 1773 se je spreminjalo tudi pojmovanje toplote, najprej na Francoskem, pozneje pa tudi pri nas. Konec 18. stoletja je bilo mogoče opisati toploto kot fluid ali kot gibanje nevidnih delcev. Takšno neopredeljeno mnenje sta zapisala Lavoisier in Pierre Simon Laplace (1749-1827) leta 1782¹¹⁶ ter Joseph Louis Gay-Lussac (1778-1850),¹¹⁷ ki so zagovarjali teorijo kalorika, vzporedno pa priznavali tudi legitimnost teorije toplote kot gibanja delcev. Podobno je počel Ambschell, ki je leta 1807 pri opisu kislin že sprejel Lavoisierjevo kemijo in jo primerjal z antično idejo o štirih elementih. Kljub temu se Ambschell leta 1807 še ni odločil za dokončno zavrnitev flogistona, temveč se je na široko posvetil opisu težav njegovih zagovornikov.¹¹⁸ Ogenj je sicer imel za podoben gibanju, kljub temu pa ga je opisal kot posebno snov.¹¹⁹

Ambschell med letoma 1778-1780 še ni posebej ločil mešanja, sevanja in prevajanja toplote. V drugi polovici 18. stoletja so zadnja dva pojavi že razločevali. Prve kvantitativne analize toplotne prevodnosti je objavil Johann Heinrich Lambert (1727-1777) leta 1760. V svojih poskusih iz leta 1816 in 1817 sta Pierre Louis Dulong (1785-1838) in Alexis Thérèse Petit (1791-1820) na L'École Polytechnique poskušala odpraviti konvekcijo in prevajanje, da bi natančneje izmerila odvisnost seva-

Naslovna stran Ambschellove II knjige o svetlobi iz leta 1807.

nja od temperature. V svojih učbenikih je Ambschell gotovo že upošteval Lambertovo delo, čeprav ga ni omenjal.¹²⁰

V zadnji tezi o toploti je Ambschell opisal anomalijo vode,¹²¹ ki se je njegovim sodobnikom gotovo morala zdeti nekaj posebnega.

Po toploti je Ambschell leta 1778 v osmih tezah obravnaval optiko. Leta 1779 je tretjo tezo iz prejšnjega leta razdelil na dva dela pod vrstnimi števili 71 in 72.

Po Ambschellu se substanca svetlobe ne razlikuje od toplote (ognja). Substanco je opisal z besedami "effluvium corporum lucentium". Podoben izraz je uporabil Nolle leta 1746 v francoskem jeziku.¹²² Nolle je pri elektriki razlikoval "effluentno" snov, ki izhaja iz naelektrenih teles, in "affluentno", ki se vrača vanje.

Vendar Nolle ni mislil, da bi bila električna materija enaka ognju.¹²³ Menil je le, da oba pojavi povzročajo enaki vzroki. Trditev je utemeljeval z ekonomičnostjo. Naravi ne gre pripisovati več fluidov za pojave svetlobe, ognja in elektrike, če jih lahko opišemo z enim samim fluidom.

¹¹¹ Ambschell, 1778, teza 73; Ambschell, 1779, teza 66 (izpuščena leta 1780).

¹¹² Ambschell, 1778, teza 74; Ambschell, 1779, teza 67; Ambschell, 1780, teza 19.

¹¹³ Schöttl, 1772, teza 8; Schöttl, 1775, teza 30.

¹¹⁴ Ambschell, 1778, teze 73-75; Ambschell, 1779, teze 66-68.

¹¹⁵ Ambschell, 4: I. poglavje, 2. del, odstavek 18.

¹¹⁶ Lavoisier, Laplace, 1952.

¹¹⁷ Gay-Lussac, 1828, 16. lekcija.

¹¹⁸ Ambschell, 1807, 1: 188, 201-203; 5: 21-22, 104, 123-125.

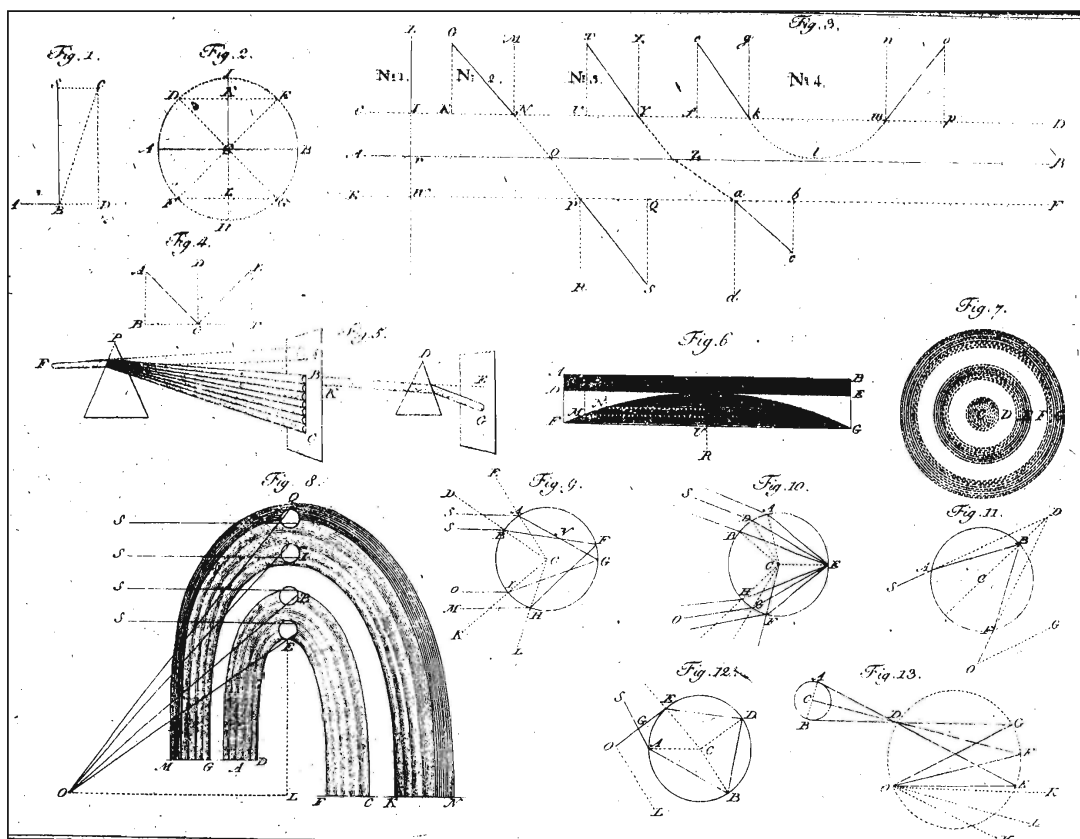
¹¹⁹ Ambschell, 1807, 2: 4-5.

¹²⁰ Ambschell, 1792, 4: I. poglavje, 2. del.

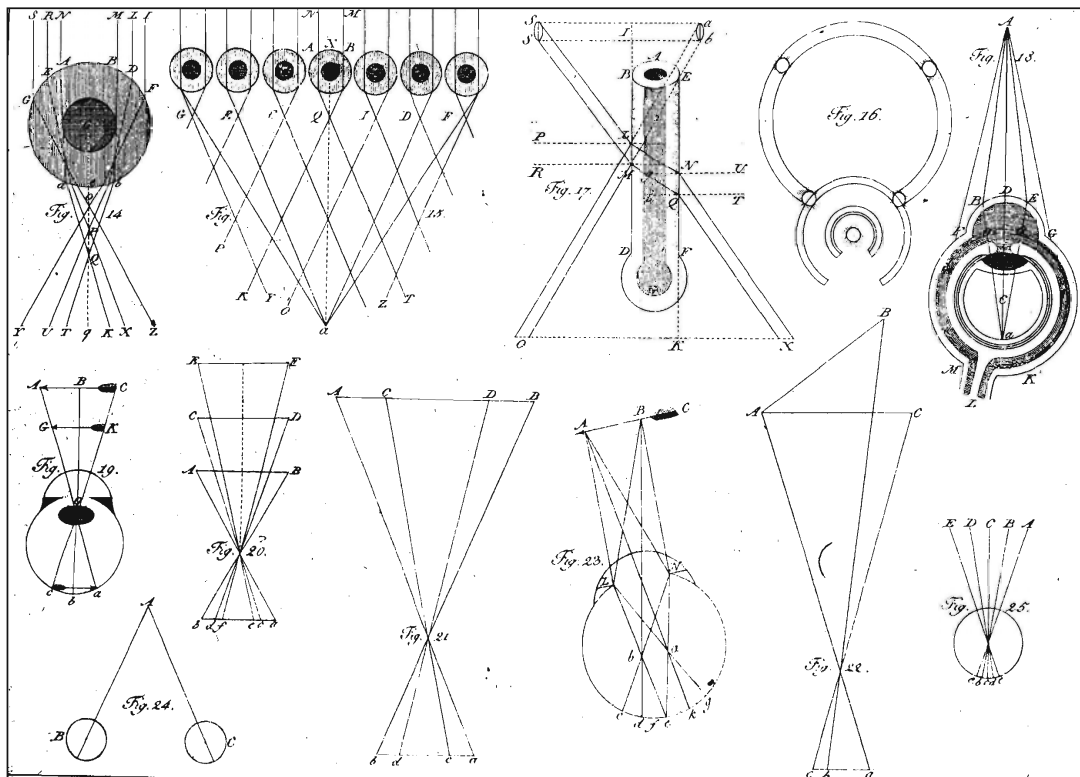
¹²¹ Ambschell, 1778, teza 75; Ambschell, 1779, teza 68; Ambschell, 1780, teza 20.

¹²² Nolle, 1746, 2: poglavje 10.

¹²³ Nolle, 1746, 2: poglavje 17.

Slike iz Ambschlllove II knjige o svetlobi iz leta 1807: Tab. I: odboj in lom svetlobe z mavrico na Fig. 8.

Slike iz Ambschlllove II knjige o optiki iz leta 1807. Tab. II: delovanje očesa, last avtorja.

Gregor Schöttl je zapisal, da ima svetloba končno hitrost. Njene velikosti ni zapisal. Oba z Ambschllom nista več uporabljala za 50% previsoke vrednosti hitrosti svetlobe, ki jo je Olaf Christianson Roemer (1644-1710) izmeril leta 1672,¹²⁴ temveč meritev Jamesa Bradleya (1693-1762) iz leta 1727.¹²⁵ Tako je Ambschell zapisal še danes veljaven rezultat, da potrebuje svetloba s Sonca na poti do Zemlje 8 minut.¹²⁶ Opisal je optične pojave: odboj in lom svetlobe, prozornost in barve teles. Vse pojave je poskušal razložiti z notranjo zgradbo in silami v telesu. Njegovi študentje so morali vedeti, da oko deluje kot camera obscura in da kratkovidnost in daljnovidnost popravimo z lečami. Leta 1780 je izpustil tezi, v katerih je v prejšnjih letih obravnaval strukturo očesa in optične naprave.¹²⁷ V poznejšem učbeniku je pri opisu delovanja očesa navajal poskuse nemškega jezuita Christopherja Scheinerja.¹²⁸

Na izpitih pri Ambschllu so študentje sledili Newtonovi korpuskularni teoriji svetlobe, podobno kot pri njegovemu predhodniku Gregorju Schöttlu leta 1772. Ambschell je barvo povezoval z velikostjo svetlobnih delcev,¹²⁹ ki se različno lomijo na prizmi.

Newtonovim domnevam navkljub pa Ambschell tudi pozneje ni priznaval vpliva gravitacijske sile na svetlobo,¹³⁰ ki so ga dokazali po Einsteinovi teoriji več kot stoletje pozneje. Ambschell je zvesto sprejemal tudi najbolj sporen del Newtonove optike s "točkami lahkega odboja" in "točkami lahke absorpcije".¹³¹

Ambschell je menil, da je različna optična prepuštnost teles odvisna od odbojnih in privlačnih sil v snovi.¹³² Barva naj bi bila odvisna od gostote teles.

Drugo trditev lahko deloma tudi danes zagovarjamo, prva pa je napačna. Danes menimo, da na optične lastnosti teles ne vplivajo sile med molekulami. Po Fresnelovi valovni teoriji iz leta 1818, ki je prevladovala v 19. stoletju, gravitacijska in električna sila molekul sploh ne vplivata na smer valovanja svetlobe. Po poznejši teoriji relativnosti (1905) fotonom svetlobe pripisujemo tudi maso. Ta je premajhna in hitrost svetlobe prevelika, da bi prišlo do zaznavnega odklona v smeri gibanja svetlobe zaradi vpliva sil med molekulami.

Po Fresnelovi in sodobni teoriji so barva in druge optične lastnosti odvisne od razdalj med

gradniki (molekulami) snovi. Do uklona in interference pride, če je razdalja primerljiva z valovno dolžino vpadne svetlobe. Snov odbija tiste valovne dolžine svetlobe, ki so veliko večje od razdalj med molekulami. Snov prepušča barve tistih valovnih dolžin, ki so veliko manjše od razdalj med molekulami.

Sodobne ideje o barvi teles ne sovpadajo povsem z Ambschllovo (Newtonovo) korpuskularno optiko. Vendar je Ambschell pri razlagi mavrice uporabil ideje o barvi, ki spominjajo na sodobne.¹³³

Splitski nadškof Marko Antun (de) Dominis (1560-1624) je leta 1611 v Benetkah objavil knjigo o optiki, ki jo je napisal že 20 let prej. Opisal je tudi nastanek mavrice. Vendar ni omenil dveh odbojev na notranji strani kapljic niti ne pravilnega zakona loma. Kljub temu mu je Newton leta 1704 pripisal pravičen opis mavrice. Morda je tako hotel zmanjšati zasluge Descartesove optike iz leta 1637.¹³⁴ Pravilno razlago mavrice, katere lastnosti so odvisne od velikosti kapelj dežja, je Ambschell povzemal po Newtonu, ne da bi omenjal Dominisa ali Descartesa.

Ambschllovi ljubljanski študentje še niso uporabljali Lambertovega dela o svetlobi iz leta 1760, ki ga je Ambschell pozneje uporabljal v svojih učbenikih.¹³⁵

Eden najzanimivejših pojavov Ambschllovega časa je bila luminiscenca. Že med 51 eksperimentalnimi napravami za pouk fizike in matematike v Ljubljani, predloženimi 17. septembra 1755, je bil morda tudi "bolonjski kamen", vendar je namesto običajnega "lapis" uporabljen izraz "vitra Bononiensia". V Kersnikovem popisu iz leta 1811 pa najdemo tako barit kot "fosfor".¹³⁶

Med najstarejšimi v Ljubljani objavljenimi zapisi o luminiscenci so bile izpitne teze o toploti in svetlobi profesorja fizike G. Schöttla iz leta 1772. Teze so temeljile na Newtonovem nauku v priredbi Boerhaava, od leta 1708 profesorja medicine, botanike in kemije v Leydenu.

Luminiscenco je obravnavala 26. teza, v kateri je Schöttl spraševal študente: "Kakšna je razlika med žarenjem, vročino in svetlobo? Kaj je pyrophorus? Kaj in kateri so luminiforji? Katere so značilnosti umetnih in naravnih luminiforjev? Ali je svetloba luminiforja sama svetloba Sonca, ali se resnična svetloba luminiforja skriva znotraj telesa in jo vzbu-di sij Sonca, ali naposled absorbirana svetloba v luminiforju povzroči gibanje svetlobe?"¹³⁷

¹²⁴ Schöttl, 1772, teza 15; Ambschell, 1778, teza 80.

¹²⁵ Spasskii, 1963, 1: 114, 144.

¹²⁶ Ambschell, 1778, tezi 76, 69; Ambschell, 1780, teza 21.

¹²⁷ Ambschell, 1778, tezi 81, 82; Ambsche ll, 1779, tezi 75, 76.

¹²⁸ Ambschell, 1807, 2: 152.

¹²⁹ Ambschell, 1778, teza 77; Ambschell, 1779, teza 70; Ambschell, 1780, teza 22.

¹³⁰ Ambschell, 1807, 2: 40.

¹³¹ Ambschell, 1807, 2: 124, 128.

¹³² Ambschell, 1778, teza 78; Ambschell, 1779, teza 72; Ambschell, 1780, teza 24; 1807, 2: 51.

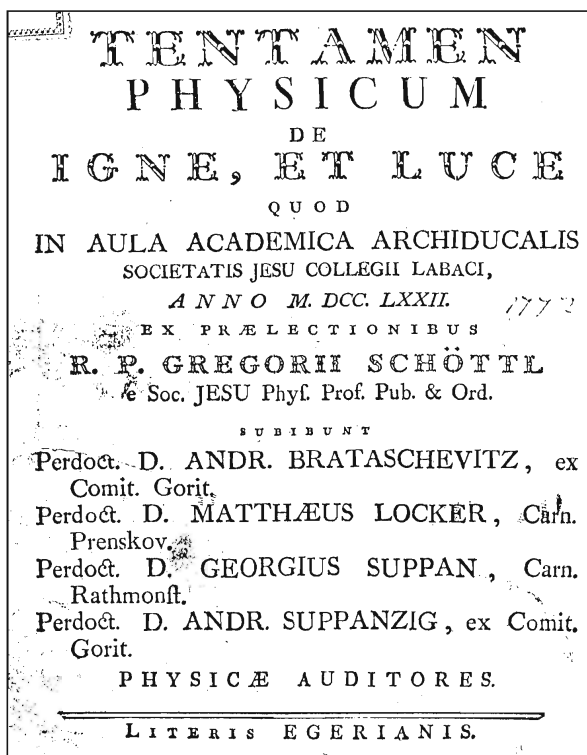
¹³³ Ambschell, 1778, teza 79; Ambschell, 1779, teza 73; Ambschell, 1780, teza 25.

¹³⁴ Dadić, 1982, 1: 137.

¹³⁵ Ambschell, 1807, 2: 133.

¹³⁶ Kersnik, 1811; Kersnik, 1847.

¹³⁷ Pyrophorji so snovi, ki spontano zagorijo na zraku, navadno pa so s to besedo označevali kresnico (Harvey, 1957, 448).

Naslovnica izpitnih tez o ognju in svetlobi pri
Gregorju Schöttlu leta 1772, NM DISS.

Med letoma 1885-1887 so ugotovili, da surovi izvlečki dobljeni iz zahodnoindijskih kresnic (Pyrophorus), o katerih je Schöttl že stoletje prej spraševal svoje študente v Ljubljani, in školjke Pholas oddajajo svetlobo ob mešanju. Šlo je za mešanje luciferina in luciferasa, ki je temelj vseh bioluminescentnih pojavov.

V Ambschellovih izpitnih tezah ni bilo vprašanj o luminiscenci, opisal pa jo je v učbenikih fizike, ki jih je po ukinitvi ljubljanskega liceja objavil kot profesor fizike in mehanike na dunajski univerzi. Ambschell je razlikoval "fosforje", ki svetijo le v stiku z zrakom, in druge, "ki se ob stiku ne vežejo z zrakom in svetijo tudi v praznem prostoru, tako da morajo dobivati svetlobo od Sonca ali pa svetijo zaradi povišanja temperature. Bolonjski fosfor sveti na zraku in v praznem prostoru..."¹³⁸

Luminiscenco je opazoval skozi prizmo v zatemnjeni sobi z odprtino za vpadno svetlobo. Opisal je kratkotrajno elektroluminiscenco ob razelektritvi v zraku¹³⁹ in v vakuumu barometriške cevi.¹⁴⁰ Glede luminiscence diamantov bi "se pri nadaljnjih poskusih splačalo podrobnejše poznati sestavne dele diamanta in sile, ki ga združujejo."¹⁴¹

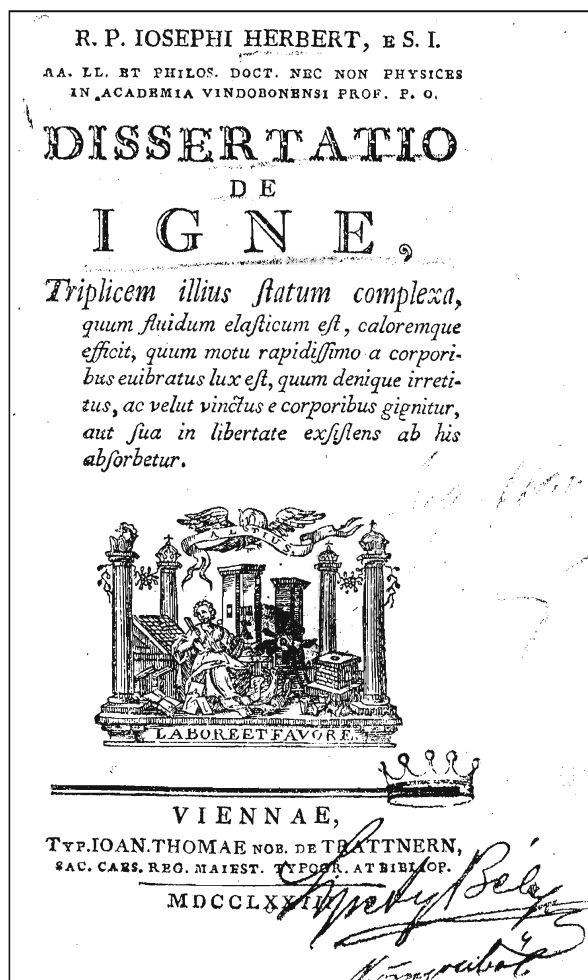
¹³⁸ Ambschell, 1792, 4: 284.

¹³⁹ Ambschell, 1792, 4: 285.

¹⁴⁰ Ambschell, 1792, 4: 290-292.

¹⁴¹ Ambschell, 1792, 4: 285, 290.

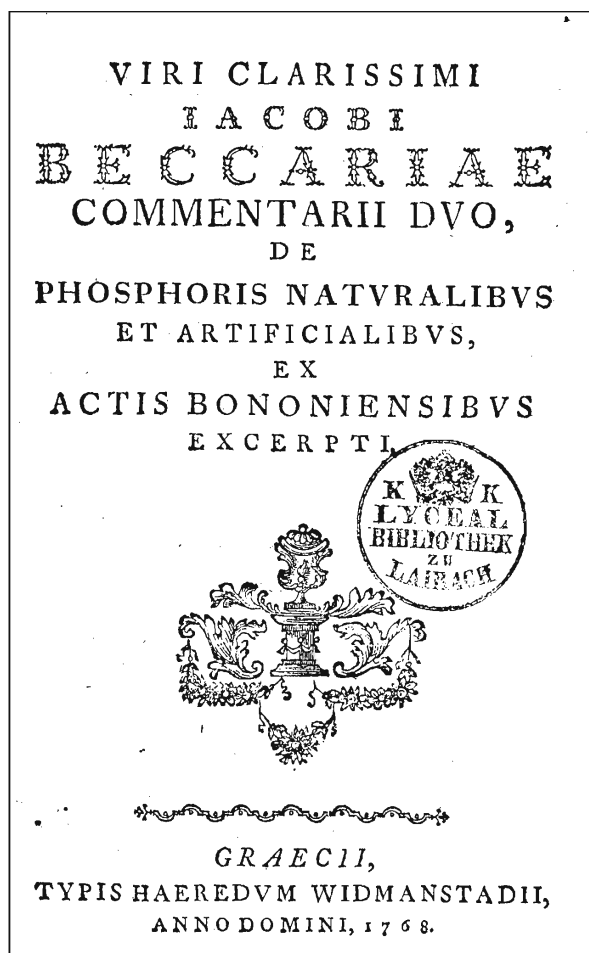
Svojega profesorja Herberta je citiral pri opisih luminiforjev še 30 let pozneje.¹⁴² Herbert je opazil, da bolonjski fosfor sveti po segrevanju do temperature vrelega olja, zato je menil, da vsebuje lastno svetlobo, ki je snovne narave kot toplotna snov (kalorik). Luminiscenco ni imel za gorenje, temveč jo je opisal z modelom gobe, podobno kot pred njim Giulio Cesaro Lagalla (La Galla, 1571-1624), Fortunius Licetus (1577-1657) in Kircher. Herbert je leta 1773 opisal ogenj in svetlobo kot enako materialno substanco, ki jo luminifor absorbira kot goba: "Ogenj se osvobaja v obliki svetlobe v luminiforju in plamenu". Herbert je trdil, da je pri luminiforju izsevana svetloba vedno drugačne barve od absorbirane, ni pa opisal razlike v intenziteti, zaradi katere oko nekaterih prešibkih luminiscenc ne zaznava več.¹⁴³

Naslovnica Herbertove knjige o ognju, last avtorja.

¹⁴² Ambschell, 1807, 135.

¹⁴³ Harvey, 1957, 180, 333-334; Herbert, 1773, 160-170. Knji-
go so izdali tudi v Trnavi leta 1774 s tezami Horvata in
drugih profesorjev.

Naslovnica Beccarijeve knjige o luminiforjih, Č8227.

"Fosforje imenujemo telesa, katerih medla svetloba je kot svetloba Lune in pogosto še šibkejša. Ne pustijo močnejšega vtisa v očesu, v katerem se zberejo, niti ne povzročajo zaznavne toplote, niti občutno ne povišajo temperature okoliških teles," je pisal Ambschell v obeh izdajah svojega učbenika.

Leta 1807 je pri opisu luminiforjev posnemal razlago iz nemške izdaje.¹⁴⁴ Danes opišemo luminiscenco z razliko med visoko energijo absorbiranih in nižjo energijo oddanih fotonov. Razlika med definicijama je plod stoletij raziskav, odkritij in tudi napak, ki so omogočile mnogotere uporabe luminiforjev, brez katerih si ni mogoče zamisliti sodobnega računalniškega in televizijskega sveta.

Prvi umetni luminifor je zaslužil ime "bolonjski" tako po iznajditelju, kot po raziskovalcih, ki so svoje izsledke objavili v bolonjskem akademskem glasilu leta 1731. Galeati je ugotavljal, da luminiscenca v vakuumu oslabi, ne spremeni pa se

njeno trajanje. Profesor logike, filozofije in fizike na univerzi in predsednik akademije v Bologni Francesco Maria Zanotti (1692-1777) je leta 1718 opisal lastnosti "bolonjskega kamna". Podpiral je valovno hipotezo, ker je kamen vedno svetil v svoji značilni barvi, ne glede na barvo osvetljevanja.

Razprave o luminiscenci je pri Bolonjski akademiji objavljala tudi G. Bartholomeo Beccari, ki si je dopisoval z mlajšim piaristom G. Battisto Beccariem, zagovornikom Franklinove teorije elektrike.¹⁴⁵ Beccari je razlikoval naravne in umetne "fosforje" in je k njim, tako kot pozneje Ambschell, štel luminiforje in element fosfor. Opisoval je barve različnih luminiforjev in ugotavljal, da med njimi ni kovin, pač pa razne vrste soli.¹⁴⁶ V nasprotju z Zanottijem je po poskusu iz leta 1770 menil, da "bolonjski kamen" pod modrim steklom sveti modro, pod rdečim pa rdeče, vendar je pozneje dvomil o točnosti meritev. Priestley jih je kljub temu navajal leta 1772 v podporo Newtonovi korpuskularni teoriji svetlobe, kar je močno jezilo Seebecka.¹⁴⁷ Beccarijev prijatelj Bošković je objavil eno prvih uporabnih teorij luminiscence.¹⁴⁸

Švicar Leonhard Euler (1707-1783) je kot profesor matematike na univerzi v Berlinu leta 1746 luminiscenco pojasnjeval z lastnimi nihanji telesa, ki jih sproži absorbirana svetloba. Njegovi valovni teoriji je nasprotoval Bošković; po njegovem naj bi se delec svetlobe absorbiral v telesu pri razdalji, v kateri prevladuje privlak materialnih točk. Zaradi notranjega toplotnega gibanja naj bi se isti delec izseval z manjšo hitrostjo nihanja (frekvenca) na razdalji, pri kateri prevladuje odbojna sila. Zakasnitev pri fosforescenci pa je pojasnjeval podobno kot drugi sodobniki: "Po blodnjah vzdolž mnogoštevilnih in raznolikih stez znotraj neprozornih

¹⁴⁵ Beccaria, 1758. Piarist Giacomo Battista Beccaria (Beccaria, 1716-1781), profesor eksperimentalne fizike na univerzi v Torinu od leta 1747, je bil Boškovićev prijatelj in je med letoma 1762-1764 vodil meritev poldnevnikov v Piemontu. Pisma je naslovil na Iacoba (Giacomo Bartholomeo) Beccario (1682-1766), zdravnika in profesorja kemije na Institutu znanosti in umetnosti v Bologni, prav tako člana RS in bolonjske akademije znanosti. Knjigo so hranili piaristi v Kopru in je danes v knjižnici tamkajšnje italijanske gimnazije.

¹⁴⁶ Beccaria, 1768, 12, 19. Delo je ob svojih izpitnih tezah v Gradcu dal ponatisniti jezuit Gottlieb Leopold Biwald (1731-1805). Leta 1798 je bila knjiga popisana v knjižnici Jožefa Kalasancja Erberga (1771-1843) graščaka v Dolu, do leta 1803 pa v Liceju (W1474).

¹⁴⁷ Goethe (1749-1832), 1810, 342, 709-710, 711-714. V drugem delu Goethejeve knjige *Geschichte der Farbenlehre* je Thomas Johann Seebeck (1770-1831), član akademije v Berlinu po letu 1818, objavil prispevek *Wirkungen farbiger Beleuchtung*. O Seebecku je pisal Wilde (1793-1859), profesor matematike in fizike na berlinski gimnaziji (Wilde, 1843, 2: 386; Nielsen, 1989, 145).

¹⁴⁸ Supek, 1989, 183.

¹⁴⁴ Ambschell, 1792, 4: 279, 280; Ambschell, 1807, 2: 133-138.

teles svetloba vsaj deloma pride do površinskih delcev in nato odleti. Od tod vsekakor izhaja tista svetloba mnogoštevilnih nam dostopnih fosforescentnih teles, ki se je s Sonca skrila v temo in sveti nekaj sekund. Število sekund nam omogoča ugibanje glede dolžine poti med tolikimi gibanji sem in tja znotraj teles..."¹⁴⁹

Placidus Heinrich (1758-1825), profesor fizike in matematike v opatiji St. Emerana v Regensburgu (Ratisbon), je opazoval fosforescenco skozi majhno odprtino v temni sobi, podobno kot G. Bartholomeo Beccaria in Ambschell. Leta 1808 je Heinrich skupaj s H. F. Linkom dobil nagrado 500 rubljev, ki jo je za razpravo o luminiscenci leta 1804 obljubila akademija v St. Peterburgu in njuni razpravi tudi natisnila. Heinrich je luminiforje razdelil v pet vrst, pri katerih fosforescenco vzbuja:

1. sončna svetloba
2. izgorevanje
3. nastane sama po sebi pri rastlinah in živalih
4. tlak, rezanje ali trenje
5. kemijska reakcija

Ker najbolj fosforescirajo ravno negorljive snovi, se je Heinrichu zdel opis fosforescence kot počasnega gorenja neprimeren. Res so pozneje s počasnim gorenjem opisali le svetlikanje elementa fosforja, ne pa pravih luminiforjev. Kljub temu naj bi se pri fosforescenci izsevala svetloba in vezal kisik, pri absorpciji svetlobe pa naj bi se kisik sprostil.

Zaradi spremembe barve ob fosforescenci je Heinrich zavračal razlago z večkratnim odbojem svetlobe v snovi. Heinrich je fosforescenco po segrevanju pojasnil z razkrojem snovi, ki sprostijo Newtonove materialne delce svetlobe. Po drugi strani pa je opisal nihanje etra po analogiji z nihanjem mrežnice očesa ob absorpciji fizioloških barv. Zaradi tega nasprotja pariški Institut leta 1809 ni prisodil dve leti prej razpisane nagrade 3000 frankov Heinrichovemu raziskovanju fosforescence, temveč manj odmevnim raziskavam Jean-Philiberta Desaignesa, direktorja šole v Vendomu.¹⁵⁰ Tekmeca sta zagovarjala povsem različni teoriji nastanka svetlobe v luminiforju. Heinrich je menil, da kislini delež v luminiforju povzroča svetlobo, Dessaignes pa je podobno vlogo pripisoval vodi. Nekoliko mlajši Theodor von Grotthus (1785-1822), ki je tako kot Škot David Brewster (1781-1868) manj uspešno sodeloval na nagradnem razpisu, je v svojih razisko-

vanjih triboluminscenc centralno vlogo pripisal elektriki.¹⁵¹

Raziskovanja nenavadnih luminiscenc so pozneje obrodila bogate sadove. Od konca 19. stoletja dalje je bila sodobna fizika utemeljena na opazovanjih luminiscence sicer nevidnih delcev in valov. Tudi v sodobnih televizijah in računalnikih opazujemo luminiscenco, uporabljamo pa jo tudi za "varčne" žarnice.

Ambschellovi študentje so obravnavali blisk kot električni pojav in opisali strelovod po Franklinovem vzoru. Franklin je že leta 1749 delal poskuse s strelo, medtem ko je bil Nollet "zadnji nasprotnik strelovodov".¹⁵² Pri poskusu, da bi energijo strele ujel v kondenzator, se je v St. Peterburgu smrtno ponesrečil Georg Wilhelm Richman (1711-1753). Thomas François Dalibard (1703-1799) je na svojem posestvu v Marly-la-Ville prvi dal preizkusiti 13 m visok strelovod 10. maja 1752, čeprav so podobno napravo na devinskem gradu uporabljali že v začetku 17. stoletja.¹⁵³ Trideset let pozneje je bil v naših krajih še vedno novost, saj je prvi strelovod na Štajerskem postavil šele Biwald.¹⁵⁴ Razprave okrog različnih teorij delovanja strelovoda so potekale tudi v razvitejših znanstvenih središčih, kot pri Cavallu v Angliji leta 1782. Delovanje strele v samostanski cerkvi 3 milje južno od Ljubljane leta 1782 je Ambschell tako opisal:¹⁵⁵ "v letu 1782 udarila strela tri milje južno od Ljubljane na Kranjskem v križ na turn cerkve redovnic (...) od koder je skozi samostan stekla v zemljo". Dogodek je sprožil splošno zanimanje. Zato je Ambschell iz žice naredil strelovod na stolpu visoke stavbe v bližini svojega ljubljanskega stanovanja. Tudi leta 1807 je veliko navajal Franklina,¹⁵⁶ ni pa še citiral meritev Charlesa Augustina Coulomba (1736-1806) ali celo Volte, katerih odkritja so se mu morda zdela še preveč nova za objavo.

Po Ambschellovih tezah in poznejših učbenikih je elektrika samosvoja, tekoča in vnetljiva snov, katere delci se med seboj odbijajo, obenem pa privlačijo heterogene delce.¹⁵⁷ Podobno je pisal tudi Schöttl nekaj let prej, ko je študente spraševal po definiciji pozitivne in negativne elektrike, električne pojave pa je opisal kot posledico motnje ravnovesja električnega fluida v telesih.¹⁵⁸ Ambschell pozitivnega in negativnega naboja ni izrecno ločeval. Da bi prišlo do ravnovesja, presežek elektrike teče v področje, kjer je primanjkuje. V izpitnih tezah se seveda Schöttl in Ambschell nista

¹⁴⁹ Bošković, 1974, Num. 491.

¹⁵⁰ Wilde, 1843, 386, 406-407. Deset let pozneje prevlada Newtonove korpuskularne optike ne bi bila več tako izrazita, saj so tedaj pariški akademiki že morali nagraditi Fresnelovo valovno teorijo svetlobe, ki se je pozneje v Stokesovem delu uveljavila tudi kot boljša teorija luminiscence.

¹⁵¹ Harvey, 1957, 201-202, 342.

¹⁵² Muljević, 1991, 147.

¹⁵³ MMK, 1858, 2: 88-89.

¹⁵⁴ Kunitsch, 1808, 27.

¹⁵⁵ Ambschell, 1792, 4: III. poglavje, 4. del, ods tavek 199.

¹⁵⁶ Ambschell, 1807, 2: 133-138.

¹⁵⁷ Ambschell, 1778, teza 82; 1779, teza 77; 1780, 28.

¹⁵⁸ Schöttl, 1772, tezi 42, 43.

mogla opredeliti med tisti čas nasprotujočima si teorijama enega ali dveh električnih fluidov. Prvo teorijo je leta 1751 objavil Franklin in matematično utemeljil Aepinus leta 1759. Po srečanju s Franklinom sredi leta 1760 jo je sprejel tudi Bošković, ki je elektriko raziskoval manj od drugih področij fizike.¹⁵⁹ Nollet, Coulomb in Denis Poisson (1781-1840) so zagovarjali idejo o dveh električnih kapljevinah oziroma fluidih, ki privlačita druga drugo s silo, obratno sorazmerno kvadratu razdalje. V učbeniku je pozneje Ambschell objavil domnevo o dveh vrstah električnih fluidov. Prenašala naj bi ju neka snov, ki jo označi kot "tekočo" in "od vseh najlažjo, zato ne doprinese nič k teži telesa".¹⁶⁰

Ambschella je leta 1792 zanimala elektrika v živcih, ki so jo v tistem času raziskovali v sosednjih pokrajinah papeške države in habsburške krone: Luigi Galvani (1737-1798) v Bologni in Volta, Boškovićev naslednik na univerzi v Pavii. Ambschell je omenil tudi medsebojni vpliv električne in magnetne sile. Zvezo med elektriko in magnetizmom je skušal dokazati že Franklin leta 1749, posrečilo pa se je komaj Dancu Hansu Christianu Oerstedu (1777-1851) leta 1819.

Brez prepričljivih dokazov je Ambschell leta 1792 trdil, da prebitek ali primanjkljaj električne materije določata tudi barvo, viskoznost in prosojnost teles. Nollet in Priestley sta v delih, ki jih je Ambschell moral poznati, takšne trditve pobijala.

Samo leta 1780 je Ambschell pred tezami objavil še pet strani fizikalnih vprašanj, predvsem opisov poskusov. Vpraševal je tudi po merilnih metodah, med njimi za merjenje hitrosti toka reke. Od študentov je zahteval matematično izpeljavo izrekov mehanike, določevanje težišča, razdeljevanje rezultante sil na komponente, določitev razmerja med številom nihanj in nihajnim časom, računanje ravnovesja in izkoristka strojev, pretvarjanje tedaj veljavnih merskih enot, npr. liber, pojasnitev ravnovesja kapljev in v veznih posodah in sifonu, plavanja, delov atmosfere, vetrove, pojasnilo vzrokov za dvigovanje živega srebra v barometru, opis sestave različnih vrst padavin, opis strukture očesa, nastanek slike v njem in njegove napake.

Večina Ambschellovih vprašanj iz leta 1780 zveni povsem sodobno. Seveda so tudi takšna, ki jih dijakom danes ne postavljamo, med njimi "Kaj je ogenj?" ali "Kaj je svetloba?". Nobeno vprašanje

ni posegalo v elektriko, magnetizem in astronomijo, čeprav so teze, objavljene v nadaljevanju, obravnavale vsa področja fizike razen magnetizma.

Za Ambschellovimi fizikalnimi tezami so vsakič dali natisniti še manjše število tez iz matematike. Leta 1778 so objavili 15 matematičnih tez z vrstnimi števili od 86 do 100. Jelovi študentje so na izpitu morali poznati računske operacije od seštevanja do korenjenja celih in ulomljenih številskih oziroma algebraskih količin. Iz znanih podatkov so morali poiskati neznano količino in seštevati številске vrste.

Večina tez je bila geometrijskih z izreki in analogami. Izreki so obravnavali kote ob vzporednicah, obodni kot, vsoto kotov v trikotniku, skladnost in podobnost trikotnikov ter prostornino prizme, valja, piramide, stožca in krogle. Navedeni so bili Pitagorov, sinusov in tangensov izrek.

Med tezami so bile tudi zanimive konstrukcijske naloge: narisati pravokotnico na premico, razpoloviti daljico ali kot, narisati krožnico skozi tri dane točke, poiskati središče dane krožnice, poljubnemu mnogokotniku poiskati plosčinsko enak trikotnik itd. Treba je bilo tudi izračunati plosčino paralelograma ali poljubnega mnogokotnika.

Jell je na izpitu iz matematike zahteval osnovno znanje iz aritmetike in elementarne geometrije. Poudarek je bil na poznavanju osnovnih geometrijskih dejstev z nekaj trigonometrije in na njihovi uporabi pri geometrijskem načrtovanju in računanju. Naloge v izpitnih tezah bržkone zaradi pomanjkanja prostora niso vsebovale številskih podatkov, imeli pa so jih poznejši Ambschellovi matematični učbeniki.¹⁶¹

Ambschellove objave v Ljubljani so bile neke vrste uvod v njegova poznejša dela. Knjigo o prirodoslovju, utemeljenem na opazovanjih in poskusih, je dal na Dunaju natisniti med letoma 1791-1793 v šestih delih na skupno 2166 straneh v nemškem jeziku. Delo je poldrugo desetletje pozneje v nekoliko spremenjenih šestih knjigah dal natisniti še v latinščini.

V predgovoru je leta 1791 zapisal, da je delo namenil seznanjanju mladine s fiziko, z novim bistvom prirodoslovja, v katerem: "Naravoslovcu ne zadošča le vedeti, *kaj* in *kako* je v naravi, temveč *koliko*? To zadnje je neogibno tudi za določitev prejšnjega, vedno pa predmet matematike. Temelji splošnega na pojavih in poskusih zgrajene nauka o naravi bodo zato brez matematike samo nepopolni, zato ne morem opustiti vseh matematičnih dokazov". Nova znanost torej ni bila več le kvalitativna, temveč predvsem kvantitativna, sestavljena iz meritev in preračunavanj kvantitativno določljivih razmerij.

¹⁵⁹ Muljević, 1991, 147; Supek, 1989, 147; Spasskii, 1963, 189; Franklin, 1751, 3. pismo Collisonu leta 1747. V knjižnici jezuitskega kolegija so imeli nemški prevod Franklinovih pisem: Briefe von der Elektrizität, Leipzig, 1758 (J631, W1488, Č8427).

¹⁶⁰ Ambschell, 1792, 4: III. poglavje, 1. del, odstavki 134, 142, 145.

¹⁶¹ Ambschell, 1807-1810; Umek, 1998, 102.

Ambschell je določil sredstva, ki se jih raziskovalec narave poslužuje z največjo zanesljivostjo. Ta sredstva so prav *naravni učinki*. Te deli na *naravne pojave* in na načrtno izpeljane *poskuse*. Oboje skupaj je *izkustvo*.¹⁶²

Zanimiva je Ambschellova določitev učinkov, ki so "... govor, po katerem se nam narava razodeva in izroča v spoznavanje. Kjer so pri roki pojavi ali poskusi, se raziskovalec narave ne sme posluževati nobenega drugega sredstva, če hoče iti in če naj bi šel po najbolj zanesljivi in naravni poti."¹⁶³

Naslednje sredstvo raziskovanja narave je po Ambschllu preskušanje. Raziskovalec mora znati preskusiti kako spoznanje in ga, če ne ustreza, zamenjati z drugim ali izpopolniti. Tako je že zastavil problem, s katerim se ukvarja tudi sodobna teorija znanosti.

Končno je ponovil še tri pravila raziskovanja narave iz Newtonovih sto let starejših Principov:

1. "Za vzroke naravnih reči ni treba sprejeti ne več ne drugih vzrokov razen resničnih, ki obstajajo in zadoščajo za razlago učinka."

2. "Podobni vzroki imajo podobne učinke in podobne učinke povzročijo podobni vzroki."

3. "Lastnosti, ki jih ni mogoče niti okrepiti niti oslabiti in jih najdemo na vseh telesih v naših eksperimentih, moramo imeti za splošne lastnosti teles."¹⁶⁴

Po Ambschllu iz razmerja med splošnim in posameznim izhaja določitev tistih raziskav, ki imajo prednost v sami fiziki kot splošnem delu nauka o naravi:

1. Najsplošnejše lastnosti teles, njihovih neposrednih učinkov in razmerij.

2. Gibanje.

3. Zakoni ravnotežja trdnih in tekočih teles.

4. Toplota, svetloba in elektrika.

5. Zrak in voda.

6. Zemlja v zvezi z drugimi nebesnimi telesi.

To so bili obenem tudi naslovi šestih knjig v njegovem delu iz let 1791-1793:

I. O splošnih lastnostih teles;

II. O gibanju;

III. O ravnotežju teles;

IV. O ognju in električni materiji;

V. O zraku in vodi;

VI. O vidnem svetu.¹⁶⁵

V latinskem prevodu svojega dela je pozneje naslove poglavij nekoliko spremenil.¹⁶⁶ Prva knjiga (dissertatio) je dobila daljši naslov "O splošnih lastnostih teles, učinkih, vzrokih in razmerjih", ki

mu je bilo v kazalu dodano še "vzajemni in enostavni vplivi". Prvi del (sectio) prve knjige je vseboval fiziko, drugi pa kemijo.

Drugi knjigi je leta 1807 dal povsem nov naslov "O svetlobi", ki je bil v kazalu spremenjen v "O svetlobni snovi". V prvotni nemški izdaji je bila optika leta 1792 vključena kot drugi del četrte knjige po obravnavi toplote in pred obravnavo elektrike. Nova odkritja so zahtevala podrobnejšo obravnavo svetlobnih pojavov, čeprav Ambschlluv učbenik še ni poročal o izumu akromatskega teleskopa, ki je nasprotoval Newtonovi teoriji ali o novih Eulerjevih ali celo Thomas Youngovih (1773-1829) poskusih za valovno teorijo svetlobe, temveč je še vedno poročal o "svetlobni materiji, sestavljeni iz trdnih delcev".¹⁶⁷

Peti knjigi je naslov spremenil v "O zrakih raznih vrst". V naslovu voda ni bila več izrecno omenjena, čeprav ji je bilo zadnje 5. poglavje knjige v celoti posvečeno. Sprememba naslova je bila rezultat velikega napredka pnevmatske kemije in raziskovanja delovanja parnih strojev. Zato hidrostatika in hidrodinamika izdelovalcev dvornih vodometrov prejšnjih generacij nista bili več tako pomembni panogi fizike v 19. stoletju in je Ambschell njihovo obravnavo zmanjšal že v izpitnih tezah iz leta 1780.

Ambschlla pogosto dolžijo krivde za ukinitve filozofskih študij. Sam ni utrpel posebno škode, saj je bil premeščen za profesorja fizike in mehanike na dunajsko univerzo in je tam predaval med letoma 1785-1804. Nasledil ga je piarist Döttler in katedro obdržal do svoje smrti leta 1812. Po Döttlerjevem učbeniku je Kersnik leta 1825 poučeval fiziko na ljubljanskem liceju. Döttlerjev učbenik je podobno kot Ambschlluv temeljil na Boškovičevi dinamiki in se je delil na splošno in posebno fiziko.¹⁶⁸ Guerickove poskuse, posledice redčenja in zgoščevanja zraka ter izdelavo različnih Torricellijevih cevi ali barometrov, je obravnaval v prvem poglavju posebne fizike.¹⁶⁹

Ambschell je v Bratislavi leta 1809 postal lektor in kanonik. Tam je tudi umrl dvanajst let pozneje in svojo knjižnico zapustil Bratislavski akademiji.

Zaključna primerjava: Dillherr, Rieger, Schöttl, Gruber in Ambschell

Vsi jezuitski fiziki, ki so bili okoli leta 1773 v Ljubljani, so razen Ambschlla študirali filozofijo v Gradcu:

¹⁶² Ambschell, 1807, 2: 14.

¹⁶³ Ambschell, 1791, 1: Uvod, 10.

¹⁶⁴ Newton, 1687, 3: Regulae philosophandi; Ambschell, 1791, 1: 11-12; Ambschell, 1807, 1: 16.

¹⁶⁵ Urbančič, 1971, 60-62.

¹⁶⁶ Ambschell, 1807, 1: 3.

¹⁶⁷ Ambschell, 1807, 2: 35.

¹⁶⁸ Döttler, 1815, 1: 12-15, 33.

¹⁶⁹ Döttler, 1815, 2: 4-25 (poglavja 313-321).

Fizik v Ljubljani	Študij filozofije	Živel v Ljubljani	Objavil o fiziki in sorodnih vedah
Dillherr (1710-1778)	Gradec 1732-1734	1754-69; 1763-66, 1770-72	1748, 1749, 1763
Rieger (1714-1780)	Gradec 1734-1736	1772-1773	1761, 1763
G. Schöttl (1732-1777)	Gradec 1751-1755	1768-1777	1776
G. Gruber (1740-1805)	Gradec 1759-1760	1768-1784	1781
Ambshell (1751-1821)	Dunaj 1771-1773	1773-1785	1779-80, 1791-93, 1807

Ambshell in Gabrijel Gruber sta na ljubljanskih višjih študijih poučevala prirodoslovne predmete 12 oziroma 16 let. Do ukinitve filozofskih študijev v Ljubljani avgusta 1848¹⁷⁰ sta tolikšno dobo poučevanja dosegla le še Kersnik, ki je bil 10. decembra 1808 nastavljen za rednega profesorja fizike na liceju v Ljubljani in je na tem mestu poučeval skoraj 42 let, in Jernej Schaller, ki je na liceju v Ljubljani poučeval 15 let po 24. aprilu 1788. Na ljubljanskih višjih študijih se je v sto letih od 1704 do 1803 zamenjalo 61 profesorjev fizike, ki so bili vsi jezuiti. Številne menjave so bile predvsem v prvi polovici 18. stoletja, podobno kot na drugih jezuitskih kolegijih.

Predavanja o prirodoslovju so v Ljubljani dosegla najvišjo raven ob ukinitvi jezuitskega reda leta 1773 z najpomembnejšima profesorjema Gruberjem in Ambshellom. Gruber je stopil v jezuitski red leta 1755 na Dunaju, desetletje mlajši Ambshell pa dvanajst let pozneje na Slovaškem. Gruber je študiral filozofijo in matematiko v Gradcu in v Trnavi, Ambshell pa pri Herbertu na Dunaju.¹⁷¹ Gruber je postal ljubljanski profesor več let pred Ambshellom. Poučeval je mehaniko, hidravliko, risanje in geometrijo na šoli, ki jo je Kranjska kmetijska družba prav zanj ustanovila pri jezuitskem kolegiju v šolskem letu 1768/69. Ambshell je bil profesor fizike na Liceju, zadnja leta tudi rektor.

Gruberja poznamo predvsem kot graditelja prekopa med letoma 1772 in 1777. Ambshella se drži nekaj krivde za ukinitve filozofskih študijev v Ljubljani. Gruber je slovel tudi kot alkimist, astronom, gradbenik, slikar in še marsikaj. V začetku sedemdesetih let je v eksaktnih znanostih poučeval tudi Zois. Pozneje je to delo opravljal Maffei.¹⁷² Žiga Zois in Gabrijel Gruber sta imela skupnega prijatelja Jakoba Samasso (1744-1808), ki je od ustanovitve zvonarne leta 1767 opravljal med drugim tudi mehanska dela za fizikalni kabinet jezuitskega kolegija v Ljubljani.¹⁷³ Tudi Ambshell je bil povezan z Zoisom, vsaj preko svojih študentov. Gruber, Ambshell in Schöttl so bili člani Kranjske kmetijske družbe; Gruber je sodeloval

kot predavatelj na njeni katedri in kot strokovnjak za gospodarsko uporabne raziskave, Schöttl pa kot urednik tednika.

Gruber ni objavil obsežnejših fizikalnih del. Schöttl je objavljial nekaj več, Ambshell pa je bil najplodovitejši pisec med vsemi profesorji (fizike) na višjih študijih v Ljubljani.¹⁷⁴

Newtonova fizika je imela prihodnost, čeprav so se ji obrobni jezuitski kolegiji dolgo izogibali. Ko to v drugi polovici 18. stoletja zaradi uspehov newtoniancev in pritiskov dunajskih oblasti ni bilo več mogoče, so tudi ljubljanski fiziki sprejeli Newtonovo fiziko, čeprav sprva v preobleki Boškovića in Tycho Braheja (1546-1601), ki se je izognila gibanju Zemlje. Razmeroma uspešen "jezuitski" razvoj fizike se je v Ljubljani začel z nakupom 51 fizikalnih in matematičnih instrumentov za jezuitski kolegij leta 1755, s sočasno nabavo priročnikov za eksperimentalni pouk predvsem francoskih avtorjev oziroma prevajalcev, z Boškovićevimi obiski v Ljubljani, s spremembo naziva katedre v "Splošno in posebno fiziko" sredi petdesetih let, tako da fizika tudi po imenu ni bila več del triletnega tečaja filozofije, s predmetnim poukom fizike, s prvimi Wulfnovimi predavanji Newtonove fizike leta 1763 in s stalnimi bolj specializiranimi profesorji po letu 1764.

V naslednjih letih je na ljubljanskih višjih študijih prevladala Boškovićevega inačica Newtonove fizike, ki je dosegla vrh pri Ambshellu in Gruberju.

¹⁷⁴ Več fizikalnih del so objavili ljubljanski rektorji A. Erberg, Dillherr in Rieger ter predvsem Biwald. Poleg Ambshella so do ukinitve filozofskih študijev avgusta 1848 samostojna fizikalna dela poleg študentskih disputacij objavili le redki ljubljanski profesorji fizike: Sebastijan Stainer (1679-1748), Jožef Kraus (1678-1718) in Schallerjev naslednik Johann Philip Neumann (1774-1849) iz Trebiča na Moravskem ob reki Jihlavi. Neumann je od 21. 7. 1801 stalno poučeval v gramatikah razredih ljubljanske gimnazije, 16. 2. 1802 pa je postal tudi suplent za grščino. 3. 3. 1803 je poleg grščine nadomeščal še obbolelega Schallerja in postal 31. 10. 1803 po stotih letih prvi redni profesor fizike na ljubljanskem liceju, ki ni bil jezuit. Jeseni 1806 je odšel na univerzo v Gradec in tam od leta 1812 poučeval na Joanneumu (Ciperle, 1980, 119). Med letoma 1808-1812 je objavil učbenik v treh delih (W17 v Dodatku). Kersnik, ded pisatelja Janka (1852-1897), je učbenik svojega učitelja Neumanna uporabljal pri pouku leta 1810/11. Med letoma 1816-1844 je bil Neumann profesor fizike in tajnik Politehnike na Dunaju, kjer so mu nasproti bližnjih cerkvenih vrat vzdali spominsko ploščo.

¹⁷⁰ Benedetič, 1981, 39.

¹⁷¹ Murko, 1974, 38.

¹⁷² Kovač, 1979, 33-34.

¹⁷³ SBL.

Ukinitev reda leta 1773 razvoja ni povsem zavrta, saj so jezuitski profesorji eksaktnih znanosti obdržali svoja učna mesta. Ljubljanskih jezuitov niso preganjali tudi zato, ker so bili med njimi člani vseh najpomembnejših kranjskih plemiških družin.¹⁷⁵ Začasna ukinitve filozofskega študija v Ljubljani med letoma 1785-1788 je položaj spremenila. Najpomembnejši ljubljanski fiziki in matematiki so bili prisiljeni k odhodu; te izgube Ljubljana še dolgo ni mogla nadomestiti. Podobno je bilo v drugih manjših jezuitskih izobraževalnih središčih v južni Franciji. Gruber se je sredi osemdesetih let umaknil v Rusijo, Ambschell pa na Dunaj. V novem okolju sta nekaj let poučevala eksaktne znanosti, nato pa sta odšla na druge kolegije: Gruber leta 1800 v St. Peterburg, Ambschell pa 9 let pozneje v Bratislavo. Poltretje leto Gruberjeve generalske službe seveda pomeni vrh, ki ga nobeden drugi kranjski jezuit ni dosegel. Kaj bi se utegnilo razviti iz jezuitske fizike v Ljubljani, nam kažejo Ambschellove fizikalne knjige in Gruberjeva poklicna pot.

Ljubljanske filozofske študije so po poltretjem letu na novo organizirali 24. aprila 1788, vendar v okrnjenem obsegu le s tremi profesorji.¹⁷⁶ Za obnovo sta se posebno trudila nekdanja sošolca na ljubljanski filozofiji Anton Tomaž Linhart (1756-1795) s prošnjama na Dunaj leta 1786 in 1787 in Vega, ki je kranjskim deželnim stanovom in liceju v njihovi oskrbi posvetil svojo knjigo leta 1800, dan po svojem povišanju v barona. Ob ponovni uvedbi filozofskih študijev v Ljubljani sta fiziko in matematiko poučevala nekdanja jezuita A. Gruber in Schaller. Poznejše 19. stoletje pa pouku prirodoslovnih znanosti v Ljubljani ni bilo posebno naklonjeno. Profesor fizike Kersnik ni objavljал pomembnejših fizikalnih del. Plodovitejši je bil matematik na liceju v Ljubljani med letoma 1831 in 1850 Karl Hummel (1801-1879) z Moravske, do leta 1867 profesor fizike na univerzi v Gradcu. Vendar se je resnejša skupina poznavalcev fizike v Ljubljani razvila šele po pomladi narodov, posebno s predavanji češkega Nemca Heinricha Mitteleisa (1822-1879), gimnazijskega profesorja in ravnatelja v Ljubljani med letoma 1853 in 1866, in drugih, ki jih je pri Muzejskem društvu organiziral kustos Karel Dežman.

LITERATURA IN VIRI

NEOBJAVLJENI VIRI (z razlago okrajšav)

- Č - Signatura v NUK (glej Južnič, 2000, 47)
 Erberg. okoli 1740. *Physica*. AS, Zbirka rokopisov in urbarjev, 242 r, nedatirano, 129 strani.
 J - Knjižnična števila v katalogu iz leta 1775 (glej Južnič, 2000, 47)
 Kersnik, Janez Krstnik. 1811. *Inventaire des objets existantes dans le Cabinet de Chimie et de Physique des écoles centrales à Laibach*. ZML, Akc. fond 1, arh. enota 53.
 Kersnik, Janez Krstnik. 1847. *Inventarium*. Zgodovinski muzej Ljubljana, akc. fond 1, Arh. enota 76.
 Raigersferd, Mihael Amadej Janez Nepomuk. 1763. *Annotationes ... accomodata ad Compendioria Physicis Patrii Pauli Mako S.J. Michaelis Liberi Baronis de Raigersfeld, Philosophia in alterum annum auditor, sub professor R.P. Joanne Schottl In Collegio Regio Thereseiano, Anno 1763*. AS, Zbirka rokopisov in urbarjev, 149r.
 W - Knjižnična števila v popisu Franza Xavera Wildeja (glej Južnič, 2000, 47)
 Zois, Žiga. Okoli 1815. *Bibliothecae Sigismundi Liberi Baronis Zois Catalogus*. 181_. NUK, rokopisni oddelek.

LITERATURA IN OBJAVLJENI VIRI

- Alfvén, Hannes Olof Gösta, Fälthammar, Carl-Gunne. 1963. *Cosmical Electrodynamics*. Oxford University Press.
 Ambschell, Anton. 1779. *Dissertatio de Centro Gravitatis in Subsidiu Suorum Discipulorum Conscripta ab Antonio Ambschell AA.LL. ac Phil. Doctore nec num Caes.Reg. in Academia Labac. Phys. Prof. p.o. Anno M.DCC.LXXIX. Assertiones ex Universa Physica et Mathesi Elementari quas in Aula Academica Archiducalis Gymnasii Labacensis Ex Praelectionibus Martini Jeell Caes. Reg. Math. Elem. Prof. Publ. Ord. Antonii Ambschell AA.LL. ac Phil. Doct. nec non Caes. Reg. Phys. Prof. P.O. Mense Augusto die Anno MDCCLXXIX. Propugnabit R. ac P.D. Wolfgangus Muha Carn. Corgnial. Phil. in II. Annum Auditor*. Ljubljana: Typis Egerianis.
 Ambschell, Anton. 1780. *Dissertatio de Motu in Genere in Subsidiu Suorum Discipulorum Conscripta ab Antonio Ambschell AA.LL. ac Phil. Doctore nec num Caes.Reg. in Academia Labac. Phys. Prof. P.O. Anno M.DCC.LXXX. Labaci, Typis Egerianis. Assertiones ex Universa Physica quas in Aula Academica Archiducalis Gymnasii Labacensis Mense Augusto die*

¹⁷⁵ Rajšp, 1992, 270.

¹⁷⁶ Benedetič, 1981, 27.

- Anno M.DCC.LXXX. *Publice Propugnabunt R. ac P.D. Aloysius Knee, Carniol.Labacens. R.ac P.D. Joannes Gutschenigg, Carniol.Labacens. E. ac P.D. Antonius Schmith, Carniol. Labacens. E. ac P.D. Xav. Tschebulz, Carniol. Neostad. E. ac P.D. Joannes Stibel, Carniol. Heyd. E. ac P.D. Franciscus Khern, Carniol. Gottschee. E.ac P.D. Raymundus Dietrich, Carniol. Michelft. E. ac P.D. Thadeus Vechovicz, Carniol. Labacens. E. ac P.D. Josephus Misslei, Carniol. Vipacens. E. ac P.D. Michael Gruber, Carniol. Labacens. Philosophiae in secundum Annum Auditores.* Ljubljana: Typis Egerianis.
- Ambshell, Anton. 1782. *Predigt an dem Festtage des hl. Antonius von Padua, gehalten zu Laibach in Krain.* Wien.
- Ambshell, Anton. 1791-1799. *Anfangsgründe der allgemeinen auf Erscheinungen und Versuche gebauten Naturlehre, I-VI.* Vienna.
- Ambshell, Anton. 1807. *A.A. Ambshell in Univerſitate Vindobonensi AA.LL. ac Philosophiae Doctoris, Facultatis ejusdem Senioris, Physicae et Mechanicae Professoris Caes.Regii Publici et Ordinarii Elementa Physicae e Phaenomenis et Experimentis Deducta, aut Auditorum Conscripta, ac in Dissertationes Sex Divisa.* Vienna: Sumtibus Aloysii Doll, Bibliopolae.
- Ambshell, Anton. *Elementa matheseos.* 1807-1810. Vindobonae.
- Appony, Joseph. 1753. *Dissertatio phisica de corpore generatim, deque opposito eidem vacua dum pro prima Exercitatione Sholastica Theses logicas in Alma ac Celebere. Archi-Episcopali Sicietatis Iesu Univerſitate Tyrnaviensi Anno 1753 die 13. Apr. Publice Propugnarent Periloustris, ac Generosus Dominus Joan. Mittarpacher de Mitternburg. Praeside R.P. Josepho Apponyi, e Societate Iesu, AA.LL.&Philosophiae Doctore, ejusque in Logicus Professore Ordinario, Auditoribus Oblata.* Trnava.
- Appony, Joseph, Weiss, Franz Xaver. 1754. *Dissertatio Physica de Causis Motuum in Corporibus, Tyrnaviae, Typis Academicus Societ. Jesu Anno MDCCLIV. Dum Assertiones ex Univerſa Philosophia in Alma, ac Celeberrima Archiepiscopali Soc.Jesu Univerſitate Turnaviensi Ex Praelectionibus R.P. Josephi Apponyi e S. J. Phil. Doc. ac R.P. Francisci Weiss e S.J. Phil.Doc Matheos. Prof. ac R.P. Adami Wittman e Soc. Jesu. Et. Prof. Subibunt Perdoct. Joseph Majláth de Székely, Secundum Annum Auditor.* Trnava.
- Asclepi, Giuseppe Maria. 1768 (glej Južnič, 2000, 23).
- Beccaria. 1758. *Dell'elettricismo. Lettere di Giambattista Beccaria De CC.RR delle Scuole Pie, Professore di Fisica Sperimentale nella Regia Università di Torino, Membro della Società Reale di Londra, e dell'Accademia delle Scienze di Bologna ec.ec. dirette al Chiarissimo Sig. Giacomo Bartolomeo Beccari Preside perpetuo, e Professore di Chimica nell'Institutto di Bologna, membro della Società Reale di Londra, e dell'Accademia delle Scienze di Bologna ec.ec. coll'Appendice di un nuovo Fosforo descritto all'illmo Sig.Conte Ponte di Scarnafigi. Alla Sacra Reale Maestà del Re di Sardegna Colle Ameno in Bologna all'insegna dell'iride con lic.de'sup.an. 1758.* Bologna.
- Beccari, Giacomo Bartholomeo. 1768. *Viri Clarissimi Jacobi Beccariae Comentarui duo, de Phosphoris Naturalibus et Artificialibus, ex Actis Bononiensibus Excerpti.* Graecii: Typis Haeredvm Widmanstadii.
- Benedetič, Ana. 1981. *Pot do slovenske univerze.* Ljubljana: Partizanska knjiga.
- Berry, Arthur. 1946. *A Short History of Astronomy.* 1898. Ruski prevod. Moskva-Leningrad: OGIZ.
- Biwald, Leopold Gottlieb. 1765. *Assertiones ex univēsa philosophia, ... Univerſitate Graecensi, Anno Salutis M.DCC.LXXV. Mense Augusto die publice propugnandas susceperunt Perillustis Rever. ac Perdoctus Dominus Maximilianus Chiolich de Levensperg, S.R.I.E. Dalmata, Patricius Segniensis. Sub praesidio Admodum Rev. et Clariss. Domini Leopoldi Biwald, AA. LL. & Philosophiae Doctoris, Physic. Profes. publici & ordinarii...* Gradec.
- Biwald, Leopold Gottlieb. 1771 (glej Južnič, 2000, 25-26).
- Bošković, Rudjer Josip. 1738. *De Aurora Boreali Dissertatio habita in Seminario Romano ab Augustino Fanucci Academico redivivo, Jo.Bapt. Amalfitano Equite Hier. Ac rediv.Candidato, Roberto Curli, Seminari Romani Convictoribus. Datur omnibus opponenti locus. Die Augusti A.D. 1738.* Rim.
- Bošković, Rudjer Josip. 1760. *De proximo Veneris sub Sole transitu, z angleškim prevodom.* Phil. Trans. RS. 60: 77. razprava.
- Bošković, Rudjer Josip. 1765. *Idrostatica esaminata ne'suoi principi e stabilita nelle sue regole della misura dell'acque corenti dal P. Antonio Lecchi della Compagnia di Gesù, Matematico delle LL.MM.III.* In Milano MDCCLXV: Nella Stamperia di Giuseppe Marelli. (Parte terza. Articolo primo: Lettera del P. Boscovich sulli principi, su'quali si possano appoggiare le Regole pratiche per la misura dell'acque, ch'escono dalle aperture, e corrono per gli alvei).
- Bošković, Rudjer Josip. 1768 (glej Južnič, 2000, 23).
- Bošković, Rudjer Josip. 1980. *Ruggerio Giuseppe Boscovich, Lettere a Giovan Stefano Conti.* Firenze: Leo S. Olschki Editore.
- Zbornik radova međunarodnog znanstvenog skupa o Ruđeru Boškoviću.* 1991. Uredil Žarko Dadić. Zagreb: JAZU.

- Bowers, Brian. 1998. *Lenghtening the Day*. Oxford-New York-Tokio: Oxford University Press.
- Boyle, Robert. 1662. *A defence of the doctrine Touching the Spring and Weight of the Air. Poroposed by Mr. R. Boyle, in his New Physico-Mechanical Experiments; Against the Objections of Franciscus Linus. Wherewith the Objector's Funicular Hypothesis is also Examined*. London. (Ponatis: Boyle, 1965, I: 118-178).
- Boyle, Robert. 1660. *New Experiments Physico-Mechanical, Touching the Spring of the Air, and its effects; Made, for the Most Part in a New Pneumatical Engine. Written by Way of letter to the Right Honourable Charles Lord Viscount of Dungarvan eldest Son to the Earl of Corke*. Oxford. Latinski prevod: *Experimentum Novorum*. London 1672; Geneve 1682. (Ponatis: Boyle, 1965, I: 1-117).
- Boyle, Robert. 1965-1966. *The Works*. Vol. I-VI. Ponatis izdaje Thomasa Bircha iz leta 1772. Hildesheim: Georg Olms Verlagbuchhandlung.
- Casanovas, Juan. 1991. Boscovich's Proposed Voyage to California. *Zbornik radova međunarodnog znanstvenog skupa o Ruđeru Boškoviću*. 235-239.
- Ciperle, Jože. 1980. Ljubljanska gimnazija (1773-1808), I. del. *Kronika*. 28: 111-121.
- Čurkina, Iskra Vasil'evna. 1981. Jezuit Gabriel Gruber v Rusiji. *Arhivi*. 4: 107-108.
- Čurkina, Iskra Vasil'evna. 1995. *Rusko-slovenski kulturni stiki od konca 18. stoletja do leta 1914*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Dadić, Zarko. 1982. *Povijest egzaktnih znanosti u Hrvata*. Zagreb: SNL.
- Dadić, Žarko 1991. The Role of Karl Scherffer in the Acceptance and Promotion of Bošković's Scientific Ideas. *Zbornik radova međunarodnog znanstvenog skupa o Ruđeru Boškoviću*. 153-159.
- Descartes, René du Perron. 1704. *R. Des. Cartes, Opuscula posthuma physica et mathematica*. Amstelodami: Blaeu.
- Dillherr, Karol. 1748. *Dialogi physici de Corporum principiis, eorumque qualitatibus in genere*. Viennae: Kaliwoda.
- Dillherr, Karel. 1749. *De Universi Systemate, Corporum gravitate, Fontium Origine et Planeticolis*. Viennae: Kaliwoda.
- Dillherr, Karel. 1763. *Dialogi Tres jucundi et perutiles, inter militem et mercatorem fratres*. Labaci: G. Heptner.
- Dolar, Jaro. 1992. Ob ostankih jezuitske knjižnice v NUK. *Jezuiti na Slovenskem*. 189-192.
- Döttler, Remigio. 1815. *Elementa physicae mathematico-experimentalis, in usum auditorum suorum conscripta a Remigio Döttler. Piarum Scholarum Sacerdote, AA.LL et Philosophiae in Universitate Viennensi Doctore, facultatis philo-*
- sophicae Decano emerito, Physicae et Mechanicae Professore caes.reg. publico et ordinario. Editio nova curante Joanne Leopoldo Madlener*. Viena et Tergesti: apud Geistingei. (Prevod nemška izdaje iz leta 1812).
- Enciklopedija Slovenije*. 1987. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Encyclopedia Britanica*. 1950. London.
- Faraday, Michael. 1952. *Experimental Researches in Electricity*. Ponatis: Great boooks of the western world (uredil Robert Maynard Hutchins), Encyclopaedia Britannica, Inc.
- Franklin, Benjamin. 1751. *New Experiments an Observations on Electricity in Several Letters to Mr. Collinson*. London.
- Gagarin, Ivan (Jean-Xavier). 1878/79. L'Empereur Paul et le P. Gruber, *Études* 3, 6th series, 42-58.
- Gay-Lussac, Joseph Louis. 1828. *Leçons de Physique*. Paris. Uredil M. Groselin, stenograf. Pariz: Fakulteta znanosti akademije.
- Gobart, Laurent. 1746 (glej Južnič, 2000, 25).
- Goethe, Johann Wolfgang von. 1810. *Zur Farbenlehre*. Tübingen.
- Godickii-Cvirko, A.M. 1959. *Naučnie idej Rudžera Josipa Boškovića*. Moskva: Izdateljstvo Akademii nauk SSSR.
- Gruber, Gabriel. 1802. Navigationsdirector Abbé Gabr. Gruber, *Annalen der österreichischen Literatur*. Nr. 28, XXVII Stuck, April 1802, 217.
- Gruber, Gabriel. 1802. *Archiv für Geographie und Statistik, ihre Hülfswissenschaften und Literatur. Verfasst und gesammelt von einer Gesellschaft von Gelehrten*. 1. B. 8. Prag, im Verlage d. v. Schönfeldischen Niederlage
- Gruber, Tobias. 1781. *Herrn Tobias Grubers, Welt-priesters und k.k. Bau- und Navigations-direktors im Temeswarer Banat, Briefe hydrographischen und physikalischen Inhalts aus Krain an Ignaz Edler von Born k.k. wirklichen Hofrath*. Vienna: bey Johann Paul Krauss, 1781.
- Gurikov, V. A. 1983. *Stanovlenie prikladnoi optiki XV-XIX vv*. Moskva: Nauka.
- Harvey, Edmund Newton. 1957. *A History of Luminiscence. From the Earliest Times Until 1900*. Philadelphia: The American Philosophical Society.
- Haymon Jos. Ant. 1758. *Dissertatio physico-medica de aere*. Viennae: Kaliwoda.
- Hell, Maximilian. 1761. *Ephemerides astronomicae ac meridianum Vindobonensem jussu augustorum calculis definitae a M. Hell a 1761. Fortgesetz von Franz de Paula Triersner*. Vindobonae.
- Heilbron, J. L. 1993. Weighing Imponderables and Other Quantitative Science Around 1800. *HSPS Supplement*. 24: 12-13.
- Herbert, Joseph. 1773. *R.P. Iosephi Herbert, e S.I. AA.LL. et Philos. Doct. nec non Physices in Aca-*

- demia Vindobonensi Prof. P.O. Dissertatio de Igne, Triplicem illius statum complexa, quum fluidum elasticum est, caloremque efficit, quum motu rapidissimo a corporibus euibratus lux est, quum denique irretitus, ac velut vinctus e corporibus gignitur, aut sua in libertate existens ab his absorbetur.* Viennae: Typ. Ioan. Thomae nob. de Trattern, Saccars. Reg. Maiest. Typogr. at Bibliop. MDCCLXXIII. (Knjigo so izdali tudi v Trnavi leta 1774 s tezami Horvata in drugih profesorjev).
- Herbert, Joseph. 1778. *Dissertatio de Aquae, aliorumque Nonnullorum Fluidorum Elasticitate, Viennae 1773. Za Ambschellovim prevodom iz leta 1778 vezano še: Dedicat Assertiones ex Universa Philosophia quas in Aula Academica Archiducalis Gymnasii Labacensis Ex Praelectionibus Admod. Rever. ac Clariss. Domini. Antonii Ambschell A.A.L.L.ac Phil. Doct. nec non caes. Reg. Phys. Prof. P.O. Admodum Reverendi Domini Antonii Tschokl, Log. Metaphys.ac Phil. Moral. Caes. Reg. Prof. p.o. Admodum Reverendi Domini Martini Jel Matheseos Caes. Reg. Pro. Publ. Ord. Mense Julio die Anno MDCCLXXVIII.* Propugnabit Clientium Minimus Josephus Cypriani. Labaci: Litteris Egerianis.
- Hlaj, Nataša. 1999. Ladijski modeli Patra Gabriela Gruberja. *Primorska srečanja*. 23: št. 222/223, str. 767-769.
- Horváth, Joannis Baptistae. 1767. *Physica Generalis*. Trnava.
- Horváth, Joannis Baptistae. 1770. *Institutiones Physicae Particularis*. Trnava (2: Aug. Vindel. Rieger 1772; Buda 1790).
- Horváth, Joannis Baptistae. 1772-1773. *Elementa Matheseos. I-II*. Trnava.
- Ingen-Housz, Joannis. 1784. *Vermischte Schriften übersetzt von Molitor*. Wien: Weggler.
- Inglot, Marek S. J. 1997. *La Compagnia di Gesù nell'impero Russo (1772-1820) e la sua parte nella restaurazione generale della Compagnia*. Roma: Editrice Pontificia Università Gregoriana.
- Isusovačka baština u Hrvata*. 1992. Zagreb: Muzejsko-galerijski centar.
- Jaslinszky, Andrea. 1756. *Institutiones Physicae*. Trnava.
- Jezuiti na Slovenskem*. 1992. Ljubljana: Inštitut za zgodovino Cerkev Teološke fakultete v Ljubljani in Provincialat slovenske province Družbe Jezusove.
- Jezuitski kolegij v Ljubljani*. 1998. Uredil Vincenc Rajšp. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Inštitut za zgodovino Cerkev Teološke fakultete v Ljubljani in Provincialat slovenske province Družbe Jezusove.
- Južnič, Stanislav. 2000. Pouk in profesorji fizike v jezuitskem kolegiju v Ljubljani. *Kronika*, 48/3 : 11-48.
- Kant, Immanuel. 1755. *Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels oder Versuch von der Verfassung und dem mechanischen Ursprunge des ganzen Weltgebäudes nach Newtonischen Grundsätzen abgehandelt*. Königsberg und Leipzig: Johann Friederich Petersen.
- Kästner, Abraham Gotthelf. 1766. *Anfangsgründe der höheren Mechanik*. Göttingen.
- Kästner, Abraham Gotthelf. 1792-1794. *Anfangsgründe der Mathematik*. Ruski prevod I. B. Inohodceva.
- Kayser, Heinrich Gustav Johannes. 1908. *Handbuch der Spectroskopie. IV*. Leipzig.
- Kelvin, William Thomson. 1902. Aepinus Atomized, *Phil. Mag.* 3: 263-273.
- Kircher, Athanasius. 1650. *Athanasii Kircheri Fuldensis e Soc. Jesu Presbyteri Musurgia universalis sive Ars magna Consoni et Dissoni in X. libros digesta. Quà Universa Sonorum doctrina, et Philosophia, Musicae tam theoreticae, quam practicae scientia, summa varietate traditur; admirandae Consoni, et Dissoni in mundo, adequae Universa Naturae vires effectusque, uti nova, ita peregrina variorum speciminum exhibitione ad singulares usus, tum in omnipoenè facultate, tum potissimum in Philologia, Mathematica, Theologia, aperiuntur et demonstrantur*. Rome: Ex Typographia Haeredum Francisci Corbelletti. (Liber IX Magiam Consoni et Dissoni).
- Korade, M. 1992. Rad Družbe Isusove. *Isusovačka baština u Hrvata*.
- Košir, Matevž. 1998. Prostopozidarstvo v habsburški monarhiji v 18. stoletju ter prostopozidarski loži "Združena srca" v Mariboru in "Dobrodelnost in stanovitnost" v Ljubljani. *Kronika* 46: 61-62.
- Kovač, Tita. 1979. *Najbogatejši Kranjec*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Kovačič, Lojze. 1998. Rektorji jezuitskega kolegija v Ljubljani (9. 8. 1597-29. 9. 1773). *Jezuitski kolegij v Ljubljani*. 49-76.
- Križan, Josip. 1874. Severni sij, *Letopis SM*.
- Kunitsch, Michael. 1808. *Biographie des Herrn Leopold Gottlieb Biwald, der Weltweisheit und Gottesgelehrtheit Doctor, ehemaliges Mitglied des aufgelösten Jesuitenordens, ordentl. und öffentlicher Professor der Physik, Senior und Director der philosophischen Facultät, und gewesener Rector Magnificus an dem k.k. Lycäum zu Grätz. Von Michael Kunitsch, jubilirten (sic!) Lehrer der k.k. Hauptnormal-schule zu Grätz*. Grätz: gedruckt bey den Gebrüdern Tanzer.
- Lavoisier, Antoine, Laplace, Pierre-Simon. 1952. *Mémoires de l'Académie des Sciences (Paris) année 1780*. Prevod: Svetislav Marić, Na izvorima fizike, Novi Sad.

- Linus, Franciscus. 1661. *Tractatus de Corporum Inseparabilitate; in quo Experimenta de Vacuo, tam Torricelliana, quàm Magdeburgica, & Boyleana, examinatur*. London.
- Marković, Željko. 1968-1969. *Ruđe Bošković*. Zagreb: Izdavački zavod Jugoslovenske akademije.
- Mako. 1762. *Compendiaria Physicae institutio*. Viennae: Trattner (2: Vindobonae 1766).
- Martin, Benjamin. 1759. *New Elements of Optics or the Theory of the Aberrations, Dissipation and Colours of Light; of the General and Specific Refractive Powers and Densities of Mediums; the Properties of Single and Compound Lenses and the Nature, Construction and use of Refracting and Reflecting Telescopes and Microscopes of Every Sort Hitherto Published*. London.
- Martin, Benjamin. 1766. *The Description of a New, Portable Air-pump and Condensing Engine. With a Select Variety of Capital Experiments, Which Together With the Tifferent Parts of the Apparatus and Glasses, are Illustrated by Upwards of Forty Copper-plate Figures*. a) *A Description of the Nature of the Torricellian, or Simple Barometer*. London: by the Author.
- Martinovics, Ignjat. 1781. *Dissertatio physica de iride et halone*. Leopoli (Lvov).
- Martinovics, Ignjat. 1784. *Dissertatio de micro-metro ope cujus unus digitus geometricus dividitur in 2.985, 984 puncta quinti iridinis*. Pesthini (Pešta).
- Martinovics, Ignjat. 1785. *Dissertatio physica de altitudine atmosphaerae ex observationibus astronomicis determinate*. Leopoli (Lvov).
- Martinovics, Ignjat. 1787. *Praelectiones physicae*. Leopoli.
- Martinović, Ivica. 1992. Ljetopis filozofskih i prirodznanstvenih istraživanja hrvatskih isusovaca. *Isusovačka baština u Hrvata*. 87-97.
- Martinović, Ivica. 1992. Filozofski, znanstveni i istraživački rad Ruđera Boškovića i prilog za njegovu biografiju. *Isusovačka baština u Hrvata*. 267-287.
- Mayr, Augustin. 1680. *Luft-Luft und Feuer Kunst*. Alm Schultes.
- Mayr, Joannis Baptistae. 1678. *Catalogus Librorum qui Nundinis Labacensibus Autumnalibus in Officina Libraria Joannis Baptistae Mayr, Venales proffant. Anno M.DCC.LXXXVIII*. (2: 1966. Ljubljana: Mladinska knjiga).
- Melik, Vasilij. 1981. Ljubljanske cene kruha in mesa v predmarčni dobi. *Kronika*. 29/1: 27-33.
- Michelazzi, Augustin. 1773. *Tentamen publicum physicum*. Goritiae.
- Michelazzi, Augustin. 1780. *Compendium regni vegetabilis*. Goritiae.
- Michelazzi, Augustin. 1781. *Compendium regni fossilium*. Goritiae.
- Muljević, Vladimir. 1991. Some of Bošković's Views on Aerostats and his Contacts with Benjamin Franklin. *Zbornik radova međunarodnog znanstvenog skupa o Ruđeru Boškoviću*. 145-152.
- Murko, Vladimir. 1974. Starejši slovenski znanstveniki in njihova vloga v evropski zgodovini – Astronomi. *Zbornik za zgodovino znanost in tehnike*. 2: 11-41.
- Musschenbroek, Pieter van. 1739. *Essai de Physique avec une Description de nouvelles sortes de machines pneumatiques, et un Recueil d'expériences*. Traduit en français par Pierre Massuet. A Leyden: Lucktmann.
- Musschenbroek, Pieter van. 1754 (glej Južnič, 2000, 19).
- Musschenbroek, Pieter van. 1761. *Tentamina experimentorum naturalium (captorum in Academia del Cimento)*. Lugd. Batav: Veerbeek.
- Neumann, Johann Philip. 1808-1812. *Compendaria Physica Instituto in usum tironum conscripta Tomus 3*. Graecii: Ferstl.
- Newton, Isaac. 1687. *Philosophiae Naturalis Principia Mathematica*. Autore Is. Newton, Trin. Coll. Cantab. Soc. Matheseos Professore Lucasiano, & Societatis Regalis Sodali. Imprimatur. S. Pepys, Reg. Soc. Praeses. Julii 5.1686. Londini: Iussu Societatis Regiae ac Typis Josephi Steater. Prostat apud plures Bibliopolas. Anno MDCLXXXVII.
- Nielsen, Keld. 1989. Another kind of light: The work of T. J. Seebeck and his collaboration with Goethe, Part I. *HSPS*. 20: 145.
- Noceti, Caroli, Bošković, Rudjer Josip. 1737. *Caroli Noceti e Societate Jesu. De Iride et Aurora boreali Carmina...* Cum Notis Josephi Rugerii Boscovich ex eadem Societate. Romae: ex Typographia Pallidis, excudebant Nicolaus et Marcus Palaerini. MDCCXLVII.
- Nollet, Abbé Jean-Antoine. 1746. *Essai sur l'électricité des corps*. London & Paris.
- Pahor, Miroslav. 1981. Gabrijel Gruber ali ladjedelstvo-navtika-navigacija, Slovensko morje in zaledje. *Zbornik za humanistične, naravoslovne in družboslovne raziskave*. Koper. št. 4-5, 11-40.
- Pascal, Blaise. 1663. *Traité de l'équilibre des liqueurs*. Paris. (2: 1698).
- Paušek-Baždar, Snežana. 1991. Bošković's Views on the Role of Heat and Light in Chemical Changes. *Zbornik radova međunarodnog znanstvenog skupa o Ruđeru Boškoviću*. 135-144.
- Penning, F. M. 1957. *Electrical discharges in gases*. Eidhoven: Philips' technical library.
- Petrov, Vasilij Vladimirovič. 1803. *Izvestie o Galvani-Voltovskih opitah, kotore proizvodi Professor Fiziki Vasilij Petrov. posredstvom ogromnoi naipače batterei, sostojavše inogda iz 4200 mednih i cinkovih kružkov i nahodjaščeisja pri Sankt-Peterburgskoi Mediko-*

- Hirurgičeskoj Akademii*. V Sankt-Peterburgi: V Tipografii Gosudarstvenoi Medicinskoi Kollegii, 1803 goda.
- Petrov, Vasilij Vladimirovič. 1804. *Novie električeskie opiti*. Sankt-Peterburg.
- Poggendorff, Johann Christian. 1863. *Biographisch-Literarisches Handwörterbuch*. Leipzig.
- Pogrietsnj, Janez Kersnik. 1766 (glej Južnič, 2000, 23).
- Polvani, Giovanni. 1942. *Alessandro Volta*. Pisa: Domus Galileana.
- Radics, Antonio. Undated. *Introductio in philosophiam naturalem, theoriae P. Rogerii Boscovich e Societate Jesu accomodata, et in usum auditorum philosophiae conscripta...* Academia Budensi.
- Radics, Antonio. 1765. *Principia Boscovichii singulari tractatu illustrata*. Budae.
- Rajšp, Vincenc. 1992. Ukinitev jezuitskega reda na Slovenskem. *Jezuiti na Slovenskem*. 255-274.
- Rieger, Kristjan. 1756 (glej Južnič, 2000, 27).
- Rieger, Kristjan. 1758 (glej Južnič, 2000, 27).
- Rieger, Kristjan. 1761 (glej Južnič, 2000, 27).
- Rieger, Kristjan. 1763 (glej Južnič, 2000, 27).
- Scherffer, Karl. 1762. *De emendatione telescopiorum dioptrorum per vitrum objectivum compositum recens a Dollondo in Anglia inventa dissertatio*. Vienna.
- Scherffer, Karl. 1752-1753. *Institutionum physicae Pars prima seu Physica generalis Pars secunda seu Physica particularis*. Vindobonae. (Ponatis 1763).
- Scherffer, Karl. 1754. *Institutiones Metaphysicae*. Vienna.
- Scherffer, Karl. 1754. *Institutiones Logicae*. Vienna.
- Scherffer, Karl. 1770. *Institutiones analyticae Pars I. & II*. Vienna. (Ponatis 1772).
- Scherffer, Karl. 1771. *Institutiones geometricarum*. Vienna.
- Scherffer, Karl. 1770-1773. *Institutiones mechanicae. Pars prima, sive de motu et aequilibrio corporum solidorum. Pars secunda sive de motu et aequilibrio corporum fluidorum*. Vienna.
- Scherffer, Karl. 1777. *Institutiones astronomiae theoreticae*. Vienna.
- Schmidt, Vlado. 1963. *Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem*. I. del. Ljubljana: DZS.
- Schott, Gaspar. 1657. *Magia Universalis Naturae et Artis sive Recondita Naturalium & Artificium Rerum Scientia, cuius Ope. per Variam Applicationem Activarum cum Passivis, Admirandorum Effectivum Spectacula, abditarumque Inventionum Miracula ad Varios Humanam Vitae Usus er. Opus Quadripartiti Continet I Optica II Acoustica III Mathematica IV Physica*. Bambergae, Sumt Joh. Martini Schönwetter, Bibliopolae Francofurtensis MDCLXXVII. Herbi-poli 1657 (2: Bambergae, Schönwetter, 1671)
- Schöttl, Gregor. 1771 (glej Južnič, 2000, 23).
- Schöttl, Gregor. 1772 (glej Južnič, 2000, 23).
- Schöttl, Gregor. 1773 (glej Južnič, 2000, 24).
- Schöttl, Gregor. 1775 (glej Južnič, 2000, 24).
- Schöttl, Gregor. (ur.). 1775, 1776. *Das wöchentlichen Kundschaftsblattes im Herzogthume Krain*.
- Seebeck, Thomas Johann. 1810. *Wirkungen farbiger Beleuchtung. Goethe, Zur Farbenlehre*. II: 703-724.
- Shapin, Steven, Schaffer, Simon. 1985. *Leviathan and the Air Pump. Hobbes, Boyle, and the Experimental Life*. New Jersey: Princeton University Press. Francoski prevod. 1993. Paris: Éditions de Découverte.
- Smagina, G. I. 1991. Akademija nauk i narodnoe prosvetšenie v Rossii vo vtoroi polovini XVIII veka. *VIET*. 1: 44.
- Sommervogel, Carlos. 1890-1900. *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus, Première partie: Bibliographie par les Pères Augustin et Aloys de Backer, Nouvelle Édition par Carlos Sommervogel, S. J. Strasbourgeois*, Bruxelles-Paris: publiée par la Province de Belgique, Tome I-IX.
- Steska, Viktor. 1905. P. Gabriel Gruber. *MMK*. 45.
- Spasskii, B. I. 1963. *Istorija fiziki*. Moskva: Izdateljstvo Moskovskogo universiteta.
- Stöger, Joannes Nep. 1855. *Scriptores Provinciae Austriacae Societatis Jesu*. Viennae.
- Supek, Ivan. 1989. *Ruđer Bošković*. Zagreb: JAZU.
- Supplicium. 1752. *Mercuri in Barometro*. Graecii: Widmannstaedten.
- Ševarlić, B. M. 1986. *Kratka zgodovina astronomije*. 2. del. Ljubljana: DMFA.
- Šorn, Jože. 1984. *Začetki industrije na Slovenskem*. Maribor: Obzorja.
- Šubic, Simon. 1900. *Temelji vremenoznanstva. Zbornik znanstvenih in poučnih spisov SM*.
- Truhelka, Branimir. 1930. *Putovanje R. Boškovića iz Londona za Mletke od Branimira Truhelke*. Beograd: Državna štamparija kraljevine Jugoslavije.
- Ulloa, Joann de. 1713. *Physica Speculativa quattuor Disputationibus distincta. Authore Joanne de Ulloa Madritiano, Societatis Jesu Theologo*. Romae.
- Ulloa, Joann de. 1745. *Dissertatio Philosophica De Coelis et Planetis Authore R. P. Joanne de Ulloa Soc. Jesu Honoribus Illustrissimorum ... Dominorum, dum in Alma ac Celeberrima Universitate Graecensi prima AA. LL. Et Philosophiae Laureae Insignirentur Promotore R. P. Carolo Dillherr S. J. AA. LL. Et Philosophiae Doctore, ejusdemque in Physicis Professore Ordinario. A caeteris Condiscipulis inscripta Anno Domini M.DCC.XLV. Graecii: Typis Haeredum Widmanstadii*.

- Umek, Ema. 1967. Usmerjenost publikacij Kranjske kmetijske družbe v letih 1770-79. *Kronika*. 15/3: 148-152.
- Umek, Francka. 1998. *Matematika v jezuitskem kolegiju in primerjava programa z današnjim. Jezuitski kolegij v Ljubljani*. 101-104.
- Urbančič, Ivan. 1971. *Poglavitne ideje slovenskih filozofov med sholastiko in neosholastiko*. Ljubljana: SM in Institut za sociologijo in filozofijo.
- Vanino, Miroslav. 1987. *Isusovci i hrvatski narod. II*. Zagreb: Filozofsko-teološki institut družbe Isusove.
- Varičak, Vladimir. 1925. U povodu državnog izdanja Boškovičeva djela "Theoria philosophiae naturalis". *Rad*. 69/230: 161-226.
- Vega, Jurij. 1788. *Vorlesungen über die Mathematik, III Bd., welcher die Mechanik der festen Körper enthält*. Wien.
- Vejtkov, Fjodor. 1947. *Letopis elektriciteta*. Srbski prevod iz ruščine. Novi Sad: Matica Srpska.
- Verhovnik, I. 1905. Mali zapiski. Kdaj je prišel Gruber v Ljubljano?. *MMK*. 98.
- Vodušek, Matija. 1879. Neue Methode für die Berechnung der Sonnen- und Mondesparallaxe aus Planetenvorübergängen und Sonnenfinsternissen. *Programm des Gymnasiums zu Laibach*.
- Voroncov-Beljaminov, B. A. 1985. *Laplas*. Moskva: Nauka.
- Wilde, Emil. 1943. *Geschichte der Optik vom Ursprünge dieser Wissenschaft bis auf die gegenwärtige Zeit*. Berlin: Rücker & Püchler.
- Winter, Edward. 1971. *Barock, Absolutismus und Aufklärung in der Donaumonarchie*. Wien: Europa Verlag.
- Wright of Durham, Thomas. 1750. *Theory of Universe*. London.
- Wurzbach Ritter von Tannenberg, Constant. 1870. *Biographisches Lexikon. II*. Wien: D. Kaiserth. Oest.

UPORABLJENE OKRAJŠAVE

- Arhivi - Glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije, Ljubljana.
- AS - Arhiv Slovenije v Ljubljani.
- Dež. glav. - II. Arhivi vrhovnih organov oblasti za Kranjsko, Deželno glavarstvo.
- CGASI-I-III - Ladislaus Lukács S.I., *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Societatis Jesu (1555-1773)*, I-III, Romae 1987-1988.
- NM - Narodni muzej, Ljubljana
- MMK - Mittheilungen des Musealvereins für Krain, Ljubljana.
- Phil. Trans. - Philosophical Transactions of RS.
- RS - Royal Society, London.
- SM - Slovenska matica, Ljubljana.
- ZML - Zgodovinski muzej Ljubljana.
- ZRC SAZU - Znanstveno raziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Ljubljana.

ZUSAMMENFASSUNG

Dillherr, Rieger Schöttl, Gruber und Ambschell: Physikprofessoren am Jesuitenkollegium in Laibach 1754-1785

In der vorliegenden Abhandlung werden bisher unbekannte Fakten über das Hochschulstudium der Physik am Jesuitenkollegium in Laibach dargestellt. Durch das Erforschen der Lebensläufe und Veröffentlichungen der bedeutendsten Laibacher Physiker zur Zeit vor und nach der Aufhebung des Jesuitenordens im Jahre 1773 wurde unsere Überzeugung gefestigt, daß es sich dabei um die fruchtbarste Periode in der Entwicklung des Physikunterrichts in Laibach vor Anbruch des 20. Jahrhunderts handelte. Wir legten dar, daß eine der bedeutendsten Leistungen der damaligen Laibacher Professoren darin bestand, sich der Physiklehre von Bošković angeschlossen zu haben, mit der sich die Jesuiten aktiv an den zeitgenössischen physikalischen Forschungen beteiligten. Alle in der vorliegenden Abhandlung erörterten Laibacher Physiker können als Boškovićs Schüler betrachtet werden, was auch mit den persönlichen Besuchen Boškovićs bei den Laibacher und vor allem Wiener Jesuiten in Zusammenhang gebracht werden kann. Es wurde bewiesen, daß die Laibacher Jesuiten einen verhältnismäßig aktiven Teil von Boškovićs Forscherkreis mit Zentrum in Wien und Graz darstellten. Es ist ferner die Rede von der internationalen Zusammensetzung des Professorenkorps und von anderen Charakteristika des Jesuitenunterrichts, die eine außerordentlich rasche Aufnahme von Boškovićs Ideen in Laibach und in anderen Kollegien der österreichischen Jesuitenprovinz ermöglichten.

Wir haben uns mit den Leistungen der Laibacher Physiker auseinandergesetzt, in erster Linie mit ihrer Beschreibung des Vakuums im Rahmen der neuen Physik Boškovićs, durch die sie auch mit den experimentellen Forschungen ihrer Zeit Schritt zu halten versuchten. Ferner wurden die Abhandlungen der Laibacher Professoren über Phlogiston, Kalorik, Luminiszenz, Nordlicht und Hydrotechnik untersucht und bewiesen, daß sie in diesen Bereichen nicht hinter dem Wissensstand ihrer Zeitgenossen in der Habsburger Monarchie und im

übrigen Europa zurückstanden. Einige Veröffentlichungen der Laibacher Professoren erreichten sogar den Höhepunkt der damaligen Wissenschaft, darunter die Beobachtung des Werts der Venus über die Sonnenscheibe im Jahre 1761. Der Verdacht der Realitätsferne der höheren Jesuitenstudien in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts wurde zurückgewiesen, war doch vor allem Gruber der angewandten Wissenschaft stark verpflichtet. Es war nachzuweisen, daß Grubers Laibach-Kanal eine Fortsetzung der technischen Tradition der Jesuiten und von Boškovićs Kanal-Projektierungen in Italien war. Wir sind überzeugt, daß Grubers Erfolge in Wissenschaft, Schulwesen, Kunst, Wirtschaft und Politik einer eingehenden Untersuchung bedürfen, die ein neues Licht auf das anderthalb Jahrzehnte lange Wirken Grubers im slowenischen ethnischen Gebiet werfen würde.

Es wurde ferner das Phänomen herausgestellt, daß nach der Aufhebung der Jesuitengesellschaft im Jahre 1773 die ehemaligen Jesuiten noch drei Jahrzehnte lang Physikunterricht im Rahmen der höheren Studien in Laibach erteilten. Wir sehen es als bewiesen an, daß man ehemalige Jesuiten in Laibach, aber auch an anderen ähnlichen Schulen, nicht etwa wegen ihrer eventuellen krainischen oder sogar slowenischen Abstammung, sondern vor allem wegen ihres Wissens behalten hat. Dadurch wurde die Behauptung untermauert, daß die Physik der Jesuiten in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts modern genug war, erst recht für Laibacher Verhältnisse. Es wurde ferner darauf hingewiesen, daß Ambschells Lehrbücher für Physik nicht hinter den besten Veröffentlichungen seiner Zeitgenossen zurückblieben. Die pädagogische Arbeit am Laibacher Kollegium in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts hat nachweislich ein hohes europäisches Niveau erreicht. Die Laibacher Physiker der nächsten Generationen verloren in gewisser Weise den Kontakt zum späteren Fortschritt der europäischen Physik, den sie erst im 20. Jahrhundert wieder einholen sollten.

So wurde festgestellt, daß der Hochschulunterricht der Physik im Gebiet des heutigen Slowenien nicht erst nach dem Ersten Weltkrieg einsetzte und bewiesen, daß die höheren Studien der Philosophie im 18. Jahrhundert in großem Maße auf der Physik beruhten. Es wurde ferner die Qualität des Physikunterrichts im Rahmen der Laibacher Jesuitenstudien im Hinblick auf die Anfänge der Universität in Laibach erörtert.

izvirni znanstveni članek

UDK 908(497.4 Istra)"1803"

923 Breckerfeld, F.A.

prejeto: 15. 1. 2002

Daniela Juričič Čargo

magistra zgodovine, arhivistka, Arhiv Republike Slovenije, Zvezdarska 1, SI-1000 Ljubljana

Potovanje Franca Antona Breckerfelda v Istro leta 1803

IZVLEČEK

Leta 1803 je kranjski plemič Franc Anton Breckerfeld odpotoval v Istro z nalogo, da izvede novo davčno regulacijo v Pazinski grofiji. V času bivanja v Istri je veliko potoval in svoja opazovanja strnil v pismih Jožefu Kalasancu Erbergu, poslanih v Ljubljano, in zapiskih, ki so nastali na teh potovanjih. V teh zapiskih je Breckerfeld opisoval kraje, ki jih je obiskal, splošno gospodarsko stanje in običaje Istranov. Poleg tega je napisal priložnostni spis o upravni enotnosti Istre ob priključitvi bivše beneške Istre Avstriji.

KLJUČNE BESEDE

Istra, Franc Anton Breckerfeld, potopis, davčna regulacija

SUMMARY

THE JOURNEY OF FRANC ANTON BRECKERFELD TO ISTRIA IN THE YEAR 1803

In the year 1803 the Carniolan nobleman Franc Anton Breckerfeld started on a journey to Istria with a task to put into effect tax regulation in the county of Pazin. During his staying in Istria Breckerfeld travelled a lot, and summarised his observations in letters to Jožef Kalasanc Erberg in Ljubljana, and in notes he made during those journeys. In his notes Breckerfeld described places he visited, the general economic conditions, and customs of Istrian people. Beside that he wrote an occasional essay on administrative unity of Istria at the annexation of the former Venetian Istria to Austria.

KEY WORDS

Istria, Franc Anton Breckerfeld, travel diary, tax regulation

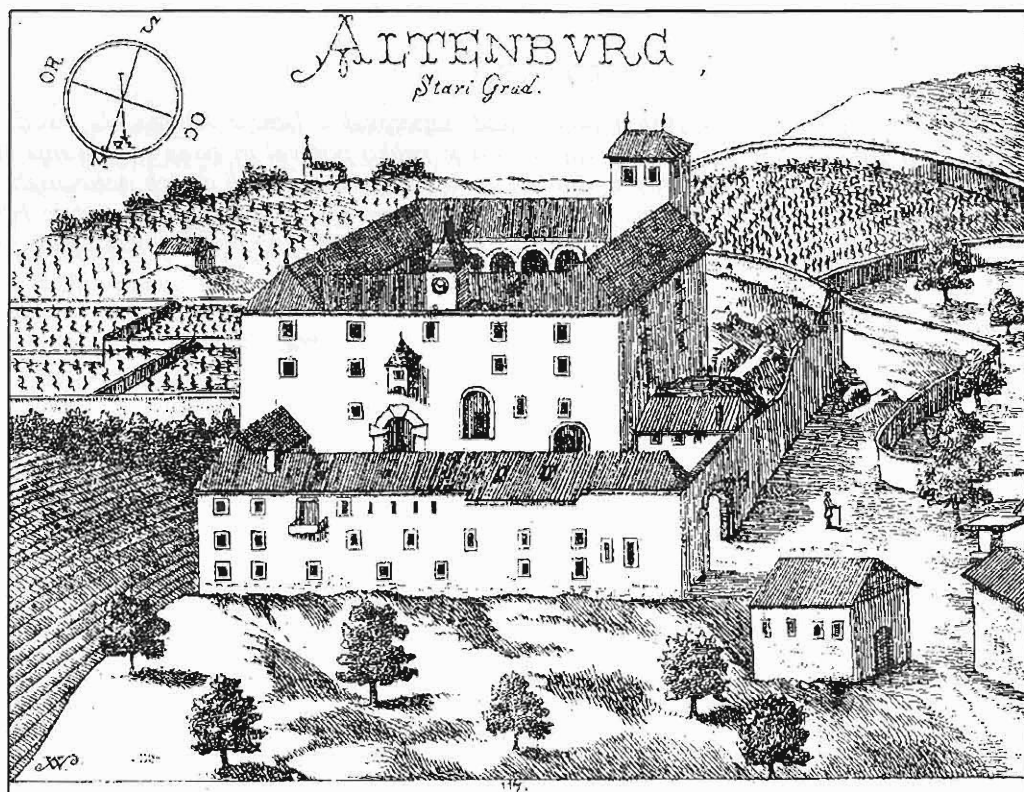
Uvod

Ko so kranjski deželni stanovi leta 1803 Francu Antonu Breckerfeldu¹ poverili delo komisarja za davčno regulacijo v Pazinski grofiji, je bil ta kranjski plemič star že 63 let. Rodil se je 3. januarja 1740 v Starem gradu (Zagrad pri Otočcu), umrl pa je 30. januarja 1806 v Ljubljani. Bil je topograf in leksikograf. Zbiral je leksikografsko gradivo, slovenske botanične in zoološke izraze, pregovore, izraze za kmečka opravila, arhivsko gradivo za biografije in genealogije kranjskih plemiških družin in pomembnih Kranjcev, epitafe in gradivo za topografijo Kranjske (zlasti Dolenjske). Dopolnil je Valvasorjevo Topografijo Kranjske in napisal topografijo Novega mesta. Ukvarjal se je tudi z gospodarskimi vprašanji in kot član Kranjske kmetijske družbe leta 1803 sestavil pripombe k vinogradniškemu zakonu ter spomenico o izboljševanju trtnih sort.

Pričakovanja kranjskih deželnih stanov, ko so na službeno pot v Istro poslali Breckerfelda, so se ohranila v Opornih točkah za regulacijo davkov v

Pazinski grofiji, ki jih je dobil pred odhodom.² Ker so ga zanimale zgodovinske, kulturne, etnološke in druge znamenitosti, je v času svojega bivanja v Pazinski grofiji – nekoliko zaradi narave dela, ki ga je opravljal, nekoliko zaradi lastnega užitka – veliko potoval in opažanja strnil v pismih, ki jih je pošiljal svojemu prijatelju, baronu Jožefu Kalasancu Erbergu v Ljubljano. V arhivu gospostva Dol, ki ga hrani Arhiv Republike Slovenije, se je ohranilo 14 istrskih pisem Franca Antona Breckerfelda baronu Jožefu Kalasancu Erbergu in izvleček iz dnevnika. Omenjeno gradivo je nastalo v času od 27. junija do 27. oktobra 1803.³

Poleg pisem so se iz časa Breckerfeldovega bivanja v Pazinu ohranili tudi nekateri njegovi opisi bivše beneške Istre in starih avstrijskih posestev v notranjosti ter številni prepisi epitafov, ki jih je našel na svojih popotovanjih.⁴ Ob spoznavanju znamenitosti dežele je Breckerfeld napisal tudi priložnostni sestavek o enotnosti Istre in njegovih videnjih istrskih razmer ob priključitvi beneškega dela Istre Avstriji.⁵

Stari grad pri Otočcu po Valvasorju (rojstni kraj F. A. Breckerfelda). (J. V. Valvasor, *Die Ehre des Herzogthums Krain*, III. zv., knj. XI, 2. izdaja, Novo mesto 1877-79, str. 15).

¹ Mal, Breckerfeld, *Slovenski biografski leksikon*, 1925-32, str. 57; Umek, Breckerfeld, *Enciklopedija Slovenije*, 1988, str. 363.

² ARS, AS 730, fasc. 121, Načela regulacije davkov v Pazinski grofiji 1803.

³ Pisma s potovanja v Istro je Breckerfeld oštevilčil. Iz vsebine pisma št. 6 izvemo, da je 29. junija 1803 pisal baronu Erbergu iz Kastava, vendar to pismo ni ohranjeno.

⁴ Gradivo, ki ga je Breckerfeld zbral na svojem potovanju v Istri, hrani Arhiv Republike Slovenije, Gospostvo Dol, AS 730, fasc. 76, 79, 121 in 124.

Istra na začetku 19. stoletja

Breckerfeldovo potovanje sodi v čas velikih političnih sprememb na Istrskem polotoku. Po dolgih stoletjih delitve na beneški in avstrijski del je bila Istra politično združena pod avstrijsko krono. Upravno sta bili pokrajini še vedno ločeni in zdi se, da oblast ni imela prave predstave o tem, kako naj upravno razdeli pokrajino. V Kopru je bil ustanovljen provizorični gubernij za bivšo beneško Istro, ki je bil podrejen dvorni komori.⁶ Z dvornim dekretom je bila 5. aprila 1803 bivša beneška Istra združena v tržaško-istrski gubernij s sedežem v Trstu, Pazinska grofija pa je bila kot okrožni komisariat priključena postojnskemu glavarstvu in ljubljanskemu guberniju.⁷ Na osnovi opazovanj razmer je Breckerfeld napisal sestavek,⁸ v katerem se je zavzel za upravno celovitost Istrskega polotoka. Ne glede na to, ali je sestavek nastal po ukazu oblastnikov ali pa je le sad Breckerfeldovega pozornega in kritičnega opazovanja razmer, v katerih se je znašel, prinaša nekaj zanimivih predlogov in pobud v zvezi z izboljšavo gospodarskega stanja v Istri.

V nekajmesečnem bivanju je Breckerfeld doživel Istro kot obubožano deželo, ki je bila nekoč bogatejša in v kateri je videl veliko gospodarskih potencialov. Revščina je bila posledica več stoletij trajajoče gospodarsko-socialne in demografske krize, ki je izhajala iz položaja obmejne dežele, v kateri sta "merili" svojo politično moč avstrijska in beneška oblast.⁹ Ljudje, ki so več stoletij živeli ob meji, so do nasprotni strani čutili zavist in sovraštvo. Toda pri političnih in razrednih pregonih so iskali zatočišče prav na nasprotni strani, a so ga dobili le, če so za to obstajali politični interesi. Meja med državama je bila stoletja vir nenehnih sporov in obmejnih nesoglasij zaradi zemlje, paše

in podobnih v glavnem gospodarskih vprašanj.¹⁰ Misel o enotni Istri pri ljudeh ni bila prisotna in isto velja tudi za oblastnike. Breckerfeld je kot naključni zunanji opazovalec poskušal trezno ugotoviti, kje so vzroki slabih gospodarskih razmer in katere pomanjkljivosti bi bilo treba odpraviti, da bi Istri zagotovili nujno potrebni zagon.

Sestavek je Breckerfeld začel z geografskim opisom in osnovnimi podatki o gospodarstvu in populaciji avstrijske Istre. Nadaljeval je z dramatičnim opisom rodovitnosti in bogastev dežele, ki je bila kljub ugodnemu podnebju, rodovitni zemlji in razpoznavnim sledovi nekdanjega bogastva revna: "Če se pozorno zazremo v Pulj, Poreč, Koper in tudi v Tinjan, Pićan, Gračisce, Lindar in Pazin, ruševine njihovih zapuščenih hiš in gradov kažejo, da je Istra nekoč bila in da je ni več!"¹¹ Prvi pogoj za rešitev iz revščine je Breckerfeld videl v upravnem združitvi bivše beneške in avstrijske Istre, saj je bila to gospodarsko in etnično enotna pokrajina. Politična razdeljenost je vplivala na miselnost ljudi, zato nekaterih sporov, nesoglasij, tesnobe in strahu ni bilo mogoče rešiti čez noč.

Kljub vsemu je Breckerfeld optimistično zapisal: "Ti razdvojeni Istrani se bodo bratsko objeli brž ko bodo čutili, da brez razlike stojijo pod enim poglavarjem, da so sinovi enega ljubečega očeta. Naj bo le ena Istra!... Iz vsakih ust je treba sneti izraz beneška Istra. Ne obstaja nobena beneška Istra več! Sinove prvotno istega roda združuje že jezik, ki bo združil tudi srce, brž ko zgine sij hudega sumničenja. Na mesto zlobne zavisti bo stopila bratska ljubezen brž, ko bo le ena domovina, spet ena Istra."¹² Enotna Istra bi po njegovem mnenju postala varnejša predvsem zaradi boljšega nadzora nad enotno pokrajino, gospodarski razvoj pa bi onemogočil brezdelje, saj "brezdelje naredi ceste za nevarne, polni zapore s tatovi, roparji in morilci".¹³ Leta 1803 je bilo tako v pazinskem zaporu od 10 do 15, v Poreču med 15 in 20, Rovinju 25 in v Kopru več kot 80 zapornikov in sicer le v mesecih juliju in avgustu.

Zaradi odlične geografske lege bi združitev omogočala razvoj kopenske in pomorske trgovine, seveda pod pogojem, da bi primorska mesta povezali z notranjostjo polotoka po cesti čez Učko in naprej s Kranjsko. Smotno bi bilo zgraditi cesto iz Pazina proti Kanfanarju in Rovinju ali čez Žminj in Vodnjan do Pule. Nujnejša pa naj bi bila poštna cesta iz Pazina preko Buzeta do Trsta.¹⁴ Ob združitvi in razvoju cestnega omrežja bi Istra potre-

⁵ ARS, AS 730, fasc. 76 in 124.

⁶ Cova, La prima annesione, str. 202.

⁷ Darovec, Pregled zgodovine Istre, str. 55; Žontar et al.: Priročniki in karte, str. 78; Cova, La prima annesione, str. 202.

⁸ ARS, AS 730, fasc. 76, 124. Del spisa se hrani v fasciklu 76 pod naslovom: Breckerfeldov sestavek o enotnosti Istre ob priliki priključitve benečanske Istre k Avstriji. Prvi del spisa se hrani v fasc. 124 v mapi Topografija Kranjske II, Avstrijska Istra.

⁹ Omenimo naj le dve veliki vojni (Beneško-avstrijska vojna 1508-1516 in vojna za Gradiško 1615-1617(8)), po katerih se je v Istri drastično zmanjšal njen gospodarski in človeški potencial. Avstrijska Istra je bila od 15. stoletja Kranjski "priključeno" gospostvo, vendar zaradi prevladujoče deželnokežje komorne posesti njen pravi položaj ni bil nikoli popolnoma dorečen. Formalno-pravno je bila priključena Kranjski leta 1747 kot del Postojnske kresije. Ko je Beneška republika izgubljala položaj evropsko pomembne politične sile, so bila njena istrska posestva vse bolj kolonija, ki so bila zanimiva le, če so bila koristna. Prim.: Bertoša, Društvene strukture u Istri, str. 127-132; Juričič Čargo, O odnosih Kranjske, str. 176; Mitis, La Contea di Pisino, str. 103-111.

¹⁰ O tem več: Bertoša, Migracije i antagonističke grupe, str. 7-26.

¹¹ ARS, AS 730, fasc. 124.

¹² ARS, AS 730, fasc. 76.

¹³ ARS, AS 730, fasc. 124.

¹⁴ V to so Breckerfelda prepričale lastne izkušnje dolgotrajnega čakanja na pošto in časopisje iz Trsta.

šolanje mladine, kot če se pritekajoče obresti ponovno vlagajo k nekemu "mrtvememu kapitalu". Predlagal je, naj šolo ustanovijo pri frančiškanskem samostanu v Pazinu, ki bi lahko dal učiteljski kader in prostore za bivanje zunanjih učiteljev. Pazinsko gospostvo bi za šolsko zgradbo lahko ponudilo hišo poleg samostana. Lega Pazina v središču Istre, poceni hrana, zdrav zrak, učenje nemškega in latinskega jezika obenem in opremljena šolska ustanova, ki se redko najde v soseščini, naj bi pritegnila starše otrok iz bivše beneške Istre, da bi svoje otroke vpisovali v tamkajšnjo šolo.

Breckerfeld se je veliko ukvarjal z gospodarskimi vprašanji, zato je opazil, da je dežela rodovitna, le proizvodni načini so bili zastareli in to je bil poleg čudnega malodušja, ki je vladalo med ljudmi, eden izmed vzrokov velike revščine. Žito so mlatili kar na tleh, veliko zemljišč je bilo neobdelanih, komaj so poznali pridelavo krompirja, v bivši beneški Istri naj bi se poljedelstvo še bolj "dušilo" zaradi bogastva bližnjega morja. Omembe vredna je bila le pridelava oljčnega olja in vina. Spodbujati bi morali vzgojo murve in drugih sadnih dreves, čebelarstva in naprednejše ovčereje. Tudi v pismih Jožefu Kalasancu Erbergu omenja prehrabne in gospodarske navade Istranov: ajdo so komajda pridelovali, od nje pa sploh niso plačevali desetine oziroma je sploh niso šteli med žitarice. Tudi od telet niso pobirali desetine, saj so pod pojmom "desetina od mladičev" razumeli le desetino od jagenjčkov. Razširjena je bila ovčereja, a je Breckerfeld ocenil, da bi bila lahko boljša. Gojili so namreč le t.i. padovanske ovce, španske pa le v Lupoglavu.²⁰

Pri vztrajanju na združitvi obeh delov Istre je bil Breckerfeld, kot kaže, osamljen, saj je v sestavku prepričeval dvorno komoro in kranjske deželne stanove o smiselnosti tega predloga. Dvorno komoro je hotel prepričati, da se brez združitve Istre ne bo dalo urediti političnih ali erarnih razmer v deželi, zaostajala pa naj bi tudi trgovina in posledično gospodarstvo nasploh. Kranjski deželni stanovi so imeli pomisleke predvsem do prodora istrskega vina na kranjsko tržišče. Breckerfeld je temu odločno ugovarjal, saj so istrska vina že imela svoje tržišče in ne bi smeli imeti nobenih predsodkov, da bi njihova prodaja zmanjševala prodajo zlasti vipavskih in dolenskih vin. Med drugim je zelo slikovito zapisal: "Kljub najboljši trgovski cesti čez Učko se v Ljubljani v številnih točlinicah težko ali pa sploh ne dobi istrskih vin: in lahko bi trdili, da se v Ljubljani zapije več šampanjca in renskih kot čepiških ali drugih istrskih vin."²¹

Na vprašanje, h kateremu upravnemu organu naj priključijo združeno Istro, je Breckerfeld kot kranjski plemič vztrajal pri priključitvi k ljubljanskemu guberniju. Poudaril je, da je bila tretjina Istre že stoletja inkorporirana Kranjski in glede na to naj je od Kranjske ne bi bilo mogoče odtrgati brez kršenja deželnoknežjih pogodb.²² Ozrl se je na ugoden geografski položaj Trsta in Reke, vendar je pragmatično menil, da "razen deželnega glavarstva na Kranjskem nobena oblast ne more dajati koristi komorni blaginji in blaginji Istre".²³ Obe obmorski pristanišči je primerjal z Benetkami, ki naj bi slej ko prej prišle v navzkrižje s koristni Istre: "Kot so Benetke nekoč pustile obubožati Istro, prav tako bi morala tudi Trst in Reka prekriti njene koristi."²⁴

Regulacija davkov v Pazinski grofiji

Iz opornih točk, ki jih je pred odhodom prejel Breckerfeld, je razvidno, da so regulacijo davkov v Pazinski grofiji že v letih 1793 in 1794 zahtevali pazinsko gospostvo in njegovi podložniki.²⁵ Stanovska komisija za regulacijo davkov naj bi popravila sporni podložniški davčni operat, izdelan v letih 1783 in 1784. V komisiji so bili poleg Breckerfelda še pisar (kanclist ali aktuar), predstavniki gospostva in predstavniki komun,²⁶ za katerega se je izdelovala rektifikacija davkov. Rektifikacijo je bilo treba izdelati za cel komun, tako kot je bila to že stoletja navada v Pazinski grofiji.²⁷ Za Breckerfeldovega pomočnika je bil določen računski svetnik Elsner.

Na temelju prvih rektifikacijskih aktov iz leta 1801 je bilo v Pazinski grofiji 910 hub. Huba je bila ocenjena na vrednost 1 goldinarja in 30 krajcarjev. Komuni so morali svojo posest prijavljati sami. V davčni operat, ki so ga morali tudi oceniti, ovrednotiti in pripraviti njegov celoten izračun, so morali vključiti tudi terjatve gospostva. Izdelan operat je potrjevalo državno knjigovodstvo. Po potrditvi celotnega davčnega operata so lahko izdelali davčne registre za posamezen komun.

²² Kranjski deželni stanovi so vse do konca 18. stoletja nasprotovali ločevanju Istre od Kranjske. Nazadnje so leta 1790 dosegli, da so Slovenska marka, Metlika, Kras in Istra ostala Kranjski priključena gospostva. Faber, *Vom Schicksalverlauf einer Grenzregion*, str. 286.

²³ Holz, *O uvozu vina*, str. 149-153.

²⁴ Prav tam.

²⁵ Lastnik Pazinske grofije je bil takrat markiz Franc Enej Montecuccoli. Pazinsko gospostvo je ostalo v lasti modenske rodbine Montecuccoli do leta 1878. Smole, *Graščine na nekdanjem Kranjskem*, str. 342-343; ARS, AS 730, fac. 76.

²⁶ Pazinsko grofijo je sestavljalo 28 komunov, v glavnem kmečkih, ki so jih vodili župani, požupi in nekaj drugih, od podložnikov izvoljenih funkcionarjev. De Franceschi, *Storia documentata*, str. 140-147; Bratulić, *Funkcije župana*, str. 147-160.

²⁷ Bratulić, *Urbani pazinskog feuda*, 1963-64, str. 141-204.

²⁰ ARS, AS 730, fasc. 76, Pazin, 25. 7. 1803. Hoff leta 1808 omenja 1000 španskih ovac v Lupoglavu in obsežno trgovino z volno. Hoff, *Historisch*, 3. del, str. 111.

²¹ ARS, AS 730, fasc. 76. Več o trgovini z vinom med Istro in Kranjsko v prvi polovici 19. stoletja glej: Holz, *O uvozu vina*, str. 149-153.

Stroške dela komisije za regulacijo davkov je v celoti pokrivala Pazinska grofija oziroma njeni podložniki. Koliko jih je davčna regulacija stala, ni mogoče ugotoviti. Ohranil se je le Breckerfeldov stroškovnik poti iz Ljubljane v Pazin, ki ga je predložil 27. julija 1803. Navedel je, da ga je potovanje skupaj z napitninami in nekaj hrane ter nočitvami v Pazinu stalo 71 goldinarjev in 30,5 krajcarjev.²⁸

O napredku pri delu v zvezi z davčno regulacijo je Breckerfeld poročal prijatelju baronu Erbergu. Sodeč po ohranjenem izvlečku iz Breckerfeldovega dnevnika²⁹ so seje komisije za davčno regulacijo potekale približno vsak drugi dan. Že 18. julija 1803 so izdelali glavne izkaze davkov za 13 komunov, potrebno pa jih je bilo izdelati še za preostalih 15.³⁰ Inštrukcija je nekoliko dvoumno določala izdelavo individualnih davčnih izkazov, saj ni jasno predpisala, ali jih gospodstvo sme izdelati brez navzočnosti članov komisije. Breckerfeld je upal, da bo odgovor odbora stanovskih poverjenikov iz Ljubljane, ki so ga čakali, za njih pozitiven, saj je bil do pazinskega gospodstva precej nezaupljiv. Razlog je bila popolna zmeda in neurejenost, ki jo je našel v njegovi registraturi. Čeprav je bila razdeljena na tri urade – sodno, politično in gospodarsko pisarno – v arhivu niso premogli priročnih urbarjev ali rektifikacijskih napovednih tabel. Ko je zahteval kakšen dokument, ga niso mogli najti.³¹ Župani komunov, ki so prihajali v Pazin urejevati svojo davčno napoved, so prinašali dokumente, ki jih gospodstvo sploh ni premoglo. Tako je npr. župan iz Gračišča prinesel s seboj overovljeno listino iz graškega knjigovodstva o višini njihovega davka, imenovanega gravamina.³²

Dne 25. julija 1803 je Breckerfeld poročal, da bo v enem tednu dokončal davčni operat za vse komune Pazinske grofije, istočasno pa je tožil, da iz Ljubljane še vedno ni prejel odgovora, kdo bo izdelal individualne davčne izkaze.³³ Zapisnik davčnega operata je končal do 23. avgusta 1803, a so morali pripraviti še njegov celotni izračun. Po skoraj dvomesečnem bivanju v Istri je imel Breckerfeld občutek, da mu posel uhaja iz rok in

nadvse si je želel domov.³⁴ Pri dokončanju dela ni imel sreče. 3. septembra 1803 je pisal v Ljubljano, da izdelavo operata zadržujejo gospodstvo in računovodja Elsner in Breckerfeld je z obžalovanjem napisal: "Pomilujem vsakega lastnika gospodstva, ki ima tako počasne uslužbenke, kot jih ima dobri Montecuccoli."³⁵

Breckerfeldovi istrski zapiski

Breckerfeldovo potovanje s kočijo v Pazin se je začelo 27. junija 1803. Pot ga je vodila čez Vrhniko do Logatca in Planine. V Planini je prenočil ter 28. junija 1803 ob jutranji zarji odrinil proti Postojni. Ob 11.00 uri je prispel v Zagorje, kjer se je nahajala poštna postaja za preprego konj.³⁶ Ker v Zagorju poštni mojster ni premogel hrane za pogostitev uglednih popotnikov, jih je poslal na viteško posestvo Na Kalcu, kjer je Breckerfelda prijateljsko sprejel lastnik posestva Janez Vilhar.³⁷ Vilhar je popotniku razkazal svoje zaklade, predvsem nekaj starih slik, ki so bile Breckerfeldu tako všeč, da jih je v svojem pismu Erbergu tudi podrobno opisal.³⁸ Iz Zagorja ga je pot vodila čez Lipo do Kastava, kjer je prenočil pri pl. Thierryjih, lastnikih gospodstva.³⁹ Kastav in okolica sta se Breckerfeldu posebej vtisnili v srce. Z občudovanjem je pisal o pridnih rokah, ki so obdelale vsako ped zemlje, o nasadih vinske trte, kostanjev, orehov, fig ter dišeči travi – timijanu in žajblju – rastočimi med skalnimi razpokami. Navdušil ga je tudi pogled na Kvarnerski zaliv, po katerem so plule ladje, ki so jih domačini imenovali "tribakle". V Kastavu se je udeležil slovesne maše v hrvaškem (ilirskem) jeziku, v vasi Rukavac pa sejma in plesne veselice.

Iz Kastava je potovanje nadaljeval čez Učko do Vranje. Po nasvetu Thierryja so se zaradi nevarnosti roparskih napadov pridružili Breckerfeldovi kočiji štirje oboroženi lovci iz Kastva, s katerimi se je na poti prijetno pogovarjal. Cesta čez Učko je Breckerfelda tako navdušila, da jo je imenoval za veličastno (majestätisch). V Logatcu si je s pomočjo Andreja Obreze, lastnika Hmeljnika, ogledal novo cesto, ki so jo gradili proti Postojni.⁴⁰ Nad zgrajenim odsekom je bil navdušen, vendar je menil,

²⁸ ARS, AS 730, fasc. 76, Stroškovnik s poti, 27. 7. 1803.

²⁹ ARS, AS 730, fasc. 76, Izvleček iz mojega dnevnika (4. 8. - 12. 8. 1803).

³⁰ ARS, AS 730, fasc. 76, Pazin, 18. 7. 1803. Po novoreformiranem urbarju iz leta 1597 je imela Pazinska grofija 25 komunov: Beram, Boljun, Borut, Botonega, Brseč, Brest, Cerovlje, Gračišče, Grdoselo, Kaščerga, Kringa, Kršikla, Lindar, Lovran, Pazin, Pazinski Novaki, Pičan, Previž, Stari Pazin, Tinjan, Trviž, Vranja, Zamask, Zarečje in Žminj. Leta 1803 je Pazinska grofija prejela še dajatve od treh bivših cerkvenih komunov: Gologorice, Tupljaka in Škopljaka.

³¹ ARS, AS 730, fasc. 76, Pazin, 18. 7. 1803.

³² Prav tam.

³³ ARS, AS 730, fasc. 76, Pazin, 25. 7. 1803.

³⁴ ARS, AS 730, fasc. 76, Pazin, 23. 8. 1803.

³⁵ ARS, AS 730, fasc. 76, Pazin, 3. 9. 1803.

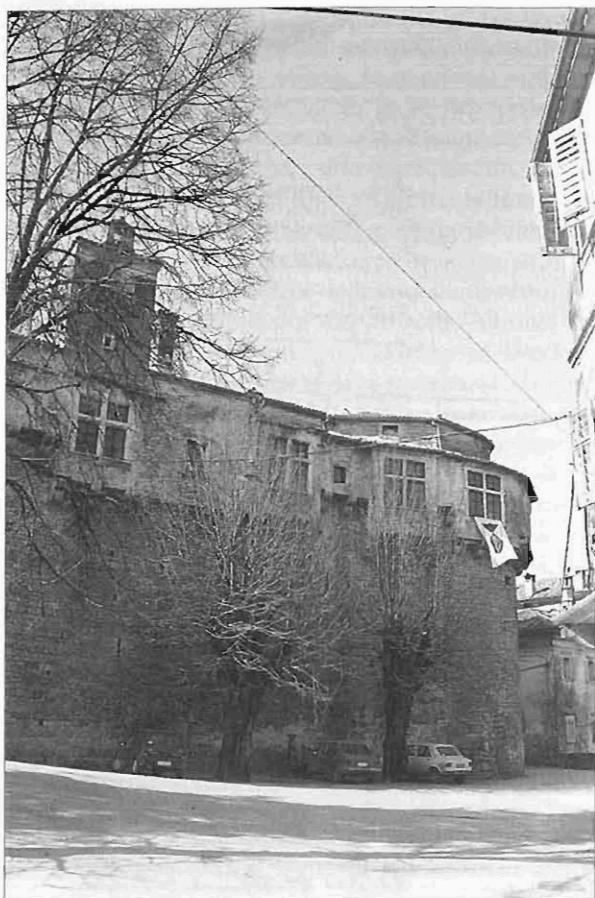
³⁶ ARS, AS 730, fasc. 76, Pazin, 1. 7. 1803.

³⁷ Janez Vilhar, lastnik gospodstva Na Klancu od 1793 do 1818. Smole, *Graščine na nekdanjem Kranjskem*, str. 312-313.

³⁸ ARS, AS 730, fasc. 76, Pazin, 1. 7. 1803.

³⁹ Od leta 1791 sta bila solastnika kastavskega gospodstva brata Franc Pavel in Jožef Nikolaj, pl. Thierry. Smole, *Graščine na nekdanjem Kranjskem*, str. 213.

⁴⁰ ARS, AS 730, fasc. 76, Planina, 27. 6. 1803. Andrej Obreza, lastnik Hmeljnika v letih 1796-1827. Smole, *Graščine na nekdanjem Kranjskem*, str. 182-183.

Pazinski grad z vzhoda

da cesta čez Učko prekaša tisto pri Logatcu, tako kot prekaša original dobro narejeno kopijo.⁴¹ Popotniki so se pod prelazom osvežili pri kamnitem vodnjaku, ki še danes stoji v vasi Vela Učka in kjer je nekoč stal rimski akvadukt. V Vranji je odpustil varnostne spremljevalce in po šestih urah prispel v Pazin.

Breckerfelda so po prihodu v Pazin namestili v pazinskem gradu. Na razpolago je dobil dve sobi, ki sta bili po njegovih besedah podobni pravi ječi. V bližini so bili zapor, v katerih je bilo takrat 5 razbojnikov, vklenjenih v okovje, prostori krvnega sodnika, računovodje, grajskega paznika in biričev ter preiskovalna soba.⁴² Opisal je tudi nič kaj prijazno vzdušje in opremo obeh sob. V sobi, v kateri je spal in delal, so bila dvojna vrata, ki so se z notranje strani zapirala z lesenim zapahom in zaklenila z zarjavelo ključavnico. Strop je bil obložen z lesenimi tramovi, tla so bila iz trhljih, luknjastih desk. Okna so bila precej visoko, postavljena v nišo grajskih zidov. Okenska stekla so bila zakrpana, oknice pregrizene od črvov. Opremo sobe so sestavljali s tintnimi madeži popackana

pisalna miza iz hrastovine, dva slamnata stola, postelja s slamnato vrečo in žimnico, ena rjuha in turško pregrinjalo (türkische Decke). Na okrogli mizi je stal svečnik in umivalnik, vendar brez brisač. V sosednji sobi, ki je bila namenjena služabniku, sta se nahajali le postelja in skrinja. V sobah ni bilo peči za ogrevanje. Na račun svojega novega domovanja se je znal Breckerfeld tudi pošaliti in je 11. julija 1803 zapisal: "Pisal sem vam, da jaz kot Ludvik XVI. v svetišču, tukaj živim kraljevsko: mojih sosedov je 15 udomačenih gospodov: krvni sodnik, nekaj biričnih hlapcev, čuvarjev in vratarjev. Iz gradu ne morem noter ali ven, ne da bi moral iti mimo množice grajskih mož in biričev; okrog sebe slišim rožljanje verig in včasih krike obupanih zločincev iz zaporov."⁴³ Izraz mu je bil tako všeč, da je nekatera naslednja pisma naslovil "iz istrskega svetišča" ali pa le "iz svetišča".

S pomočnikom Elsnerjem sta se prehranjevala v gostilni pri doktorju Segerju, kjer je jedel tudi pazinski glavar Rest. Kosilo je bilo ob 13.00, večerja ob 21.00. V Segerjevem vrtu se je zvečer zbiral izobraženi svet: uslužbenci gospostva, vojaški častniki, zdravniki idr. Z izbiro hrane ni bil najbolj navdušen, saj so v Istri takrat v glavnem jedli ovčje meso, navdušen pa je bil nad urejenim sistemom kontrole mesnic.⁴⁴ Živino za zakol sta najprej pregledala vojaški zdravnik (kirurg) in policaj, ki sta potrdila, da je zdrava in primerna za zakol. Zatem so zaklano živino taksirali zapriseženi cenilci. V tistem času je mesto Pazin premoglo 4 mesarje.

Med bivanjem v Pazinu se je Breckerfeld udeleževal družabnih prireditev za bogatejši sloj prebivalstva. 21. julija 1803 je bil na svečanem obedu v Gračišču, ki ga je za svoj god pripravil Viljem Schröder, stotnik pehotnega polka. Pri obedu so postregli z izbranimi prigrizki in najboljšimi istrskimi vini, črnimi, rdečimi, muškati iz Rovinja in Gračišča. Gostje so se zabavali s pokanjem iz pušk ter ob zvokih vojaške godbe. Na dan Sv. Marije Snežne 5. avgusta 1803 je slovesno peto mašo v kapeli pazinskega gradu daroval Jurij Barbo. Navzoči so bili vsi državni uradniki, gvardijan frančiškanskega samostana kot dvorni kaplan, župnik iz Starega Pazina in številna duhovščina. Po maši so postregli s kavo, zvečer pa je goste povabil na večerjo krvni sodnik Gellušig (Jelušić). Na njej so postregli z najzlahajnejšimi morskimi ribami, genoveškimi slaščicami, sadjem, vinom, rozolijem (rožnim likerjem) iz Zadra, punčem in ostalimi delikatesami. V dnevnik je Breckerfeld še zapisal: "Pošteno se je pilo, jedlo in razgrajalo, razpravljalo, pametovalo. Po polnoči je bilo vsega konec."⁴⁵

⁴³ ARS, AS 730, fasc. 76, Pazin, 11. 7. 1803.

⁴⁴ ARS, AS 730, fasc. 76, Pazin, 5. 7. 1803.

⁴⁵ ARS, AS 730, fasc. 76, Izvleček iz dnevnika z dne 5. 8. 1803.

⁴¹ ARS, AS 730, fasc. 76, Pazin, 1. 7. 1803.

⁴² ARS, AS 730, fasc. 76, Pazin, 5. 7. 1803.

Razen prireditve za bogate je Breckerfeld obiskoval tudi dramske igre (Taschenspiele), ki jih je za mestne prebivalce uprizarjal igralec z imenom Fontana, ki je bil po Breckerfeldovi oceni uren igralec.

Kot ljubitelj narave se je večkrat sprehajal po pazinski okolici, vedno z mrežo za lovljenje metuljev v roki. Pokrajina mu je ugajala in prijatelju je pisal: "Pokrajina mi je zelo všeč, ima veliko prijetnosti. Tudi tukaj žvrgoli veseli črček, tako kot v vinskih goricah Kastva, vse do omamljenja."⁴⁶ Vsakodnevno se je v družbi pomočnika Elsnerja sprehodil proti sv. Petronili,⁴⁷ kjer je bilo vojaško vadišče. Na enem izmed jahalnih sprehodov se je ustavil na "Cavalieri" Bregu, kjer je v podeželski hiši živel gospod Zacharija. Ta je jezdece povabil v hišo, v kateri je na Breckerfelda naredil vtis čudovit talni mozaik iz pisanega brušenega istrskega kamna, ki "predstavlja čudovito turško preprogo".⁴⁸ Zacharija je gostom potožil, da so ga napadli razbojniki, ki so izkoristili izpostavljeni položaj njegove hiše, ga pretepli in olajšali za težko prihranjenih 1000 goldinarjev.⁴⁹

Breckerfelda je presenetila revščina istrskega prebivalstva, zaradi katere je v Pazinski grofiji krožilo malo denarja. Ko je ob neki priložnosti hotel zamenjati bankovec za 5 goldinarjev, je blagajnik gospostva postal "bled kakor smrt".⁵⁰ Denarja niso mogli zamenjati niti v trgovinah, kjer so prebivalci kupovali na dolg, dokler dolжник ni dosegel vrednost nakupa v višini 5 goldinarjev. Revščino je najbolj opazil pri rektifikaciji davčnih obveznosti, saj je 23. avgusta 1803 napisal: "Revni so povsod... Istra je povsem revna: in beneška Istra je revnejša od cesarske... Sicer pa me preseneča, da tukaj ne vidim nobenega berača: morajo torej obstojati le reveži, ki miloščino prejemajo doma."⁵¹

Jeseni leta 1803 je veliko prebivalcev Istre zbolelo za mrzlico; v okolici Pazina je zbolelo okrog 2000 ljudi, v Čepiću okrog 800.⁵² Čeprav so številni umrli zaradi mrzlice, je Breckerfeld ocenil, da ni šlo za nalezljivo bolezen, temveč naj bi bila to posledica lakote v pretekli zimi in splošne slabe prehrane. Istrani naj bi si v času lakote pekli kruh iz drevesne skorje ter kravjega gnoja, pomešanega s slamo.⁵³ Ocenil je, da bi bila v Čepiću mrzlica lahko posledica izhlapevanj Čepiškega jezera. Ko se je nekoč hotel malo odpočiti na njegovem obrežju, je

zrak tako smrdel, da se je hitro odpravil stran.⁵⁴

Vendar revščino po Breckerfeldovem mnenju ni bilo opaziti v tamkajšnjih cerkvah in cerkvicah, saj "če so še tako nepomembne, v njih videvam oltarje iz najboljšega domačega marmorja".⁵⁵

Na potovanjih po Istri, v glavnem službenih, si je Breckerfeld v zvezek zapisoval osnovne beležke o nekaterih krajih, ki jih je obiskal. Izkoristil je priložnost in obiskal Pulj, ki je bilo po njegovem mnenju najbolj ogleda vredno mesto v Istri.⁵⁶ Iz pisem in opisa istrskih krajev izvemo, da je od junija do novembra 1803 obiskal Belaj, Beram, Boljun, Brseč, Čepić, Gračišče, Gradinje, Kastav, Kašćergo, Kringo, Lindar, Lovran, Lupoglav, Odo-lino, Opatijo sv. Jakoba, Paz, Pićan, Pulj, Sv. Petar u Šumi, Šumber, Tinjan, Trviž, Volosko in Žminj.

Avstrijska Istra je na prelomu iz 18. v 19. stoletje štela 21.833 prebivalcev, sestavljala pa so jo Pazinska grofija, Auerspergov fidejkomis Belaj pri Čepiću, posestvi verskega sklada Pićan in Sv. Petar u Šumi, gospostvi Lupoglav (last grofa Pompeja Brigida) in Kršan (last baronov Argento) ter nekaj manjših posestev neplemiških oseb.⁵⁷ Pazinska grofija je po dolžini merila 10, po širini pa 4 milje,⁵⁸ mesto Pazin pa je bilo oddaljeno od Ljubljane 14 poštnih postaj. Avstrijska Istra je merila 28,5 kvadratnih milj. V grofiji je Breckerfeld naštel šest mestec (Tinjan, Brseč, Pićan, Gračišče, Lovran in Pazin), dve mali morski pristanišči (Brseč, Lovran),⁵⁹ osem trgov (Boljun, Kršan, Kringa, Žminj, Lindar, Paz, Trviž in Beram) ter štirinajst vasi. Največje reke so bile Raša, Boljunčica in Pazinčica (Fojba), največja hriba pa Učka z oljčnimi nasadi ter "Goretin" nad Pićanom. Naštel je tudi nekaj večjih gozdov: pri Borutu, Ccrovlju, Grdoselu, Pazinskih Novakih, na Učki, "Vetuna" pri Pićnu, "Zritesh" pri Čepiću in Log. Od vodnih izvirov je bil zanj omembe vreden le tisti na Učki v vasi Vela Učka. Kot plodne je ocenil Pićensko dolino, dolino Draga, Gračiščansko in Novačansko dolino. Rodovitnost se je izkazovala v pridelavi vina in sadja ter perutinarstvu in ovčereji. Pri Pazu je bilo veliko travnikov, v Čepiću pa gojišče fazanov in kobilarna. Najboljša vina so pridelovali v Brseču, Čepiću, Gradinju, Pazu, Mošćenicah, Kršanu. Breckerfeld ni pozabil omeniti niti dveh kamnolomov; pri Kastavu so lomili bel, pri Žminju pa bel in črni marmor.

⁴⁶ ARS, AS 730, fasc. 76, Pazin, 5. 7. 1803.

⁴⁷ Področje porušene cerkvice sv. Petronile, danes v centru mesta Pazin.

⁴⁸ ARS, AS 730, fasc. 76, Pazin, 11. 7. 1803.

⁴⁹ Prav tam.

⁵⁰ ARS, AS 730, fasc. 76, Pazin, 18. 7. 1803.

⁵¹ Breckerfeld je uporabil izraz "Hausarme", ki pomeni reveža, ki ne prosjači po hišah, temveč miloščino prejema doma od ljudi, ki vedo za njegovo stisko. ARS, AS 730, fasc. 76, Pazin, 23. 8. 1803.

⁵² ARS, AS 730, fasc. 76, Pazin, 16. 9. 1803.

⁵³ Prav tam.

⁵⁴ Prav tam.

⁵⁵ ARS, AS 730, fasc. 76, Pazin, 11. 7. 1803.

⁵⁶ ARS, AS 730, fasc. 76, Pazin, 16. 9. 1803.

⁵⁷ Breckerfeld omenja "Kavalieribreg", posestvi "Komu-shiack" in "Milositsch dvor".

⁵⁸ Gre verjetno za avstrijsko miljo, ki je merila 7585,9 m.

⁵⁹ Breckerfeld opozarja, da je bil tudi Tinjan nekoč morsko pristanišče.

V Pičnu se je Breckerfeld mudil 28. avgusta 1803, ko je še jezdil do Čepiškega jezera, Brda, Belaja in nazaj v Pazin. V Pičnu ni našel ničesar zanimivega, pač pa je z obžalovanjem zapisal: "Videl sem, da je bila Istra srečnejša dežela in da se zavistni časi njene srečne blaginje, ki so še razpoznavni v razvalinah, ne morejo povsem izbrisati. Videl sem prastari škofovski sedež, ki nosi v sebi obeležja prastare preproščine krščanstva od časov velikega Konstantina pa vse do nedavne vladavine Jožefa II. In sedaj mesto povsem nenaseljeno plačuje ceno razpada, medtem pa se 4000 goldinarjev škofovske rente odnese iz dežele in denar še toliko manj kroži v tej revni Istri."⁶⁶

Mestece Tinjan je premoglo 62 hiš, izmed katerih je bilo le 35 obljudenih, ter štelo 187 prebivalcev. Čeprav so ga topografi imenovali mesto, po Breckerfeldu tega imena ni bilo več vredno, saj ni imelo več obrambnih stolpov in obzidja. Najlepša hiša v mestecu je bila Radanovičeva hiša. Župnija Tinjan je štela 1157 prebivalcev. Za župno cerkev iz leta 1755 je napisal, da je zelo lepa.

Belaj je bil poletni dvorec knezov Auerspergov in del obsežnega Auerspergovega fidejkomisa v bližini Čepiškega jezera. V dvorcu je Breckerfelda navdušila vinska klet, v kateri je bilo skoraj 10.000 čebrov (sodov)⁶⁷ vina. Čepiško jezero je v času Breckerfeldovega obiska merilo v širino 3/4 ure hoje, v dolžino pa 3 ure hoje in je ustvarjalo zelo nezdravo življenjsko okolje. Nad jezerom je pod gorsko verigo Učke stal razpadajoči grad Kožljak (Waxenstein), matična hiša grofov Barbo. Čepiška vina je ocenil za najodličnejša v celi Istri; najboljša so bila tista iz Brda in Kožljaka.

Nekdanjo pavlinsko opatijo Sv. Petra u Šumi⁶⁸ je obiskal na začetku julija 1803. Hrastov gozd, po katerem je naselje dobilo ime, je posekal verski sklad za prodajo ladijskega lesa. Breckerfelda je navdušila lega opatije ter obdelana zemlja, negovane brajde, polja, bogata z žiti, travniki, presejani z drevesi belih vrb in trepetlikami, nasadi murv, fig in vsakršnih sadnih dreves.⁶⁹ Cerkev, ki so jo obnovili leta 1755, je bila še vedno lepa in ohranjena, prizadel pa ga je pogled na zapuščen samostan in hleve brez živine. Posestvo je bilo ocenjeno na 27.000 do 30.000 goldinarjev, letno pa je prinašalo 2000 goldinarjev rente. Imelo je le 21 hub, izmed katerih je bilo 1743. leta 14 inkorporiranih Pazinski grofiji.

Žminj, trdnjava in župnijska cerkev oziroma zvonik župnijske cerkve

Neko posebno nekoliko boljše življenje je izžareval Žminj, za Pazinom najpomembnejše naselje v Pazinski grofiji. Mestece je štelo približno 1000 prebivalcev in je imelo 207 dobro grajenih hiš.⁷⁰ Breckerfeld je podrobno opisal hišo žminjskega župana Franca Rovisa. Zelo všeč mu je bila lično urejena kuhinja, ki jo je primerjal z bleščečimi sprejemnimi saloni. V njej so domačini sprejemali goste in se zabavali v dolgih zimskih večerih. Ognjišče v kuhinji je bilo nekoliko dvignjeno od tal.⁷¹ Tla so bila tlakovana iz neke vrste mozaika. Vsa namizna posoda in kavni porcelan sta bila razstavljena v vitrinah. V kuhinji ni bilo zaznati dima in zid je bil bolj bel in čist kot v spalnicah. Na njem so bili izobešeni portreti županov, kanonikov, župnikov, pičenskih škofov, patrov pavlinov. Vsaka premožnejša istrska hiša je imela na dvorišču lično cisterno, ki se je lahko zaklenila. Cisterne in ročni mlini za mletje žita so bili zaradi velikega pomanjkanja vode pravo razkošje. Breckerfeldov gostitelj Franc Rovis je posedoval ročni mlin, ki je bil vreden več kot 3000 goldinarjev.⁷²

Žminjska cerkev se mu je zdela lepa in prostorna. Na njenih tleh je opazil nekaj reliefnih nagrobnikov, izmed katerih je bil najstarejši Jorga Kršanskega iz leta 1425, napisan v gotski pisavi in z družinskim grbom.

Bivanje v Istri je Breckerfeld izkoristil za obisk Pulja, ki je slovel po čudovito ohranjenih rimskih spomenikih. Na konjskem hrbtu se je 25. septembra 1803 odpravil v Pulj preko Žminja, Savičente, Vodnjana in Fažane. V Pulju so ga najbolj

⁶⁶ ARS, AS 730, fasc. 76, Pazin, 3. 9. 1803.

⁶⁷ Mera za vino predvsem na Vipavskem. Uporabljala se je od 16. stoletja do 1857. V 16. stoletju je merila približno 66 litrov, ob prevredbi v dunajsko mero leta 1857 pa 70,70 litrov. Vilfan, Prispevki, str. 56-57.

⁶⁸ Ukinjena v času Jožefa II. leta 1784.

⁶⁹ ARS, AS 730, fasc. 76, Pazin, 11. 7. 1803.

⁷⁰ Najbolj obljudeno mesto v Pazinski grofiji. Leta 1808 je stelo 1168 prebivalcev v 207 hišah. Hoff, *Historisch*, 3. del, str. 89.

⁷¹ 13. avgusta 1803 je pisal: "V tej sušni deželi dežuje redko, izviri usihajo in potokov skoraj ni. Lažje se dobi merico vina kot nekaj kapljic vode, s katero so zelo varčni. Tukaj so ročni mlini nujno hišno polhišstvo, sicer bi zmanjkalo kruha.", ARS, AS 730, fasc. 76, Pazin, 13. avgust 1803.

⁷² ARS, AS 730, fasc. 76, Pazin, 27. 8. 1803.

zanimali rimski ostanki, o katerih je z navdušenjem pisal: "Kaj za ene čudeže starega sveta sem videl v Pulju: maestralno areno, ki je ohranjena kljub 2000 letom propada, rimsko kopališče, Avgustov tempelj, razvaline Dianinega templja, rimski slavolok in poleg lepo urejenega pristanišča še številne druge lepote in razvaline."⁷³ Kaj več o Pulju, razen o dragih gostilnah, ni pisal.⁷⁴

Ker se je v Istri mudil v poletnem času, ko je nadvse živahno zaradi številnih letnih sejmov, je na njih spoznaval zanimive ljudi in običaje ter jih velikokrat strnil v svojih opazovanjih. Tako je 18. julija 1803 zapisal: "7 veliko radovednostjo obiskujem tukajšnje cerkvene sejme." Obiskal je sejme v Rukavcu, Pazinskih Novakih, Lindaru, Žminju in Pazinu. Podrobno je opisal sejma v Pazinu in Žminju. V Pazinu je bil letni sejem 2. avgusta. Od 6. do 11. ure zjutraj so bile pri vsakem oltarju v frančiškanski cerkvi maše. Prišlo je veliko ljudi, tudi iz beneške Istre, vendar je bilo trgovskega blaga in živine bolj malo.⁷⁵ Na stojnicah so v glavnem prodajali kruh, ovčetine in sadje. Bilo je le nekaj kramarjev in Ribničanov, ki so trgovali s siti, v zameno pa so domov nesli vino.

Letni sejem v Žminju je bil povsem drugačen. Breckerfeld je ocenil, da ga je obiskalo približno 1000 ljudi, v obtoku pa je bilo približno 25.000 lir.⁷⁶ Za razliko od sejma v Pazinu je bilo tukaj naprodaj veliko blaga. Breckerfeld si je za 17 soldov kupil kozarec iz roževine (Hornglas). Na trgu se je seznanil s županom (podesta) iz Kanfanara ter z beneškima plemičema, grofoma Taccom in Bembom. Ljudstvo se je zvečer zabavalo ob deželni glasbi ter plesalo narodne pleske.

Breckerfeld se v pismih ni zadovoljil le z opisovanjem krajev in njihovih značilnosti, pač pa je z veliko radovednostjo opazoval ljudi in njihov značaj. Ko se je ob prihodu v Istro ustavil v Kastavu, so ga tam navdušili Liburni,⁷⁷ ki so bili zelo pobožni in vendar vedrega značaja. Za Istrane pa je med drugim zapisal: "Pri teh pogajanjih"⁷⁸ sem postal pozoren na genij Istranov. Oni so dobri ljudje – delovni, vendar lahkotni pri delu, ker jim primanjkuje spodbude in nimajo nobenih mož-

nosti za nagrajevanje njihovega dela."⁷⁹ In dalje: "Istran ne beži od dela, le nevesel je: Liburni so neutrudno marljivi, srčni, živahni in žilavi. Gledal sem nanje kot na dve povsem različni ljudstvi. V moji zavesti sta si tako različna kot Francoz in Italijan: Liburni so me povsem očarali, čeprav sem tudi Istranom naklonjen."⁸⁰

Kritično je ocenjeval tudi izobraženejši in bogatejši del prebivalstva. Za duhovščino je pripomnil, da ni bistroumna in se ne ukvarja z literaturo. Preostali izobraženi svet ni ničesar ljubil bolj kot dobro obloženo mizo, niso ga zanimale novice ali znanost in nemalokrat tudi gospodarstvo ne. Posledica vsega tega je bila neka posebna odtujenost teh krajev. V pismu z dne 25. julija 1803 je potožil: "...tukaj se ne izve nič zanesljivega, nič novega: tukaj se živi v neki določeni ravnodušnosti, kakršne nisem opazil še nikjer."⁸¹

Zaključek

Po večmesečnem bolj ali manj srečnem bivanju v Istri je Franc Anton Breckerfeld označil Istro kot deželo, ki bi pri boljši ureditvi lahko bila srečnejša.⁸² Kranjski plemič, ki je bil ves čas v neposrednem stiku s preprostim ljudstvom, je lahko le opazoval in opisal posledice več stoletij trajajočega gospodarskega in populacijskega nazadovanja Istre. Beneški del se je dušil v različnih predpisih in omejitvah oblastnikov, ki so izčrpavali mesta in še bolj podeželje. Avstrijski del je kot obmejna pokrajina, ki je bila v političnem smislu le protiutež prodoru beneškega vpliva v avstrijske dedne dežele, dolgo ostal v lasti deželnih knezov. Toda ti so dajali v zakup plemičem različnega izvora, v glavnem tujcem, ki se z istrskimi razmerami niso dosti ukvarjali, medtem pa se je gospodarsko stanje temu primerno iz stoletja v stoletje slabšalo. Ko je v 17. stoletju Avstrija izgubila interes za Istro in jo celo ponudila v prodajo Beneški republiki, ki je nakup zavrnila, je Istra prehajala iz roke v roko v glavnem italijanskim plemiškim rodbinam. Stanje, kot ga je v svojih pismih in sestavkih opisal Breckerfeld, je bilo več kot porazno, zato je bila združitev Istre v Istrsko okrožje leta 1825 pozitiven premik naprej. V tem smislu lahko Breckerfelda razumemo kot napovedovalca boljših časov, ki jih je Istra v svoji preteklosti že doživela.

⁷³ ARS, AS 730, fasc. 76, Pazin, 30. 9. 1803.

⁷⁴ Pulj je podobno, tri leta pred Breckerfeldom, doživel avstrijski potopisec Maximilijan Fischl. Tudi njega je navdušila arena, vendar je bila zapuščena in zarasla s travo. Despot, Maximilijan Fischl, str. 314.

⁷⁵ Breckerfeld je sejem primerjal s sejmi na Kranjskem, na katerih je bil znaten blagovni promet. ARS, AS 730, fasc. 76, Pazin, 2. 8. 1803.

⁷⁶ ARS, AS 730, fasc. 76, Pazin, 27. 8. 1803.

⁷⁷ Liburni so bili ilirsko pleme, ki je naseljevalo področje zahodne hrvaške obale (Kvarnerskega zaliva), severne Dalmacije in otokov. Sredi 2. stoletja so jih podredili Rimljani. V 17. in 18. stoletju se je za prebivalce omejenih področij uporabljal ta izraz, čeprav niso imeli nič skupnega s prvotnimi Liburni.

⁷⁸ Pogajanja o davčni regulaciji.

⁷⁹ ARS, AS 730, fasc. 76, Pazin, 18. 7. 1803.

⁸⁰ Prav tam.

⁸¹ ARS, AS 730, fasc. 76, Pazin, 25. 7. 1803.

⁸² ARS, AS 730, fasc. 76, Pazin, 25. 7. 1803.

VIRI IN LITERATURA

ARS – Arhiv Republike Slovenije,
AS 730 – Gospodstvo Dol, fasc. 76, fasc. 121, fasc. 124.

LITERATURA

- Bertoša, Miroslav: Društvene strukture u Istri od 16.-18. stoljeća. *Društveni razvoj u Hrvatskoj. (od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća)* (ur. Mirjana Gross), Zagreb : Sveučilišna naklada Liber, 1981, str. 127-152.
- Bertoša, Miroslav: Migracije i antagonističke grupe: starosjedioci i doseljenici između sukoba i suživota. *Jugoslavenski istorijski časopis*, 23, 1988, št. 3-4, str. 7-26.
- Bertoša Miroslav: Nemirne granice knežije (Grada u Državnom arhivu u Veneciji o graničnim sukobima i sporovima između mletačke Pokrajine Istre i Istarske knežije). *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu*, 26, Pazin-Rijeka 1983, str. 9-79.
- Bratulić, Vjekoslav: Urbani Pazinskog feuda (16. stoljeća). *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu*, 8-9/1963-64, Rijeka 1964, str. 129-204; 10, Rijeka 1965, str. 245-290.
- Bratulić, Vjekoslav: Funkcije župana u općinskim zajednicama na području Pazinske grofovije (16.-17. stoljeće). *Jadranski zbornik*, 7, Pula-Rijeka 1969, str. 147-160.
- Cova, Ugo: La prima annessione dell'Istria ex veneziana al Litorale austriaco nel 1804 e l'Ufficio circolare dell'Istria in Capodistria. *Acta Histriae III*, Koper-Milje : Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 1994, str. 201-208.
- Darovec, Darko: *Pregled zgodovine Istre*. Koper : Zgodovinsko društvo za južno Primorsko (Knjižnica Annales; 1), 1992.
- De Franceschi, Camillo: Storia documentata della Contea di Pisino (a cura del figlio Carlo). *Atti e memorie della Società Istriana di archeologia e storia patria*, Nuova serie, zv. 10-12, Venezia 1963.
- Despot, Miroslava: Maximilijan Fischl o Istri 1800. godine. *Jadranski zbornik*, 11, 1979-1981, Pula-Rijeka 1983, str. 309-317.
- Faber, Eva: Vom Schicksalsverlauf einer Grenzregion in der Neuzeit am Beispiel Istriens. *Carinthia I*, 187, Celovec 1997, str. 283-326.
- Herkov, Zlatko: Prinosi za upoznavanje naših starih mjera za dužinu i površinu. *Zbornik historijskog zavoda Jugoslavenske akademije*, 8, Zagreb 1977, str. 143-215.
- Hoff, Heinrich Georg: *Historisch-statistisch-topographisches Gemälde vom Herzogthume Krain und demselben einverleibten Istrien: Ein Beitrag zur Völker- und Länderkunde*, 3. del: Beschreibung Innerkrains oder des Adelsperger Kreises, zu welchem auch Istrien gehört, Laibach, 1808.
- Holz, Eva: O uvozu vina na Kranjsko in o njegovem ponarejanju v prvi polovici 19. stoletja. *Dežela refoška (vinogradništvo in vinarstvo slovenske Istre)*, Koper : Zgodovinsko društvo za južno Primorsko (Knjižnica Annales; 10), 1995, str. 149-160.
- Holz, Eva: Janez Vajkard Valvasor: Slava vojvodine Kranjske. Peti del: Istra, *Stari krajevski Istre* (ur. Darko Darovec), Koper : Zgodovinsko društvo za južno Primorsko : Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije : Pokrajinski muzej (Knjižnica Annales majora), 1999, str. 173-264.
- Jurčič Čargo, Daniela: O odnosih kranjske dežele in habsburške Istre v kranjskih virih 16. stoletja. *Annales*, št. 14 (Series historia et sociologia 6), Koper 1998, str. 167-178.
- Labinjan, Galiano: Razvoj šolstva u Pazinu – prilog za povijesnu sintezu. *Pazinski memorijal*, 13, št. 19, Pazin 1989, str. 179-209.
- Mal, Josip: Breckerfeld Franc Anton. *Slovenski biografski leksikon*, 1, Ljubljana 1925-32.
- Mitis, Silvio: La Contea di Pisino dal decimosesto al decimonono secolo. *Atti e memorie della Società Istriana di archeologia e storia patria*, 19, fasc. 1, Parenzo 1903, str. 56-146.
- Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1982.
- Umek, Ema: *Erbergi in dolski arhiv*. Ljubljana : Arhiv Republike Slovenije, 1991.
- Umek, Ema: Breckerfeld Franc Anton. *Enciklopedija Slovenije*, 1, Ljubljana 1988, str. 363.
- Vilfan Sergij: Prispevki k zgodovini mer na Slovenskem s posebnim ozirom na ljubljansko mero. *Zgodovinski časopis*, 8, št. 1-4, 1954, str. 27-86.
- Žontar Jože et al: Uprava Štajerske, Koroške, Kranjske in Primorja 1747/48 do 1848. *Priročniki in karte o organizacijski strukturi do 1918* (ur. Jože Žontar), Graz-Klagenfurt-Ljubljana-Gorizia-Trieste, 1988, str. 76-92.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Reise Franz Anton von Breckerfelds nach Istrien im Jahre 1803

Im Jahre 1803 reiste der Krainer Adelige Franz Anton von Breckerfeld im Auftrag der Krainer Landstände nach Istrien mit der Aufgabe, die Steuerrektifikation für das Gebiet der Grafschaft Pazin (Mitterburg) durchzuführen. Der Eindruck, den Istrien auf ihn machte, und interessante Erlebnisse aus der Zeit seines Aufenthalts in Pazin hielt er in seinen Briefen an J. K. Erberg in Ljubljana fest, ferner in Handschriften mit Beschreibungen istrischer Orte und Bräuche sowie in zahlreichen Abschriften istrischer Epitaphe. Er reiste mit der Kutsche von Ljubljana über Logatec, Planina, Postojna, Zagorje und Kastav nach Pazin.

In Pazin wohnte er im Schloß und nahm in seiner Freizeit an Veranstaltungen für wohlhabende Kreise teil, besuchte Jahrmärkte und Volksfeste, wanderte in der Umgebung und begab sich auf dem Pferderücken nach Pula. Bei den Steuerrektifikationsarbeiten lernte er die Armut der istrischen Bevölkerung kennen, ferner veraltete Produktionsformen, schlechte Verwaltung der Güter und zahlreiche andere Probleme der bäuerlichen Bevölkerung. Die schwere wirtschaftliche Situation, die Breckerfeld vorfand, war Folge einer jahrhundertelangen wirtschaftlichen und demographischen Rückentwicklung Istriens unter dem venezianischen Löwen und dem österreichischen Adler. In einer Schrift, die er anlässlich der Vereinigung des ehemaligen venezianischen Istrien mit Österreich verfaßte, setzte er sich für eine einheitliche Verwaltung der Halbinsel und ihren Anschluß an das Laibacher Gubernium ein und unterbreitete einige Vorschläge für die Entwicklung der istrischen Wirtschaft.

pregledni znanstveni članek

UDK 069(497.4 Ptuj)
prejeto: 3. 5. 2001

Nataša Kolar

prof. zgodovine, višja kustodinja, Pokrajinski muzej Ptuj, Muzejski trg 1, SI-2250 Ptuj

Od Dominikanske vojašnice do muzeja

IZVLEČEK

Prispevek predstavlja usodo nekdanjega dominikanskega samostana na Ptujju od ukinitve leta 1785 do leta 1923, ko je bila v stavbi cesarsko-kraljeva Dominikanska vojašnica. Vojska si je stavbo preuredila za svoje potrebe. Sledovi njenih gradbenih posegov so vidni še danes. Leta 1923 je vojska prodala stavbo beograjskemu advokatu dr. Rinaldu Čuliću, ki je želel narediti v njej tekstilno tovarno, vendar jo je leta 1928 prodal Mestni občini Ptuj. Prostore Dominikanske vojašnice je občina namenila za muzej in stanovanja. Obnovitvena dela za nove muzejske prostore so potekala v poletnih mesecih leta 1928 in že čez nekaj mesecev se je muzej preselil v nove prostore. Slavnostne prireditve ob odprtju novih muzejskih prostorov so bile v začetku novembra 1928.

KLJUČNE BESEDE

Ptuj, vojašnica, Mestni Ferkov muzej

SUMMARY

FROM THE DOMINICAN BARRACK TO THE MUSEUM

The contribution presents the fate of a former Dominican monastery in Ptuj from its annulment in 1785 to the year 1923, when the imperial-royal Dominican barrack was in the building. The military rearranged the building for its own needs. Traces of its building interventions are nowadays still seen. In 1923 the military sold the building to a Belgrade barrister Rinaldo Čulić, PhD, who intended to make a textile factory in that building, but in 1928 sold the building to the Municipality of Ptuj. The municipality intended the premises of the Dominican barracks for a museum and for apartments. The renovation works were carried out in the summer months in 1928, and soon the museum moved into the new premises. The festive arrangements at the opening of the new museum premises were carried out at the beginning of November 1928.

KEY WORDS

Ptuj, barracks, Ferk's Town Museum

Številni članki nas seznajajo z zgodovino dominikanskega samostana na Ptujju od njegove ustanovitve 1230 do njegove ukinitve 1785. Zelo malo pa vemo o nadaljnji usodi te stavbe in to želim dopolniti predvsem s podatki iz Zgodovinskega arhiva Ptuj.¹

Ukinitev samostana

Dominikanski samostan na Ptujju je delil usodo mnogih samostanov v habsburški monarhiji, ki so jih prizadele reforme cesarja Jožefa II. Ukinjen je bil z gubernijskim dekretom 29. decembra 1785.² Mariborski glavar grof Gleispach je skupaj s ptujskim sodnikom in županom Francom Wasserjem, nadžupnikom Gregorjem Jožefom Plohlom in nekaterimi mestnimi uradniki to vest 17. januarja 1786 sporočil dominikancem v samostanski obednici.³ V samostanu je bilo takrat ob priorju Marinusu Gererju še pet dominikanskih menihov (konventualov) in trije laični bratje. Po sporočilu je naročil grof Gleispach popis vsega samostanskega imetja, katerega dohodek je znašal 66.558 goldinarjev, deloma v gotovini in dragocenostih, deloma pa v pridelkih, zemljiščih in stavbah. Po popisu inventarja, narejenega ob dokončnem razpustu samostana 12. junija 1786,⁴ je bilo v samostanu 1.264 goldinarjev gotovine, glavnice za 3.400 goldinarjev, donacij za 6.100 goldinarjev, podložniških terjatev za 1.633 goldinarjev, srebra in dragocenosti za 2.404 goldinarjev. Vina in blagovnih zalog je bilo za 2.771 goldinarjev, slike so bile vredne 650 goldinarjev, hiše in posestva pa 48.070 goldinarjev. Med slednje so spadali samostanska stavba, cerkev, nekaj posestev, lovišče, ribnik, vrt in opekarna. Pridelke in zemljišča so večinoma prodali za okrog 8.477 goldinarjev. Na mestno blagajno je prišlo le 19.418 goldinarjev samostanskega premoženja.

Cerkev je bila ovrednotena na 5.000 goldinarjev, samostan pa na 4.000 goldinarjev, skupaj sta bili nepremičnini tako v predajni inventuri ocenjeni na 9.000 goldinarjev.⁵

Ob premoženjskem stanju je vseboval inventar tudi opis samostana. Zapisano je bilo, da je štirikotno zidana enonadstropna stavba, katere pročelje z glavnim vhodom je obrnjeno proti vzhodu. Takoj pri vhodu je bila majhna sobica za vratarja, zraven je bila velika soba (conservatorium) za sprejem tujcev, nato stari refektorij in kuhinja. Od kuhinje so vodile velike stopnice v nadstropje, kjer je bilo na levo pet in na desno devet sob. Južno krilo, ki gleda proti Dravi, je imelo v pritličju štiri, v nadstropju pa na levo štiri in na desno tri izbe. Južnemu krilu je bilo pristavljeno še dvojno poslopje. Na levi strani je bil v pritličju nov refektorij s predsobo, nad stopnicami na levo provincialat in sekretariat, na desni strani je bila spodaj pisarna, potem delavnica za sodarje in mizarje, vinska klet, zgoraj pa ena soba in žitnica. Zahodno krilo je imelo v pritličju le obokano lopo, pod njo je bila velika konventska klet, ki je bila že leta 1914 zaprta.⁶ V nadstropju je bil noviciat z osmimi celicami. V pritličju in nadstropju je imel konvent na vse štiri strani lep gotski hodnik, vsak pa je bil dolg 60 korakov⁷ in širok 5 korakov. Severno stran je zapirala cerkev ter je bila skupaj z zakristijo, ki je bila za velikim oltarjem, dolga 148 dunajskih čevljev⁸ in široka 35 čevljev. Čeprav je bila stavba v osnovi gotska, ni imela podpornikov, prvotno je bila tudi brez svoda. Tlakovana je bila s štirioqlatim kamenjem. Pevski kor so nosili zidani stebri, pozneje, ko je v stavbi že bila vojašnica, je vojaška uprava napravila od kora čez vso cerkev pod, tako da je še sedaj cerkvena ladja po višini ločena v dva dela. Glavna vrata na vzhodni strani so bila visoka 96 dunajskih čevljev. V cerkvi je bilo takrat šest oltarjev. Veliki ali glavni oltar je imel veliko oltarno sliko sv. Trojice in šest lesenih kipov. Fran Kovačič je o opisu tega oltarja zapisal,⁹ da si je uradnik, ki je sestavljal popis, zagotovo zelo površno ogledal podobo, predstavljajoč sv. Trojico, kako v nebesih krona Marijo. Cerkev je bila namreč posvečena Marijinemu vnebovzetju. V cerkvi so bili še oltar rožnovenski z oltarno sliko, stranski oltar sv. Petra Mučenca, stranski oltar s štirimi velikimi kipi in tabernakljem ter s podobo sv. Vincencija Ferrerija iz dominikanskega reda, Dominikov oltar s štirimi velikimi lesenimi kipi svetnikov in tremi angeli ter podobo sv. Dominika in oltar s tremi podobami Matere božje (?). Cerkev je imela še zelo staro prižnico in orgle s šestimi registri.

Na osnovi škofijskega ukaza je ptujski dekan

¹ Prispevek temelji na arhivskem gradivu ZAP. Zahvaljujem se kolegici Ireni Mavrič, višji kustodini v PMP, ki mi je odstopila zbrano arhivsko gradivo, ko je bilo raziskovanje o usodi nekdanjega dominikanskega samostana od ukinitve do danes zaupano obema. Zahvaljujem se tudi gospodu Branku Vnuku, ki mi je posredoval podatke o stavbnozgodovinskem razvoju nekdanjega dominikanskega samostana na Ptujju med letoma 1500 in 1786.

² Šalamun, Ptuj, *Dom in svet*, 1896, str. 692.

³ Wolf, *Die Aufhebung der Kloster in Innerösterreich 1782-1790*, Wien 1971, str. 121.

⁴ Prav tam.

⁵ ZAP-AMP, šk. 7, št. 606, dopis o nameravanem odkupu nekdanjega dominikanskega samostana z dne 6. novembra 1791; Kovačič, Dominikanski samostan na Ptujju, str. 120-123.

⁶ Kovačič, Dominikanski samostan na Ptujju, str. 120-123.

⁷ En korak je 0,75 metra (*Mayers Leksikon*, str. 1481).

⁸ En čevlj je 0,316 metra (Vilfan, Prispevki k zgodovini mer na Slovenskem s posebnim ozirom na Ljubljansko mero, str. 59).

⁹ Kovačič, Dominikanski samostan na Ptujju, str. 120-123.

Razglednica Dominikanske vojašnice na Ptuj, pred letom 1918 (Fototeka zgodovinskega oddelka PMP)

Gregor Jožef Plohel 8. maja 1786 eksekiral dominikansko in kapucinsko cerkev.¹⁰ Prazen samostan so leta 1786 namenili za vojaško bolnišnico. Leta 1791 ga je vlada skupaj s cerkvijo in vrtom ponudila ptujskemu magistratu za 5.600 goldinarjev, a se je meščanom zdela ta vsota previsoka in so nakup odklonili.¹¹

V času francoskih vojn so vanj zapirali vojne ujetnike, deloma so ga uporabili za bolnišnico, cerkev pa za skladišče. V tem obdobju je preskrbel ptujski magistrat za notranjo opremo samostana vse potrebne predmete razen posteljnine, ki je šla v breme državnega knjigovodstva.¹²

O gradbenih posegih na stavbi samostana pri ureditvi za vojašnico v 19. stoletju v ptujskem zgodovinskem arhivu ni ohranjenih podatkov. Obstaja le poročilo višjega štabnega zdravnika Husarskega polka, nastanjenega na Ptuj od aprila 1806, dr. Neissa iz leta 1807,¹³ ki piše, da so popravili in izboljšali stavbo. Odbili so zgornje zidove dvoran in s tem olajšali gretje, priskrbeli vrata, okna in drugo manjkajoče orodje; stavbo so tudi očistili in pobelili. Omenja tudi, da so bile za bolnišnico polka namenjene tri dvorane v cerkvi, trije trakti hodnika, nato 14 sob, v večji je bilo 22, v ostalih pa od 6 do 8 postelj, skupaj so dopuščale prostor za 450 oseb. Bolniki so imeli na voljo udobno dolgo posteljo s staro uporabljeno posteljnino, ki je

bila iz oskrbovalnega skladišča. Po potrebi so pozimi kurili z drvmi. Polku tudi ni primanjkovalo potrebščin za sobe in kuhinjo, imeli so kositrne skodelice, lončke za pitje, jutranje halje, copate, perilo, ki jih je priskrbel regiment v dobrih časih v Sedmograški za srednje zdravstveno stanje bolnikov. Polk, ki je štel v svojem celotnem obsegu 1000 mož, je imel v poletnih mesecih 20 do 30 bolnih, jeseni in pomladi se je število bolnikov zvišalo na okrog 70. Ptujski dominikanski špital je lahko prevzel bolnike samo iz polovice polka, zato je bilo lahko razmerje med zdravimi in bolnimi vojaki 1 proti 15.

Šele od leta 1810 so bili ti prostori namenjeni za kasarno in ob raznih vojnah tudi za bolnišnico. Oktobra tega leta sta prišli iz Celja na Ptuj dve četi pešpolka Lusignani in sta bili nastanjeni v prostorih nekdanjega dominikanskega samostana.¹⁴ Dokončno je bilo vprašanje vojašnice rešeno leta 1826, ko je kupil vojni erar nekdanji samostan, cerkev, dvorišče in vrt za 2.548 goldinarjev.¹⁵

Od takrat do 12. novembra 1923 je bila v njej vojašnica, ki se je imenovala cesarsko-kraljeva Dominikanska vojašnica. Vojska si je stavbo preuredila za svoje potrebe. Pri raziskavi dominikanskega samostana, ki jo je delal ravnatelj ptujskega muzeja Jože Curk med letoma 1970 in 1974, so se pokazali številni gradbeni posegi v stavbo, ko je z njo upravljala vojska. V kapeli so bili najdeni kamniti temelji in sledovi opečnih zidov iz okrog 1826, ko so kapelo prezidali v vojaški zapor, s

¹⁰ Slekovec, *Škofija in nadduhovnja v Ptuj, str. 164.*

¹¹ ZAP, AMP, šk. 7, mapa 20, list 126, 20. december 1791.

¹² ZAP, AMP, šk. 7, mapa 20, list 141, 5. november 1810.

¹³ ZAP, AMP, R – 48, Medizinische Topographie der Stadt Peltau und Concurrenz verfaßt von dr. Neiss, Peltau, 10. 12. 1807, str. 20-24.

¹⁴ ZAP, AMP, šk. 34, št. dopisa 7638.

¹⁵ Kovačič, *Dominikanski samostan na Ptuj, str. 691-692.*

Zazidano kasarniško okno v nekdanji cerkveni ladji; danes je v njej rimski lapidarij Pokrajinskega muzeja Ptuj (Fototeka zgodovinskega oddelka PMP)

tem da so oblikovali po sredi hodnik, na južni strani štiri, na severni pa dve celici in večji skupni prostor, ki so ga vrata povezovala s sosednjim prostorom, stražarnico, poprej samostansko portirnico, pravzaprav zakristijo, pozneje pa muzejsko pisarno.¹⁶ Ozek prostor ob kapeli je bil v 17. stoletju pregrajen in sta nastala dva manjša prostora, zahodnemu so prebili vrata s hodnika, drugi pa je ostal povezan s kapelo. Po letu 1826 so podrli vmesno steno, zazidali baročna vrata na hodnik, tako da je bil prostor dostopen samo še iz kapele – zapora. Šele leta 1926 so zazidali vrata v kapelo in prebili sedanja vrata na hodnik. Sledi gradbenih posegov vojske so še danes delno vidne v severnem hodniku vzdolž stene cerkvene ladje, ki obsega sedem obočnih pol, gledano iz smeri vzhod – zahod. V tretji obočni poli ne opazimo sledi kasarniškega okna, je pa vidna v ladjini notranjosti pendantna niša. V peti obočni poli je vidna opečna zazidava kasarniškega okna, ki ima pendantno nišo v ladjini notranjščini. V šesti obočni poli je vidna večja opečna zazidava, njen pendant v ladjini notranjščini pa kaže po smeri nišinega oboka na kasarniška vrata, ki so povezovala ladjino notranjščino s križnim hodnikom. V vzhodni veži sta pod prvim parom sosvodnic¹⁷ vzdignjena nagrobnika iz let 1425 in 1435 (prvi pokriva zidana vrata,

ki so nekoč vodila v prostor ob kapeli, drugi pa kasarniško okno, ki ima pendantno nišo v ladjini notranjščini). Na severni ladjini steni je prebila vojska okrog leta 1826 pet pritličnih oken, s tem da so prva zopet zazidali po osemdesetih letih, ostale pa danes osvetljujejo muzejski lapidarij. Štiri kasarniška okna in vrata na južni steni so simetrično ustrezala petim pritličnim oknom na severni steni nekdanje cerkvene ladje, glavno okno pa so takrat napol zazidali. V sami cerkveni ladji so vdelali dvoetažno cerkveno konstrukcijo, pri tem so uporabili pevsko emporo in prostor nad njo, toda odstranili so oratorija nad zakristijo, prizidali sanitarni prizidek, zazidali glavni cerkveni vhod do velikosti okna, prebili pritlična okna (večja v severni, manjša v južni ladijski steni, ki sem jih že omenila), prezidali prostore v zahodnem traktu, zazidali južni portal križnega hodnika in odprli dva druga prehoda v severnem in vzhodnem krilu, zazidali arkadne hodnike na južnem dvorišču, predvsem pa v letih 1860 do 1870 nasuli nekdanji samostanski vrt ter ga spremenili v javni prostor in vojaško zbornico.¹⁸ Med letoma 1870 in 1877 je bila v treh sobah vojašnice tudi šola.¹⁹

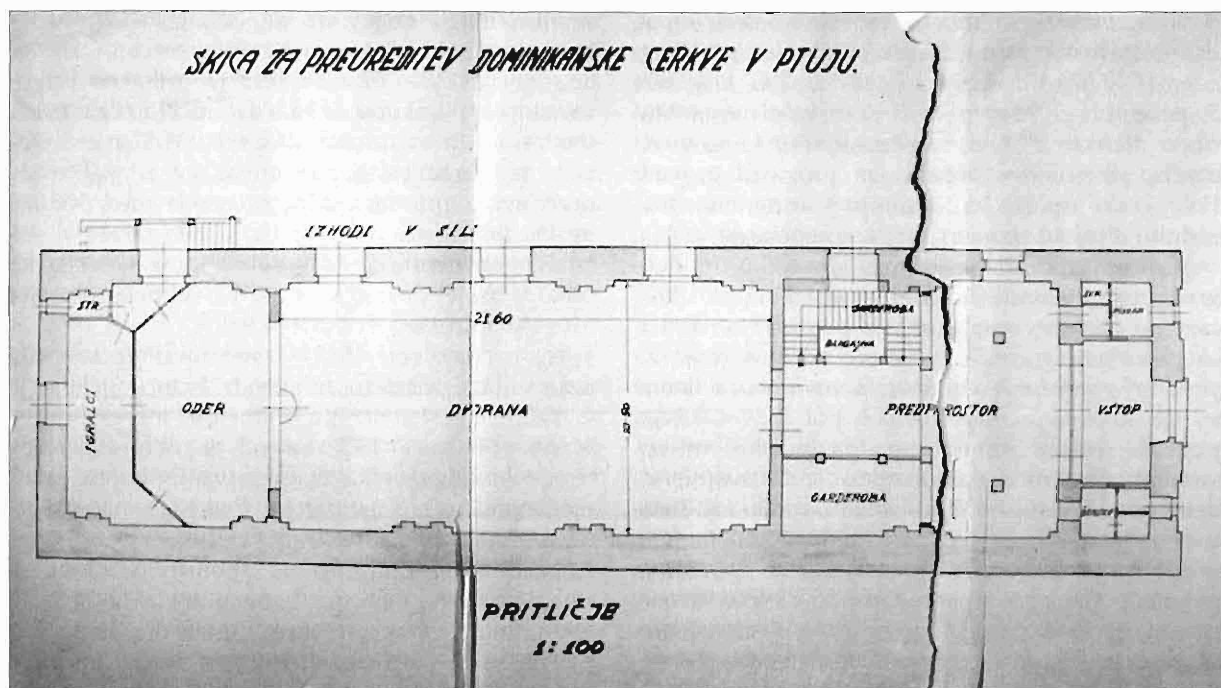
Po končani prvi svetovni vojni je želela vojaška oblast stavbo Dominikanske vojašnice zamenjati z novo vojašnico, zgrajeno leta 1905, ki je bila v lasti

¹⁶ Curk, Poročilo o kulturnozgodovinskem delu in raziskavah v Pokrajinskem muzeju Ptuj za leta 1970-1974, str. 234.

¹⁷ Prav tam, str. 238.

¹⁸ Prav tam, str. 244.

¹⁹ ZAP, MOP, sk. 269, šl. 692/29.

*Načrt za gledališko dvorano v nekdanji cerkveni ladji dominikanskega samostana
(ZAP, MOP, šk. 266, ovoj 273/26)*

mesta, v njej pa je bil takrat bolnišnica. Daljši čas potekajoča pogajanja med vojaško oblastjo in občino niso bila neuspešna. 4. oktobra 1920 je konzervator dr. France Stele prosil poverjeništvu za uk in bogočastje v Ljubljani, da bi to spomeniško stavbo primerneje uporabili.²⁰ Po dopisu lahko sklepamo, da je poverjeništvu za uk in bogočastje v Ljubljani poslalo pismo o Dominikanski vojašnici okrajnemu glavarstvu Ptuj. To je 7. novembra 1920 poverjeništvu poročalo, da vojaštvo že prazni Dominikansko vojašnico, da so pogovori o prevzetju vojašnice z občino v teku in da upajo, da bodo uspešna. Napisali so še, da so bili tudi lokalni krogi naklonjeni ideji, da se v izpraznjeno vojašnico namesti muzej, ker v gimnaziji primanjkuje prostora. Temu predlogu se je pridružil tudi vladni komisar občine Ptuj, podprlo naj bi ga tudi okrajno glavarstvo, ki je še želelo, da bi obnovo sofinancirala tudi država.²¹

Dr. France Stele je bil v začetku decembra 1920 na Ptuj, kjer si je skupaj z Viktorjem Skrabarjem, takratnim tajnikom Muzejskega društva, ogledal že izpraznjeno stavbo vojašnice in 9. decembra 1920 o tem napravil zapisnik. Stavbo sta si ogledala zaradi namestitve lerkovega muzeja in ugotovila, da bi se dali v ta namen uporabiti vsi pritlični prostori, ki gledajo proti trgu od cerkve proti Dravi s

kuhinja in refektorijem vred. Primerni so bili tudi prostori v drugem nadstropju prizidka nad Dravo. Za razstavne prostore bi lahko uporabili tri krake križnega hodnika, ki so bili razen tistega ob cerkveni ladji zaprti s stenami. Ostali del samostana bi lahko oddali za stanovanja. Visoka cerkev je bila predeljena v tri nadstropja, kjer so bile velike dvorane. Menila sta, da bi bile dvorane lepše, če bi odstranili strop med drugim in tretjim nadstropjem, saj bi tako dobili veliko obokano dvorano, ki bi bila primerna za koncerte ali podobne prireditve. Druge prostore bi lahko uporabili za telovadnico ali kaj podobnega. Dr. France Stele je še zapisal, da je rešitev vprašanja vojašnice odvisna samo od Beograda.²²

4. pionirski bataljon so iz Dominikanske vojašnice premestili v Varaždin 12. septembra 1923.²³ Preden je bilo odločeno, da bo v stavbi muzej, so se v letih 1923 do 1928 zvrstili številni predlogi o njeni namembnosti. Omenjene so bile npr. monopolno skladišče tobaka, telovadnica ptj-skega Sokolskega društva, gledališka dvorana.

Leta 1923 se je Ministrstvo vojske in mornarice Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev odločilo, da Dominikansko vojašnico proda Ptuj in jo je 28. februarja 1923 ponudilo Mestni občini Ptuj za 1.986.702,38 Kron. O poteku pogajanj nam viri ne

²⁰ MK, INDOK, Dominikanski samostan, dopis št. 110, 4. oktober 1920.

²¹ MK, INDOK, Dominikanski samostan, dopis št. 155, 11. november 1920.

²² MK, INDOK, Dominikanski samostan, zapisnik ogleda Dominikanske vojašnice, 9. december 1920.

²³ ZAP, MOP – gradbene zadeve, šk. 261, št. 320/1, dopis z dne 11. novembra 1923.

povedo, vendar so morala biti neuspešna, saj je dalo ministrstvo Dominikansko vojašnico z izklicno ceno 1.357.486 dinarjev na javno dražbo, ki je bila 5. decembra 1923 v pisarni Komande mesta Maribor. Koliko je bilo zainteresiranih kupcev na dražbi, ni znano. Oddelek za prosveto in vere Pokrajinske uprave za Slovenijo je mestnemu magistratu Ptuj 10. januarja 1924 sporočil, da je bila vojašnica na dražbi prodana odvetniku iz Beograda dr. Rinaldu Čuliću. Ta je 25. aprila 1924 okrajno glavarstvo na Ptuj ob predložitvi načrtov in tehničnega poročila zaprosil za dovoljenje za prežidavo nekdanje vojašnice v tovarno za tkanje in barvanje svile. Upoštevajoč potrebe bodočega podjetja na eni strani in na drugi javni interes varovanja kulturnih spomenikov je Prosветni oddelek za Slovenijo v Ljubljani 7. aprila 1924 dovolilo njeno prezidavo pod določenimi pogoji. Okrajno glavarstvo je dovolilo delno podiranje nekdanje vojašnice po predloženih načrtih in postavilo naslednje pogoje: ohraniti so morali nespremenjeno fasado cerkve s kipi in fasado nasproti Dominikanskemu trgu (danes Muzejski trg) ter jo izvesti brez okrasov na oknih, nespremenjene so morali ohraniti stene križnega hodnika z oboki in okni. Vhode v stranišča so morali na projektiranem mestu ohraniti tako, da so ohranili tedanja okna v pritličju, v prvem nadstropju pa tako, da bi se okna zaradi namestitve vrat odpirala navzdol. Ohraniti so morali oba gotska loka v cerkveni ladji, tovarniški dimnik pa naj z mestne strani ne bi bil preveč viden. Vse arheološke najdbe, ki bi jih našli pri podiranju (dva rimska kamna v stolpu), sklepniki in konzole svodov ter eventualne druge najdbe naj bi odstopili brez odškodnine ptujskemu muzeju. Za vse ostale arheološko pomembne dele stavbe so se morali sporazumeti s spomeniškim konservatorjem Viktorjem Skrabarjem s Ptuja.²⁴

Kakor izvemo iz korespondence med dr. Rinaldom Čulićem in Mestno občino Ptuj v letih 1926 do 1928, tekstilna tovarna do leta 1926 ni bila odprta. Čulić je v svoji prodajni ponudbi vojašnice Mestni občini Ptuj zapisal, da je hotel ustanoviti veliko industrijsko podjetje za izdelavo svile, vendar so mu to preprečile neurejene in negotove ekonomske ter denarne razmere na svetovnem trgu. Zato se je odločil, da idejo o osnovanju tovarne opusti. Da ne bi ostal ta vložen kapital še nadalje mrtev, se ga je odločil prodati. Ker je mislil, da je stavba vojašnice primerna za javno dobro, na primer za stanovanja, dvorano za prireditve in podobno, je objekt najprej ponudil Mestni občini Ptuj.²⁵ Pogajanja med njim in Mestno občino Ptuj so potekala skoraj dve leti, saj

se niso mogli dogovoriti za odkupno ceno. Odkupna cena, ki jo je 8. maja 1926 ponudil Čulić, je bila 1.300.000,00 dinarjev, kar je približno odgovarjalo ceni odkupa te stavbe od Vojnega ministrstva, saj je zanjo dal 1.358.000,00 dinarjev. Občina je zaradi slabega stanja, ki je zahtevala ogromna popravila, poslopje ocenila med 300.000 in 400.000 dinarjev.²⁶ Ker pa je bila takrat v slabem finančnem položaju, se ni sama odločila za odkup in je predlagala, da jo skupaj odkupita Muzejsko društvo in društvo Sokol.

Za prodajo vojašnice je izvedel tudi Spomeniški urad v Ljubljani. Konservator dr. France Stele se je v pismu, poslanem prosvetnemu inšpektorju v Maribor 4. maja 1927, zavzel za ohranitev tega izrednega spomenika stavbarstva iz konca srednjega veka in zrelega baroka. Prosветni inšpektorat v Mariboru je zaprosil, da priporoči Mestnemu magistratu na Ptuj odkup spomenika, ki bi ga lahko primerno obnovili. V odkupu stavbe je videl Stele tudi rešitev perečega vprašanja mestnega muzeja, ki je imel začasno neprimerne prostore v gimnaziji. S predlogom je seznanil tudi Muzejsko društvo na Ptuj, da bi si prizadevalo v tej smeri.²⁷ V društvenem imenu je 30. maja 1927 pisal njegov podpredsednik Viktor Skrabar Mestni občini Ptuj in se skliceval na spomenico Spomeniškega urada v Ljubljani. Skrabar je razložil, da bi muzej prišel v novih prostorih bolj do veljave. Menil je, da so zgodovinski prostori v vojašnici kot nalašč za Muzejsko društvo in bi jih mogli z malenkostnimi stroški obnoviti za muzej. Ti stroški bi bili povrnjeni mestni občini že z izpraznitvijo sob v gimnazijski stavbi, ki so jih potrebovali za pouk. Muzejsko društvo se je zavedalo, da bi bil nakup vojašnice precejšnja obremenitev za ptujske meščane, a bi bila investicija odtehtana z razvojem ptujskega turizma, saj bi se pritok tujcev povečal, če bi poskrbeli za uveljavitev ptujskega muzeja. A muzeja niso mogli popularizirati, dokler niso bile zbirke sistematično razvrščene v primernih prostorih. Poudaril je še, da so muzej v velikem številu obiskale šole od blizu in daleč. Za ptujske zbirke se je zanimal tudi znanstveni svet. Muzejsko društvo je zato mestni občinski svet prosilo, da za potrebe muzeja kupi Dominikansko vojašnico.²⁸

Dne 25. maja 1927 so zaradi prodaje sestavili stavbni in cenilni popis vojašnice.²⁹ Po mnenju dveh cenilcev, katerih podpisa sta nečitljiva in nerazpoznavna, je bila prezidana pred 170 leti deloma iz kamna, deloma iz opeke ter deloma krita z opeko. Sestavljena je bila iz dvonadstropnega

²⁶ ZAP, MOP, šk. 266, št. 273/1, dopis z dne 15. marca 1926.

²⁷ ZAP, MOP, šk. 266, dopis št. 64 ex 1927.

²⁸ ZAP, MOP, šk. 266, dopis, 30. maj 1927.

²⁹ ZAP, MOP, šk. 266, ovoj 273/26, popis stanja Dominikanske vojašnice.

²⁴ ZAP, MOP – gradbene zadeve, šk. 261, leto 1924.

²⁵ ZAP, MOP, šk. 266, dopis z dne 1. marca 1926.

cerkvenega trakta, iz enonadstropne cerkvene stavbe, iz enonadstropnega stranskega trakta proti Dominikanskemu trgu (danes Muzejski trg), iz enonadstropnega samostanskega trakta proti Dravi, iz pritlične kovačnice in iz drvarnic ter konjskega hleva. Cerkveni trakt je bil razdeljen v tri nadstropja, pritlični in prvonadstropni strop (trami na lesenih stebrih) je zgradil vojaški erar za namene skladišča. Od pritličja do zadnjega nadstropja so vodile lesene stopnice. Zadnje nadstropje je bilo krito s starim obokom cerkve. V pritličju sta bili dve skladišči in kripta, v nadstropjih pa po trije prostori. Okna in vrata so bila tako slaba, da bi jih morali zamenjati. Tla so bila še uporabna. Zid, strešno ogrodje in strešna kritina so bili v dobrem stanju. Na severni strani cerkvenega trakta je bilo prizidano stranišče, ki je bilo v zelo slabem stanju in bi ga morali porušiti.

Vojašnica je bila v srednjem enonadstropnem traktu. Zid, strešno ogrodje in strešna kritina so bili v dobrem stanju. Prvo nadstropje tega trakta, ki je gledalo proti Dominikanskemu trgu, je imelo štiri sobe, vsako po 55 m² površine. Sledilo je stanovanje z dvema sobama, kuhinjo in shrambo, veliko 50 m². Proti notranjemu dvorišču je bilo pet majhnih kabinetov, velikih po 12 m², proti dvorišču 100 m² velika soba, proti Dravi pa štiri sobe in stopnišče. Okrog srednjega trakta je vodil tri metre širok hodnik z velikim predprostorom pred stopniščem. Hodniki in prostori so bili obokani, velika soba pa je imela leseno konstrukcijo. Leseni stropi štirih sob proti Dominikanskemu trgu so bili deloma že porušeni, v ostalih naj bi jih še porušili. Popravili bi lahko le deset oken, ostala pa bi morali zamenjati z novimi. Od dvajsetih vrat bi jih morali zamenjati kar polovico. Lesena tla v prostorih so bila v slabem stanju in bi jih morali položiti na novo. Tla v hodniku so bila betonirana in v dobrem stavbnem stanju. V dveh nadstropjih so bile kamnite stopnice, v zadnjem pa lesene. Proti Dravi obrnjene sobe so imele betonska tla, ki bi jih morali v primeru uporabe za stanovanja nadomestiti z lesom. Dimnikov v glavnem ni bilo, ker jih je lastnik porušil.

V pritličju so bili naslednji prostori: velika kuhinja, drvarnica, velika dvorana ter en večji prostor, v katerem so bili včasih zapori. Na stopnišče je vodil obokan hodnik. Na levi strani hodnika proti Dravi so bile štiri majhne sobe. Notranje dvorišče je obkrožal hodnik s križnimi oboki. Tla v prostorih proti Dominikanskemu trgu so bila delno v slabem stanju, delno pa jih sploh ni bilo. V sobah proti Dravi ni bilo nobenega poda, ker ga je odstranil prejšnji lastnik. Dva trakta križnega hodnika sta imela tla iz opeke, ki je bila slaba in bi jo morali obnoviti s cementnim tlakom.

V enonadstropnem stranskem traktu proti Dominikanskemu trgu je bilo troje stranišč, en pisoar

in hodnik, vodeč k stranišču. Drugi hodnik je vodil k stanovanju, ki je imelo iz dve sobi in kuhinjo. Tla so bila deloma iz betona, deloma iz mehkega lesa in v dobrem stanju. Po mnenju cenilcev bi morali nadomestiti 70% oken in vrat z novimi. V pritličju tega trakta so bili enaki prostori kot v prvem nadstropju.

V enonadstropnem stranskem traktu, obrnjenem proti Dravi, je bilo eno stanovanje, sestavljeno iz petih sob, kuhinje in stranišča. Sobe proti Dravi so bile parketirane, drugi prostori so imeli mehka tla. Okna in vrata so bila v srednjem stavbnem stanju. V pritličju sta bili dve stanovanji. Prvo stanovanje je obsegalo tri sobe in kuhinjo, drugo pa eno sobo in kuhinjo. Sobe, ki so bile obrnjene proti Dravi, so bile parketirane, drugi prostori so imeli mehka tla. Iz dvorišča je bilo speljano stopnišče v klet. V kleti so bili trije obokani prostori.

Kovačnica je imela zelo slabo strešno ogrodje in kritino in bi jo morali na novo urediti. Bila je obokana, vrata in okna so bila zelo poškodovana.

Drvarnice in konjski hlev so imele strop, strešno ogrodje in kritje strehe tako poškodovano, da bi jih morali zamenjati. Uničen je bil tudi zid proti dvorišču, prav tako tudi vrata in okna. V srednjem dvorišču vojašnice je bil 18 metrov globok zidan vodnjak, ki je imel zelo dobro pitno vodo. Greznice in jame za smeti so bile neprimerne in bi jih morali popraviti. Prav tako bi morali popraviti kanale v dvorišču. Ograjni zid je bil takrat še v dobrem stanju. Po mnenju cenilca je bilo stavbno stanje vojašnice zelo slabo. V zaključku poročila sta cenilca zapisala, da je na Dominikanskem trgu lep prostor, ki bi ga lahko uporabili za nove zgradbe.

Cenilca sta stavbo vojašnice ocenila na 519.039,25 dinarjev, skupaj z vrednostjo stavbišča in Dominikanskega trga (147.237,50 dinarjev) pa sta vrednost kompleksa ocenila na 666.276,75 dinarjev.

V cenilnem zapisniku sta predvidela tudi stroške za ureditev stanovanj v stavbi. V prvem nadstropju v traktu proti Dominikanskemu trgu bi lahko za 66.000,00 dinarjev naredili štiri stanovanja s po dvema sobama, kuhinjo, shrambo in še en prostor. V traktu vojašnice naj bi napravili tri stanovanja s po dvema sobama in kuhinjo. Stroški izdelave bi bili 12.150,00 dinarjev. V pritličju bi lahko bili dve stanovanji iz kuhinje in sobe; zanje bi porabili 6.600,00 dinarjev. Skupni stroški za ureditev devetih stanovanj bi tako po njuni oceni znašali 84.750,00 dinarjev.

V zapisniku so omenjene tudi stranke, ki so že prebivale v starih stanovanjih in so plačevale najemnino. Cenilca sta predlagala zvišanje najmnine. V prvem nadstropju je stanovalo osem družin, ki so skupaj plačevale 455 dinarjev najmnine; realno pa bi jo lahko povečali na 680. V pritličju so bile

tri družine, ki so za najemnino odšteli 175 dinarjev. Skupno bi lahko tako za najemnino za stara stanovanja pobrali mesečno 1.020 dinarjev oziroma 12.240 dinarjev letno. Cenilca sta predvidela tudi najemnino za nova stanovanja. Tri stanovanja bi plačevali po 70 dinarjev, dva po 50, štiri pa po 100 dinarjev. Skupaj bi tako najemnina znesla mesečno 710 in letno 8.520 dinarjev.

Mestni Ferkov muzej

Ker je želel Rinaldo Čulić na vsak način prodati stavbo, je 5. decembra 1927 prodajno ceno znižal na 750.000,00 dinarjev, toda tudi ta vsota je bila za Mestno občino Ptuj previsoka. 20. decembra 1927 mu je odgovorila, da je na osnovi cenitve pripravljena plačati 450.000,00 dinarjev. Kakor je razvidno iz kupoprodajne pogodbe z dne 30. januarja 1928, je Čulić pristal na predlagano kupnino in za to vsoto je vojašnica prešla v last Mestne občine Ptuj.

Da je Mestna občina Ptuj lahko kupila in obnovila vojašnico, je morala najeti kredit. Občinski svet Mestne občine Ptuj je na seji 24. aprila 1928 sklenil, da bodo za preureditev prostorov v vojašnici za namene muzeja in za ureditev stanovanj pri mestni hranilnici na Ptuj najeli 400.000 dinarjev kredita z 8% obrestmi. Stroške prenove so ocenili na približno 240.000, del sredstev za adaptacijo muzejskih prostorov, približno 70.000 dinarjev, pa je prevzelo Muzejsko društvo, ki je predvidevalo, da bodo ta znesek zbrali z zbiranjem podpor in nabiralnimi akcijami. Mestna občina Ptuj ni bila povsem prepričana, da bo Muzejsko društvo pri tem uspešno in so računali tudi na to, da bodo morali v skrajnem primeru prispevati tudi te stroške. Za obnovo internata Mladike, za združitev obeh meščanskih šol in za adaptacijo dotodanjih muzejskih prostorov v gimnaziji za šolski pouk je Mestna občina Ptuj predvidela 180.000 dinarjev. Ministrstvo za finance je 23. februarja 1928 odobrilo najetje posojila v višini 600.000 dinarjev za nakup vojašnice. Toda Mestna občina Ptuj zaradi nepričakovanih finančnih težav Mestne hranilnice na Ptuj ni mogla najeti kredita pri njej in se je zadolžila pri mestni hranilnici v Ljubljani.³⁰

Prostore nekdanjega dominikanskega samostana je občina namenila za muzej in stanovanja. Ob prevzemu so v samostanu živele v pritličju štiri družine, ena z osmimi, ena s sedmimi, ena s petimi in ena s štirimi člani. V pritličju na dvoriščni strani so bivale tri družine s tremi člani. V prvem nadstropju je stanovalo petnajst družin, tri družine s štirimi člani, dve z osmimi, štiri s petimi, osem s tremi, ena z dvema in po ena oseba v treh sobah; družina z dvema članoma pa je živela v prvem

nadstropju cerkve. V stavbi vojašnice je bilo skupaj 28 stanovanj s 128 osebami.

Za Mestno občino Ptuj je naredilo stavbno in tesarsko podjetje A. Treo & M. Macun že 1. maja 1927 ureditveni prostorski načrt vojašnice. Pritličje bi si muzej delil s šestimi stanovanji, pod cerkvenim traktom na dvoriščni strani pa bi bile delavnice. Muzej bi dobil osem prostorov, tri za rimski oddelek, po enega za Ferkov muzej in ptujsko zgodovino, nato bi bile še pisarna, knjižnica in en prostor kot stanovanje za slugo. V prvem nadstropju bi bil en prostor namenjen narodopisnemu oddelku muzeja. Za telovadnico društva Sokol je bil načrtovan prostor v cerkvenem traktu. V prvem nadstropju je bilo šest starih stanovanj, na novo pa so načrtovali še štiri. Skupno bi bilo tako 18 stanovanj. Podjetje Treo & Macun je načrtovalo ob obstoječih treh stanovanjih na dravski strani še 15 novih, pod cerkvenim traktom še tri delavnice in na dvorišču drvarnice. V prvem nadstropju je bilo že pred obnovo šest stanovanj, predvideli pa so še 12 novih. Vseh stanovanj naj bi bilo tako 36, po 18 v pritličju in v prvem nadstropju.

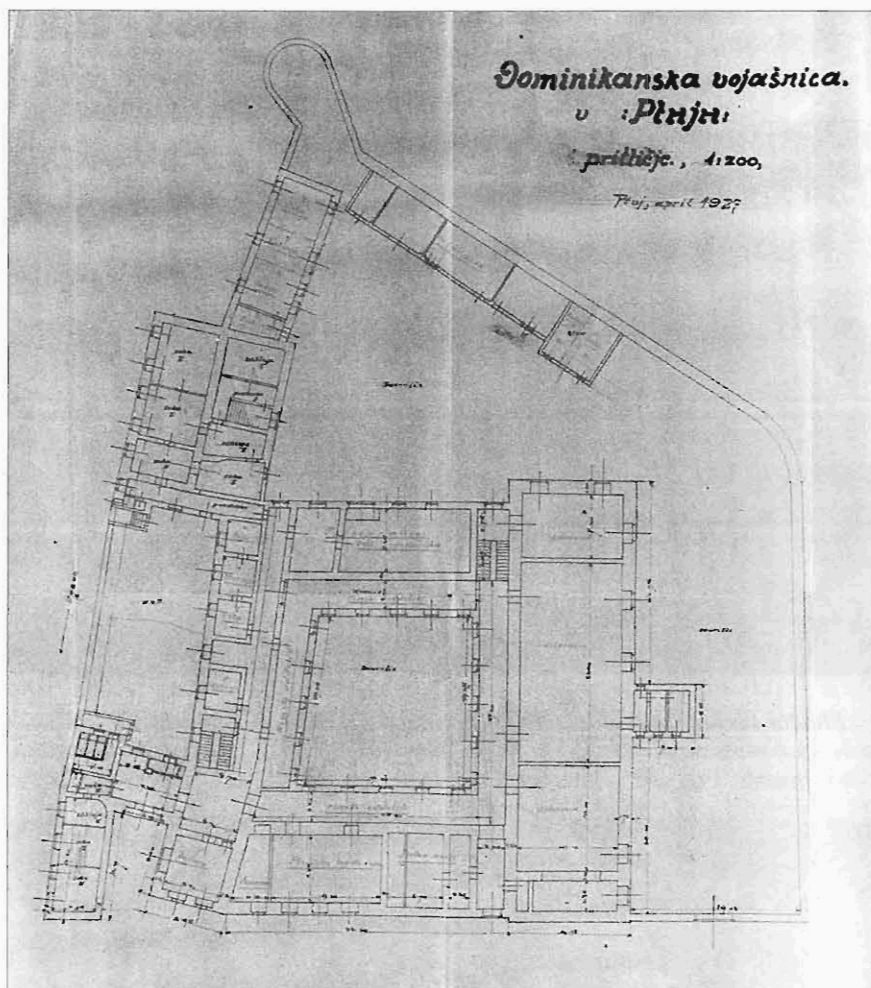
Dne 30. marca 1928 je bil komisijski ogled vojašnice. V zapisniku je dr. France Stele zapisal, da je Spomeniški urad soglašal s predlogom župana Brenčiča in ga priporočil v potrditev mestnemu svetu. Mestni magistrat naj bi po predlogu Mestnemu muzeju prepustil vse štiri strani križnega hodnika in dvorišče, ki ga ta oklepa, in vse prostore v pritličju ob trgu pred samostanom. Mestna občina naj bi zaradi nemožnosti poslovanja muzeja po prenosu v nove prostore prevzela vsa obnovitvena dela na svojo skrb zaradi varnosti in porabnosti. Stele je še dodal, da bi morali ustvariti za muzej v tedanjih zelo zanemarjenih prostorih takšen milje, ki bo lahko v ponos mestu in muzeju. Mestna občina naj ne bi odrekla Muzejskemu društvu tudi nadaljnje podpore pri restavriranju arhitekture križnega hodnika in prelepega refektorija. Zaradi pomanjkanja sredstev bi delo izpeljali v etapah. Priporočal je, naj mestna občina podpre akcijo za pridobivanje sredstev, k temu pa naj bi po svojih močeh pristopil tudi Spomeniški urad.³¹

Upravni odsek Mestne občine Ptuj je 8. maja 1928 obnovitvena dela zaupal trem stavbenikom Wressnigu, Viljemu Denggu in podjetju Treo – Macun. Vsa tri podjetja so se morala obvezati, da bodo dela končala do konca junija. Odločili so tudi, da morajo v vojašnico napeljati elektriko, vendar le v tista stanovanja, kjer bi se stranke obvezale, da bodo plačale stroške napeljave.³²

³¹ ZAP, MOP, šk. 267, št. 451/1928, zapisnik dr. Franceta Steleta, 2. april 1928.

³² ZAP, MOP, šk. 268.

³⁰ ZAP, MOP, šk. 267, št. dopisa 715/1928.

Ureditveni prostorski načrt vojašnice za muzej in stanovanja, izdelalo stavbno in tesarsko podjetje A. Treo & M. Macun 1. maja 1927 (ZAP, MOP, šk. 266, ovoj 273/26)

Mizarska dela (popravila oziroma zamenjava vrat), ki so morala biti končana do 15. junija 1928, je mestna občina Ptuj 22. maja 1928 oddala najugodnejšemu ponudniku, ptujskemu mizarskemu mojstru Ljudevitu Murku.³³ Istega dne je poslala Mestna občina Ptuj tudi odpoved gospodu B. Brauchartu, špediterju, ki je imel v prostorih vojašnice skladišče, ker bi ga uporabili za prezidavo v stanovanja. Skladišče je moral izprazniti do 1. junija 1928.

Obnovitvena dela za nove muzejske prostore so potekala v poletnih mesecih leta 1928. Pri delu so našli na pomembna odkritja, ki so pripomogla pri raziskovanju preteklosti dominikanskega samostana na Ptuj, ponudila pa so tudi gradivo za umetnostno zgodovino. Odkrili so romansko in gotško okno z vitkima stebroma, med njima zazidana gotška vrata na zunanjem zidu prvotne cerkve iz prve polovice 13. stoletja, na celotnem obsegu samostanske fasade vzhodnega trakta križ-

nega hodnika freske iz 13. stoletja, na stiku vzhodnega in severnega trakta fresko iz prve polovice 16. stoletja. Našli so tudi gotški obok, ki je vodil v apsido kapiteljske dvorane.³⁴ Predrli so zazidana gotška vrata ob gotskem križnem hodniku, ki vodijo na notranje samostansko dvorišče in zazidali dva novejša vhoda na dvorišče v severnem in vzhodnem hodniku, tako da so za izhod zopet uporabili predrta gotška vrata.³⁵ V refektoriju so odkrili štukature in po večini tudi polihromacijo njihovih ozadij.³⁶ Štukature je očistil strokovnjak iz Splita, pomagal mu je ptujski zidarski mojster Horvat.³⁷ Freske in slike v refektoriju ter ob križnem hodniku je deloma očistil g. Adolf Gailhofer mlajši z Dunaj, ki je delal po

³⁴ ČZN, 1929, Poročilo Muzejskega društva v Ptuj, str. 226.

³⁵ Stele, Najdbe v bivšem dominikanskem samostanu v Ptuj, ČZN, 1928, str. 190.

³⁶ Prav tam.

³⁷ ČZN, 1929, str. 226.

³³ ZAP, MOP, šk. 268, ponudba s 16. majem 1928.

Mestni Ferkov muzej leta 1928 (Fototeka zgodovinskega oddelka PMP)

Muzejska postavitve v vzhodnem traktu križnega hodnika nekdanjega dominikanskega samostana, po letu 1928 (Fototeka zgodovinskega oddelka PMP)

navodilih akademskega slikarja Mateja Sternena.³⁸ Vzporedno z obnovitvenimi deli so potekala pod vodstvom univ. prof. dr. Balduina Sarie in konservatorja Viktorja Skrabarja tudi arheološka izkopavanja v notranjem dvorišču, v prvotni cerkvi in pred samostanom. Rezultat teh izkopavanj je bil, da so dognali velikost in lego nekdanjega samostana s cerkvijo, odkrili so tudi ostaline rimskih zidov, opeko, kosti iz prvotne kripe, črepinje, svetilke, rimske novce, na dvorišču pa z opeko tlakovana rimska tla.

Mestna občina Ptuj je obvestila 7. julija 1928 Muzejsko društvo, da so obnovitvena dela za muzejske prostore v nekdanjem dominikanskem samostanu tako napredovala, da bi se preselitev muzejskih zbirk lahko pričela v sredo 11. julija 1928. Muzejske zbirke so morali tako hitro izprazniti iz prostorov v gimnaziji zato, ker so želeli adaptirati razrede.³⁹ France Stele je na zapisnik 2. aprila 1928 pripisal opombo, da so bila obnovitvena dela dokončana 31. oktobra 1928.

Pod vodstvom prof. Rudolfa Brataniča in šolskega upravitelja Uroša Pečka je bila preselitev muzeja v dneh od 12. julija do 19. julija 1928. Pod nadzorom Viktorja Skrabarja in tajnika Antona Smodiča so preselili lapidarij od 4. do 24. septembra 1928. Na fasadi nekdanjega dominikanskega samostana so napravili tudi napis Mestni Ferkov muzej. Odprtje muzeja so združili s petintridesetletnico njegovega obstoja. Slavnostne prireditve so bile 3., 4. in 5. novembra 1928. Udeležili so se jih v ogromnem številu meščani in domačini bližnje okolice, gostje iz vseh krajev Slovenije ter zgodovinarji in arheologi iz tujine. V prisotnosti posvetnih in cerkvenih dostojanstvenikov, zgodovinarjev in arheologov so 4. no obvezale, da bodo plačale stroške napeljave.⁴⁰ vembra 1928 slovesno odprli novi Ferkov muzej.⁴¹

S preselitvijo Mestnega Ferkovega muzeja iz stavbe ptujske gimnazije v prostore nekdanjega dominikanskega samostana oziroma Dominikanske vojašnice, se je začelo novo obdobje v razvoju ptujskega muzeja, ki si je še naprej prizadeval pridobiti nove prostore za svoje delovanje in za predstavitev zbirk v njem.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

MK – INDOK – Ministrstvo za kulturo, Urad za kulturno dediščino, INDOK
– Fond Dominikanski samostan na Ptuj

ZAP- Zgodovinski arhiv Ptuj,
– AMP – Fond Arhiv mesta Ptuj, šk. 7
– MOP – Fond Mestna občina Ptuj, šk. 266, šk. 267, šk. 268, šk. 269
– Mestna občina Ptuj – gradbene zadeve, šk. 261
– R – 48, Medizinsche Topographie der Stadt Pettau und Concurrrenz verfaßt von dr. Neiss, Pettau, 10. 12. 1807

LITERATURA

Curk, Jože: Poročilo o kulturnozgodovinskem delu in raziskavah v Pokrajinskem muzeju Ptuj za leta 1970-1974. *Časopis za zgodovino in narodopisje (ČZN)*, 10 (XLV), 1974, št. 2, str. 227-266.
Kovačič, Fran: Dominikanski samostan na Ptuj. *Voditelj 1914*, XVII, Maribor 1914, str. 111-142.
Poročilo Muzejskega društva v Ptuj. *ČZN*, XXIV, 1929, str. 226.
Slekovec, Matej: *Škofija in nadduhovnja v Ptuj : zgodovinska črtica*. Maribor 1889.
Stele, France: Najdbe v bivšem dominikanskem samostanu v Ptuj, *ČZN*, XXIII, 1928, str. 185-191.
Mayers Leksikon, 10. Bd., 1929, str. 1481.
Šalamun, H.: Ptuj. *Dom in svet*, 1896, str. 691-698.
Vilfan, Sergij: Prispevki k zgodovini mer na Slovenskem s posebnim ozirom na Ljubljansko mero. *Zgodovinski časopis (ZČ)*, VIII, 1954, št. 1-4, str. 59.
Vomer Gojkovič, Mojca; Kolar, Nataša: *Archaeologija Poetovionensis : stara in nova arheološka spoznanja : [monografija ob stoletnici muzeja]*. Ptuj 1993.
Wolf, Adam: *Die Aufhebung der Kloster in Innenösterreich 1782-1790*, Wien 1971.
Zbornik za umetnostno zgodovino, IX. letnik, Ljubljana 1929, str. 55-57.

³⁸ Iz zapisa dr. Franceta Steleta z dne 4. avgusta 1928 izvem, da je dal akademski slikar Matej Sternen restavradorju Gailhoferju vsa navodila za osnažitev fresk na stropu refektorija in za retuširanje novo odkritih fresk v križnem hodniku. MK, INDOK, Dominikanski samostan, št. dopisa 166 ex 1928.

³⁹ ZAP, MOP, šk. 267, dopis z dne 7. julija 1928.

⁴⁰ ZAP, MOP, šk. 268.

⁴¹ Vomer Gojkovič, Kolar, *Archaeologia Poetovionensis*, str. 15 in 16.

Z U S A M M E N F A S S U N G

Von der Dominikanerkaserne zum Museum

Das Dominikanerkloster von Ptuj (Pettau) teilte das Schicksal zahlreicher Klöster der Habsburgermonarchie, die von den Reformen Kaiser Josephs II. betroffenen wurden. Es wurde durch das Gubernialdekret vom 29. Dezember 1785 aufgelöst. Zur Zeit der Französischen Kriege waren dort Kriegsgefangene eingekerkert, zum Teil wurde es auch als Lazarett, Kirche und Lager verwendet. Von 1826 bis zum 12. November 1923 war im ehemaligen Klostergebäude eine Kaserne untergebracht. Das Militär baute das Gebäude seinen Bedürfnissen entsprechend um. Die Umbauarbeiten hinterließen Spuren, die noch heute sichtbar sind. Während des Ersten Weltkriegs befand sich im Gebäude der Dominikanerkaserne ein Reserve-Lazarett.

Das Kriegs- und Marineministerium des Königreichs der Serben, Kroaten und Slowenen verkaufte die Dominikanerkaserne am 23. Dezember 1923 auf

einer Versteigerung an den Belgrader Anwalt Dr. Rinaldo Čulić, der im ehemaligen Kirchenschiff eine Fabrik zum Weben und Färben von Seide einrichten wollte. Der Plan wurde jedoch nicht umgesetzt. Am 30. Januar 1928 verkaufte Čulić die Dominikanerkaserne an die Stadtgemeinde Ptuj, die die Räumlichkeiten als Museum und für Sozialwohnungen nutzte.

Renovierungsarbeiten für neue Museumsräume wurden in den Sommermonaten des Jahres 1928 durchgeführt, und bereits nach einigen Monaten zog das Museum in die neuen Räumlichkeiten um. An der Fassade der ehemaligen Dominikanerkaserne stand nun das Schild *Mestni Ferkov muzej* (Ferks Stadtmuseum). Die feierliche Eröffnung vereinigte man mit dem 35. Jubiläum seines Bestehens. Festveranstaltungen fanden am 3., 4. und 5. November 1928 statt.

Durch den Umzug des *Mestni Ferkov muzej* aus dem Gebäude des Ptujer Gymnasiums in die Räumlichkeiten des ehemaligen Dominikanerklosters bzw. der Dominikanerkaserne begann ein neuer Zeitabschnitt in der Entwicklung des Ptujer Museums, das noch weiterhin bemüht war, neue Arbeits- und Ausstellungsräume zu erlangen.

izvirni znanstveni članek

UDK 929 Tegetthoff, K.
940.2:940.548
prejeto: 10. 4. 2002

Franc Rozman

dr. zgodovinskih znanosti, redni profesor, Pedagoška fakulteta Univerze v Mariboru, Koroška cesta 160, SI-2000 Maribor

Podmaršal Karl von Tegetthoff

IZVLEČEK

Avtor je na osnovi arhivskega gradiva in časopisnih člankov ter literature opisal delovanje Karla von Tegetthoffa, brata admirala Wilhelma. Tudi Karl je napravil zelo uspešno vojaško kariero in imel ob upokojitvi čin feldmaršallajtnanta, boril se je v vojnah 1848/49, 1859, 1866 in sodeloval pri zasedbi Bosne in Hercegovine 1878. V letih 1865-66 je bil tudi šef vojaške obveščevalne službe.

KLJUČNE BESEDE

Karl von Tegetthoff, vojaška zgodovina, zgodovina Maribora

SUMMARY

FIELD MARSHAL KARL VON TEGETTHOFF

The author described on the basis of archival material, newspaper articles, and literature the activity of Karl von Tegetthoff, brother of admiral Wilhelm. Karl as well made a very successful military career and when retired had the rank of a field marshal lieutenant; he fought in the wars 1848/49, 1859, 1866, and cooperated in the occupation of Bosnia and Herzegovina in 1878. In the years 1865/1866 Tegetthoff was also chief of the military intelligence service.

KEY WORDS

Karl von Tegetthoff, military history, the history of Maribor

O viceadmiralu Wilhelmu von Tegetthoffu, zmagovalcu pomorskih bitk pri Helgolandu in Visu, je bilo tudi v slovenskem zgodovinopisju že nekaj napisano,¹ nič pa še o njegovem starejšem bratu podmaršalu Karlu, ki je tudi napravil zelo uspešno vojaško kariero in bil med drugim tudi slabo leto dni šef vojaške obveščevalne službe avstrijske armade.

Mimogrede naj omenim, da je bil v družini Tegetthoff še tretji sin Albrecht, ki je bil do svoje zgodnje smrti profesor na vojaški akademiji na Reki. Bil je najmlajši od treh bratov, rojen 1841. Na filozofski fakulteti univerze na Dunaju je končal študije in je bil kot hidrograf imenovan za profesorja na vojaški akademiji, vendar je zgodaj zbolel (morda za tuberkulozo). Wurzbach omenja, da je zbolel zaradi izčrpavajočega študija in požrtvovalne dejavnosti in kmalu je moral vzeti bolniški dopust, s katerega se ni več vrnil. Zdravje je iskal v toplicah v Bad Gleichenbergu, kjer pa se mu stanje ni izboljšalo. Zadnje dneve svojega kratkega življenja je prebil v Mariboru pri materi Leopoldini, kjer je umrl 22. julija 1871, le tri mesece in pol po smrti svojega brata Wilhelma.²

Ziv je ostal le še najstarejši brat Karl, ki je bil rojen v Mariboru 27. decembra 1826, umrl pa je v Lienzu 30. maja 1881.³ Po podatkih iz njegove personalne mape, ki se nahaja v Kriegsarchivu na Dunaju, je Karl končal vojaško akademijo v Wiener Neustadtu in 30. septembra 1844 postal podporočnik. Njegova nadaljnja napredovanja so bila kar redna: 1845 je bil poročnik, 1848 nadporočnik, 1851 stotnik 2. razreda, 1853 stotnik 1. razreda, 1859 major, 1864 podpolkovnik, 1866 polkovnik, 1873 generalmajor in 1878 končno še podmaršal ali feldmaršallajtnant. Po 36 letih oficirske službe je bil 1. novembra 1880 na lastno željo upokojen z letno pokojnino 6.300 goldinarjev. Istočasno je bil imenovan tudi za tajnega svetnika in pri imenovanju mu je bilo spregledano plačilo takse. Pokoja pa ni dolgo užival, saj so ga v zgodnjih jutranjih urah 30. maja 1881 našli ustreljenega na železniškem kolodvoru v Lienzu.⁴ Komisija je ugotovila, da se je zaradi neozdravljive bolezni sam ustrelil. Mati Leopoldina je tako pokopala vse tri sinove in umrla 26. septembra 1883.

V letu revolucije 1848 se je lahko poročnik Karl,

ki je bil kot prvorojenec poimenovan po očetu Karlu, prav tako oficirju in nazadnje podpolkovniku, prvič izkazal na bojnem polju in pokazal svoje vojaško znanje. V Italiji je bil marca 1848 najprej poveljnik čete, nato pa je kot divizijski adjutant služil različnim poveljnikom, kjer se je moral prav dobro izkazati, saj je bil nazadnje dodeljen tudi knezu Schwarzenbergu. Že marca 1848 se je udeležil pouličnih bojov v Milanu, sodeloval še v nekaj manjših spopadih, julija 1848 pa tudi v bitki pri Custozzi, v kateri je maršal Radetzky premagal piemontskega kralja Karla Alberta in v kateri so se na avstrijski strani borili mnogi Slovenci. Marca 1849 so Tegetthoffovi predpostavljeni posebej pohvalili njegove zasluge pri zavzetju mostišča pri Casalu, pri obleganju Ancone in v bojih pri Bologni maja in junija 1849. Po bitki pri Custozzi je tudi napredoval in postal nadporočnik.

Čez deset let je bila Avstrija spet v vojni v Italiji in Karl von Tegetthoff je bil tedaj že major. V Italiji je najprej poveljeval četi, v bitki pri Solferinu junija 1859 pa je bil krilni pribočnik. Naslednje vojne se je udeležil že kot polkovnik, dodeljen je bil severni armadi in se udeležil znamenite bitke pri Hradcu Královem ali Königgrätzu. V tem času je bil tudi šef vojaške obveščevalne službe, o čemer bomo malce več zvedeli kasneje.

Zadnja vojaška operacija, v kateri je sodeloval Karl von Tegetthoff, je bila zasedba Bosne in Hercegovine. V začetku marca 1878 je postal komandant 6. pehotne divizije, v kateri sta bila rezervna polka št. 7 in št. 47, kar pomeni, da je pri zasedbi Bosne in Hercegovine von Tegetthoff poveljeval tudi slovenskim vojakom. Šesta pehotna divizija je bila sicer ena od štirih pehotnih divizij 13. armadnega zbora, ki je dobil nalogo zasesti omenjeni deželi. Poveljeval mu je maršal Josip Filipović. Karl von Tegetthoff se je v tem vojnem pohodu posebej izkazal v spopadih pri Maglaju, Kaknju, Žepčah, Visokem in Sarajevu avgusta 1878 in septembra 1878 na Romaniji.⁵

V času službovanja se je torej Tegetthoff udeležil vseh vojn, ki jih je vodila Avstrija med letoma 1848 in 1878. Za zasluge je bil tudi odlikovan. Aprila 1850 je za bojevanje v Bologni in Anconi 1848/49 dobil križec za vojaške zasluge. Za izjemne, hrabre in siceršnje zasluge ob zasedbi Bosne in Hercegovine je bil odlikovan s komandantskim križem Leopoldovega reda z vojnim okrasjem. Posebno cesarjevo pohvalo je dobil za zasluge v bitki pri Solferinu 1859, drugo cesarjevo priznanje pa je prejel ob zaključku vojnih operacij v Bosni in Hercegovini. Dobil je tudi tuje odlikovanje in sicer viteški križec papeževega reda sv. Silvestra. Po-

¹ Nazadnje gl. Sergej Vrišer: Tegetthoff v slovenskem zgodovinskem spominu, *Vojnozgodovinski zbornik*, 7, 2001, str. 23-30.

² Sklicujem se na Wurzbacha: *Biographisches Lexicon*, 43. zv., Wien 1881, str. 185-209, kjer pa natančnega kraja in datuma rojstva ni.

³ Natančnega datuma rojstva in smrti ter kraja rojstva Wurzbach nima.

⁴ V kolikor ni drugače navedeno temeljijo vsi podatki na Grundblatt Karl von Tegetthoff in Qualifikationsliste K.t. No. 3474 v Kriegsarchivu na Dunaju, ki je zdaj sestavni del Österreichisches Staatsarchiv.

⁵ Gl. tudi Jernej Andrejka: *Slovenski fantje v Bosni in Hercegovini 1878*, Celovec 1904, str. 13 in večkrat v poglavju na straneh 140-179.

seбно zahvalo cesarja pa je Karl von Tegetthoff dobil po vrnitvi iz Mehike, ko je spremljal svojega brata Wilhelma, ki je s posebno eskadro pripeljal v Avstrijo truplo nesrečnega mehiškega cesarja Maksimijana, brata cesarja Franca Jožefa I, ki so ga mehiški republikanci pod Benitom Juarezom premagali in ustrelili. S tem je bilo konec sanj o obnovitvi habsburških posesti v Ameriki in spogledovanja z nekdanjim imperijem Karla V.

Med pomembnejšimi nalogami, ki jih je opravljal Karl von Tegetthoff, je bilo tudi vodenje obveščevalne službe. To službo je opravljal od 1. novembra 1865 do 26. julija 1866 ali skoraj devet mesecev. Zaradi priprav na vojno in same vojne je bil operativno dodeljen severni armadi pod poveljstvom armadnega poveljnika von Benedeka. V literaturi prevladuje mnenje, da je bila obveščevalna služba tedaj kljub stalnemu pomanjkanju denarja zelo dobra, mnogo boljša kot pruska. To naj bi bila v glavnem zasluga von Tegetthoffa, čeprav so Avstrijci že pred njegovim imenovanjem na to mesto imeli dobro razvito mrežo opazovalcev, informatorjev in obveščevalcev na obeh bojiščih, v Italiji in na Moravskem. Obveščevalna služba naj bi bila tako dobro organizirana, da so bile vojaške operacije videti kot igra z odprtimi kartami. Avstrijski obveščevalci so se prvi v Evropi priključili na telefonske zveze (kar se je že pred tem zgodilo v ameriški secesijski vojni) in tako prisluškovali pogovorom med prusko 2. armado in Berlinom, tako da je Tegetthoff lahko svojemu poveljniku von Benedeku pošiljal prvovrstne podatke. Podobno dobro so bili Avstrijci organizirani tudi na Češkem, kjer so okrajni glavarji pošiljali nadvse dobra poročila. Pred bitko pri Hradcu Královem je imel von Benedek poročila, ki so mu omogočala dveurno prednost. Bitko je kljub temu izgubil in kasneje v svoji obrambi celo zapisal, da so imeli Prusi boljšo vohunski dejavnost, kar pa, kot dokazuje historična literatura, ni držalo. Prusi tedaj sploh še niso organizirali te službe.⁶

Najbrž je moral Tegetthoff zaradi tega Benedekovega poročila tako hitro na drugo službeno mesto. Z obveščevalnim delom se je Karl von Tegetthoff seznanjal že v letih pred revolucijo in leta 1848, ko je v Milanu, Anconi in Bologni vodil korespondenco za guvernerja v operativnem oddelku in to v treh jezikih. Od jeseni 1849 je bil tri leta adjutant guvernerja v Trstu in državnega namestnika v Primorju maršala Franza Emila Lo-

renza grofa Wimpfena (1792-1870). V vojaški karakteristiki je zapisano, da se je gibal v izobraženskih krogih in z velikim uspehom vnovčeval svoje znanje. Takrat pa je bilo delovanje vojaške obveščevalne službe organizirano prav na način, kot je deloval Tegetthoff. Adjutant najvišjega državnega uradnika je moral kot vojaška oseba poročati za vojaške namene in za vojno ministrstvo. Že 26. oktobra 1866 je bil imenovan za komandanta 15. pešpolka, malo pred zamenjavo pa je postal 11. junija 1866 tudi polkovnik. Dobro leto po imenovanju je bil spet prestavljen in je bil imenovan za poveljujočega v 75. pešpolku, nato pa je 31. oktobra 1872 dobil poveljstvo pehotne brigade 6. pehotne divizije.

V Tegetthoffovi personalni mapi v Kriegsarchivu so tudi karakteristike njegovih predpostavljanih, ki so ga morali ocenjevati. V njih so zapisali, da je bil skromen, odlično izobražen, zelo častivreden, zelo priden in neustrašen vojak. Takšno oceno mu je dal med drugim leta 1865 tudi armadni poveljnik von Benedek. Izobražen je bil v različnih vedah, tudi literarne vede mu niso bile tuje, še posebej dobro podkovan pa je bil seveda v vojaških vedah. Da bi ostajal na tekočem, se je stalno izobraževal, zlasti z dosežki vojaških znanosti. Govoril je nemško in italijansko, francosko dovolj dobro za vsakdanjo rabo, je zapisano v njegovi karakteristiki. Za silo je uporabljal tudi češko (njegova mati je bila češka Nemka). Ni omenjeno, da bi znal ali razumel slovensko. Nemščino je obvladal tudi pismeno, precej dobro je pisal tudi italijansko in francosko. V govoru in pisavi je bil jasen in eksakten, imel je sposobnost napraviti vtis prepričljivega in dobro poučenega sogovornika. Bil je dober jezdec in je tudi skrbel, da je to večino stalno dobro obvladal. Do svojih podrejenih je bil dobrohoten, zelo skrben, zahteval pa je strogo izpolnjevanje povelj. Sicer naj bi bil zelo družaben, pri čemer se je gibal le v dobri družbi in samo takšno tudi iskal. V takšni družbi se je znal ustrezno vesti pa tudi obdržati pravo distanco. Veljal je za zelo usposobljenega in energičnega štabnega oficirja, ki si želi na višja mesta (kot je navedeno v njegovi karakteristiki za leto 1865). Imel je dobro razvit občutek za hiter pregled položaja, znal je dobro in hitro oceniti položaj na bojišču in izkoristiti teren. Sicer ga personalna lista opisuje kot moža srednje rasti, precej močne in razvite postave, ki je bil zdrav in sposoben premagati vse vojaške tegobe. Posebej je bilo poudarjeno, da je imel urejeno finančno poslovanje, kar je bilo tedaj v vojski precejšen problem. Ni pa imel premoženja, nikoli pa tudi ni imel dolgov. Ves čas je ostal samski in ni znano, kaj se je zgodilo z njegovimi premičninami.⁷

⁶ Albert Pethő: *Agenten für den Doppeladler. Österreich-Ungarns Geheimer Dienst im Weltkrieg*, Stocker Verlag Graz 1998, str. 15-16. Pethő navaja, da ni povsem jasno, kdaj naj bi bil Tegetthoff pri obveščevalni službi, ker po enem viru, ki ga navaja, piše, da je bil od 1866 do 1870, drugi vir ga pa sploh ne navaja. V Tegetthoffovi Qualifikationsliste je navedeno, da je bil šef Kundschaftsbureauja od 1. 11. 1865 do 26. 7. 1866.

⁷ Gl. op. 4.

*Feldmaršal lajtnant Karl von Tegetthoff
(Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv)*

Sočasni slovenski tisk o admiralovem starejšem bratu ni kaj dosti pisal, namenil mu je le nekajotic. Prvi je smrt Karla von Tegetthoffa zabeležil Slovenski gospodar, ki je že 2. junija 1881 objavil samo kratek stavek in še to z napačnim krajem smrti, da je "hrabri feldmaršallajtnant v Gradcu umrl".⁸ Po čudnem naključju je le nekaj dni pred Karlovo smrtjo mariborsko mesto sklenilo postaviti admiralu "letos krasen spomenik. Postavljen bo na Tapeinerjevem trgu (danes Maistrov trg op. p.) pred realkinim poslopjem", je zabeležil Slovenski gospodar.⁹ O spomeniku je poročal tudi Slovenski narod, ki je v poročilu zapisal še, da "bode spoobvezale, da bodo plačale stroške napeljave."¹⁰ menik vlil dunajski tovarnar Karel Turnheim. Stal bode spomenik 21.000 goldinarjev. Po dogovoru se ima do dne 20. julija 1883 dogotoviti in mestu Maribor izročiti."¹¹

Slovenec je Tegetthoffov samomor omenil šele,

ko se je nekaj zatem zgodil med visokimi avstrijskimi oficirji še drugi tovrstni primer. Slovenec je tedaj zapisal: "Ni še dolgo tega, kar se je ustrelil general Tegetthoff, brat slavnega admirala, že je našel posnemalca v generalu Uhatiusu."¹² Tudi Slovenski narod in Bleiweisove Novice so šele ob tem dogodku objavile vest o Tegetthoffovi smrti. Novice so pisale: "Samomori so dandanes vsakdanja prikazen. Kar zaporedoma sta se dva imenitna generala Tegetthoff in pa Uhatius ustrelila, pa še danes svet prav ne ve, zakaj."¹³ Obširneje je o smrti von Tegetthoffa poročalo glasilo mariborskih Nemcev Marburger Zeitung. V prvem poročilu iz 1. junija 1881 je bilo zapisano le, da je umrl, ne pa tudi, da je storil samomor. Že daljši čas naj bi bil bolan in na potovanju se je ustavil v Lienzu v Pustriški dolini.¹⁴ Že v naslednji številki je naveden pravi vzrok smrti, dodano pa je bilo še, da je bil brat admirala Wilhelma, da je bil rojen v Mariboru, naštetih so bili vojni pohodi, ki se jih je udeležil, in da je bil nazadnje divizionar v Gradcu. Napačen je bil podatek, da je bil v vojaški službi od leta 1846.¹⁵

Dva dni kasneje je izšlo v Marburger Zeitungu še posebno poročilo iz Lienza, najbolj podrobno od vseh poročil, ki jih je zaslediti v časopisju na Slovenskem. Poročilo navaja, da se je von Tegetthoff ustrelil v postajni restavraciji 30. maja ob treh zjutraj. V Lienz je pred dvema dnevnoma prišel iz Nice in je zadnji večer prebil očitno dobro razpoložen v ugledni družbi. Neimenovani gost v sosednji sobi, kjer sta spala, je ponoči slišal silovito kašljanje in zdelo se mu je tudi, da je slišal strel. Ker generala naslednje jutro do poldneva ni bilo na spregled, so sobo na silo odprli in našli v postelji truplo s prestreljeno glavo, v roki pa je še krčevito držal revolver. Na mizi je ležalo pismo, v katerem se je von Tegetthoff opravičil lastniku za svoj usodni korak. General je imel pri sebi znatno vsoto denarja. Od tega je 30 goldinarjev namenil uslužbencem hotela, 300 goldinarjev lokalnemu fondu za sirote, ostanek kar 1300 gld pa naj bi šel za pogrebne stroške. Zapisal je tudi, da želi biti pokopan tam, kjer je umrl, torej v Lienzu. Da najbrž ni šlo za nenadno odločitev za samomor, govori dejstvo, da je imel pri sebi tudi oporoko, opolnomočja in kodicile in vsi papirji so bili v najlepšem redu. Von Tegetthoff naj bi že dolgo bolehal za neozdravljivo boleznijo. Vračal se je iz Italije, kjer je v milem podnebju iskal olajšanje za svoje zdravstvene tegobe. Bolezen naj bi bila tudi motiv za njegov korak.¹⁶

¹² *Slovenec*, št. 62, 9. 6. 1881.

¹³ *Novice*, št. 24, 15. 6. 1881 in *Slovenski narod*, št. 128, 8. 6. 1881.

¹⁴ *Marburger Zeitung*, št. 65, 1. 6. 1881.

¹⁵ *Marburger Zeitung*, št. 66, 3. 6. 1881.

¹⁶ *Marburger Zeitung*, št. 67, 5. 6. 1881.

⁸ *Slovenski gospodar*, št. 22, 2. 6. 1881.

⁹ *Slovenski gospodar*, št. 17, 28. 4. 1881.

¹⁰ ZAP, MOP, šk. 268.

¹¹ *Slovenski narod*, št. 95, 28. 4. 1881.

Marburg a. d. Drau

Tegetthoff-Denkmal

Spomenik viceadmiralu Wilhelmu von Tegetthoffu, ki je stal na današnjem Maistrovem trgu v Mariboru (Univerzitetna knjižnica Maribor)

Zanimivo je, da je slovenski tisk večjo pozornost namenil smrti generala von Uchatiusa, ki je dejansko povzročila pravi politični problem. Na dolgo in široko so razpravljali, zakaj vojno ministrstvo ni moglo počakati na izboljšavo Uchatiusovih topov, ampak je raje takoj kupilo Kruppove.¹⁷

¹⁷ *Slovenski narod*, št. 128, 8. 6. 1881, št. 129, 9. 6. 1881; *Slovenski gospodar*, št. 23, 9. 6. 1881, št. 25, 23. 6. 1881; Wurzbach, n.d., 56 zv., Wien 1888, str. 247-250. Gre za feldmaršallajtnanta Franza von Uchatiusa (1811-1881), ki je bil iznajditelj po njem imenovanega topa, ker je bil narejen iz jekla po Uchatiusovem postopku. Sicer matematik in naravoslovec, vse življenje zaposlen v vojski v topništvu in nazadnje šef Arzenala na Dunaju, kjer je bilo poveljstvo artilerije. Tam je tudi 4. 6. 1881 storil samomor, kar je vzbudilo veliko govorjenja in obtožb, češ da je bil zapostavljen in da njegove iznajdbe niso upoštevali, ker so se raje odločili za Kruppove topove.

Skoraj dve leti po von Tegetthoffovi smrti je njegova mati Leopoldina v spomin na svojega prvorojenega sina namenila 3.000 goldinarjev kot posebno ustanovo. Obresti od glavnice naj bi vsako leto na dan smrti Karla, torej 30. maja, podelili šestim invalidom ali nekdanjim vojakom 27. in 47. pešpolka. Prednost naj bi imeli tisti, ki so sodelovali pri zasedbi Bosne in Hercegovine in jim je poveljeval Karl von Tegetthoff. O podelitvi naj bi odločala komanda 3. korpusa v Gradcu.¹⁸

O političnem prepričanju Karla von Tegetthoffa nisem našel nobenega sledu niti v vojaških karakteristikah niti kje drugje. O njegovi zapuščini ni

Ukvarjal se je tudi z literaturo in 1879 je za svoje vnuke kot božično darilo izdal zbirko 230 ugank v verzih pod naslovom Nüsse für Weihnachten.

¹⁸ *Marburger Zeitung*, št. 45, 15. 4. 1883.

ničesar znanega, prav tako ne vemo ničesar o njegovi korespondenci, z dolgotrajnim pregledovanjem vojaških časopisov bi se morda našel kakšen članek o njegovem zasebnem življenju. Znan ni niti krog ljudi, s katerimi se je družil. Ker je zasedal visok položaj v vojaški hierarhiji, se mi zdi še posebej zanimivo, da je tako neopazno ostalo njegovo obveščevalno delovanje, ne glede na tajnost delovanja takšnih služb. Ker je bil tako s svojim službovanjem v Trstu kot tudi s poveljevanjem slovenskim vojakom pri zasedbi Bosne in Hercegovine 1878 nekoliko povezan tudi z našo preteklostjo, je prav, da o njem zvemo kaj več.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Grundblatt Karl von Tegetthoff in Qualifikationsliste K.t. No. 3474.

LITERATURA

Andrejka, Jernej: *Slovenski fantje v Bosni in Hercegovini 1878*. Celovec : Družba sv. Mohorja, 1904.

Marburger Zeitung, št. 45, 15. 4. 1883

Marburger Zeitung, št. 65, 1. 6. 1881.

Marburger Zeitung, št. 66, 3. 6. 1881.

Marburger Zeitung, št. 67, 5. 6. 1881.

Novice, št. 24, 15. 6. 1881.

Pethö, Albert: *Agenten für den Doppeladler. Österreich-Ungarns Geheimer Dienst im Weltkrieg*. Graz : Stocker Verlag 1998.

Slovenec, št. 62, 9. 6. 1881.

Slovenski gospodar, št. 17, 28. 4. 1881.

Slovenski gospodar, št. 22, 2. 6. 1881.

Slovenski gospodar, št. 23, 9. 6. 1881.

Slovenski gospodar, št. 25, 23. 6. 1881.

Slovenski narod, št. 95, 28. 4. 1881.

Slovenski narod, št. 128, 8. 6. 1881.

Slovenski narod, št. 129, 9. 6. 1881.

Vrišer, Sergej: Tegetthoff v slovenskem zgodovinskem spominu. *Vojnozgodovinski zbornik*, 7, 2001, str. 23-30.

Wurzbach, Constant von: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich, enthaltend die Lebensskizzen d. denkwürdig : Personen, welche 1750 bis 1850 im Kaiserstaate u. in seinen Kronländern gelebt haben*. 43. zv., Wien : L. C. Zamarski, 1881; 56 zv., Wien : L. C. Zamarski 1888.

ZUSAMMENFASSUNG

Feldmarschalleutnant Karl von Tegetthoff

Feldmarschalleutnant Karl von Tegetthof widmete sich – so wie sein Bruder Admiral Wilhelm von Tegetthoff auch – der Militärkarriere und stieg bis Ende seiner Dienstzeit zum Feldmarschalleutnant empor. Er beteiligte sich an allen kriegerischen Auseinandersetzungen Österreichs bis zum Ersten Weltkrieg, d.h. am Krieg gegen die Italiener zur Zeit der Revolution 1848/49, am Krieg gegen Italien im Jahre 1859 und an der Schlacht bei Solferino, an der Schlacht bei Königgrätz im Jahre 1866 und schließlich 1878 an der Besetzung Bosniens und der Herzegowina, als er eine Division befehligte. In den Jahren 1865/66 war er Chef des Heeresnachrichtendienstes. Nach seiner Pensionierung wurde er zum Geheimen Rat ernannt. Den Ruhestand genoß er jedoch nur kurze Zeit, weil er sich am 30. Mai 1881 wegen einer unheilbaren Krankheit in Lienz im Pustertal das Leben nahm.

pregledni znanstveni članek

UDK 908(497.4) Velika Nedelja
prejeto: 17. 4. 2002

Irena Mavrič

prof. zgodovine, muzejska svetovalka, Muzej narodne osvoboditve Maribor,
Ulica heroja Tomšiča 5, SI-2000 Maribor

Velika Nedelja skozi stoletja

IZVLEČEK

Avtorica v sestavku predstavi kratko krajevno zgodovino Velike Nedelje, ki je neločljivo povezana s prihodom vitezov nemškega viteškega reda na Štajersko okrog leta 1199 ter z nastankom in razvojem komende Velika Nedelja.

KLJUČNE BESEDE

Velika Nedelja, komenda, nemški viteški red

SUMMARY

VELIKA NEDELJA THROUGH CENTURIES

In her contribution the author presents a short local history of Velika Nedelja, which is inseparably connected with the arrival of the knights of the German Chivalric Order to Styria around the year 1199, and with the origin and development of the commendam Velika Nedelja.

KEY WORDS

Velika Nedelja, commendam, German Chivalric Order

Velika Nedelja je deloma gručasto, deloma obcestno naselje, ki leži večinoma ob vznožju jugovzhodnega dela Slovenskih goric, na prehodu na skrajni vzhodni del Ptujkega polja ob cesti in železnici Ptuj – Ormož, odkoder se med dolinama Sejanskega potoka in Lešnice vzpne na vinogradniško sleme Kogel (303 m).¹ Zaradi ugodne prometne lege – lahko dostopno gričevje, ravnina in negozdnati svet, ki pokrajino na široko odpirajo na vzhod –, plovnosti reke Drave in rodovitnosti Ptujkega polja je bilo to ozemlje poseljeno že od mlajše kamene dobe naprej. V rimskem obdobju je bila po južnem delu naselja speljana državna rimska cesta Poetovio – Savaria (današnji Sombathely), ki je povezovala pomembno vojaško in trgovsko središče Poetovio z ostalim delom province Panonije.²

Slej kot prej je ozemlje med rekama Muro in Dravo pripadalo območju, ki so ga že v zgodnjem srednjem veku poselili Slovani. Zgodovina Velike Nedelje je neločljivo povezana s prihodom vitezov nemškega viteškega reda na ormoško območje. Nemški viteški red – Deutscher Ritterorden – je bil tretji in najmlajši v vrsti viteških redov, ki so nastali kot posledica križarskih vojn za osvoboditev Jeruzalema in drugih svetih krajev v Palestini. Pred njim je bil leta 1118 ustanovljen red juanitov ali ivanovcev oziroma špitalarjev, leto kasneje 1119. pa red templarjev.³ Najprej so se redovi posvetili oskrbi bolnikov, ubogih ljudi in zaščiti popotnikov – romarjev v Sveti deželi. Pozneje so se preoblikovali v skupnosti, ki so jih sestavljali vitezi, ki jim je bil boj proti "nevernikom – nekristjanom" edina in najvažnejša naloga, ter bratje, katerim je bila zaupana oskrba bolnikov in romarjev.⁴ Po poročanju akonskega škofa Jakoba von Vitrya (1216-1228) segajo začetki nemškega viteškega reda v leto 1118, ko so Nemci ustanovili v Jeruzalemu svoje zavetišče – špital za romarje in bolne sonarodnjake. Poimenovali so ga Sv. Marija Jeruzalemska. Poleg špitala so uredili tudi kapelico (oratorium – molilnico) za čaščenje svete Marije.⁵

Izguba Jeruzalema leta 1187 in s tem celotne Palestine – kristjani so bili premagani v Nazaretu in pri kraju Kap Hittimu – je povzročila tretjo križarsko vojno leta 1189.⁶ V boju za pomembno trdnjavo Akon leta 1190 so meščani severnonemških mest Bremna in Lübecka pod vodstvom mojstra Siegbranda zgradili pred oblegano trdnjavo iz jader in desk zasilno zavetišče – bolnišnico za ranjene in bolne viteze. Po njihovem odhodu je

vojvoda Friderik Švabski vodenje zavetišča zaupal svojemu dvornemu kaplanu Konradu in komorniku Burkardu. Oba sta napravila svete zaobljube ter se posvetila službi bolnikom in bolnišnici, ki sta jo poimenovala "Sveta Marija nemške hiše v Jeruzalemu". Ustanovo je 6. februarja 1191 potrdil tudi papež Klement III in jo sprejel v svoje varstvo.⁷ Ko je trdnjava Akon po dolgem obleganju 12. julija 1191 prešla v roke kristjanov, se je novoustanovljeni red preselil v Jeruzalem, kjer si je postavil novo bolnico, ki jo je imenoval "Hospital Beatae Mariae Teutonicorum in Jerusalem – Bolnišnica križarskega reda Sv. Marije v Jeruzalemu".⁸

Marca 1198 je visoka družba cerkvenih dostojanstvenikov ob velikem zborovanju v hiši templarjev v Akonu povzdignila red Sv. Marije Jeruzalemske v viteški red, ki ga je 19. februarja 1199 potrdil tudi papež Inocenc III. Zunanji znak njihovega viteštva je bil bel plašč s črnim križem. V svojih pravilih se je red posvetil strežbi bolnikov in varstvu romarjev, podobno kot ivanovci in templarji pa so se poleg navadnih meniških obljub zavezali, da se bodo z mečem bojevali zoper nekristjane – "nevernike". Izreden razmah je nemški viteški red doživel pod velikim mojstrom Hermanom von Salza, ki je red vodil v letih 1210-1239.⁹ Še pred njegovim vodstvom je red dobil več postojank v Evropi, med drugim tudi na Slovenskem. Najstarejša postojanka nemškega viteškega reda na slovenskih tleh je bila po vsej verjetnosti v Brežah na Koroškem. Tam je leta 1203 nadškof Eberhard prepustil križniškemu redu za nemarjeni hospital ter mu nakazal vso desetino, ki jo je dobival tamkajšnji grad. V prvi polovici 13. stoletja so se člani križniškega reda naselili tudi na Štajerskem, Kranjskem in v Beli Krajini.¹⁰

V začetku 13. stoletja je bil svet med Dravo in Muro pust in neposeljen – "terra nullius" – ali nikogaršnja zemlja. To je bilo mejno območje med nemškim cesarstvom in ogrskim kraljestvom, spadal pa je pod oblast cerkvenih gospodov – salzburških nadškofov. V njihovem imenu je posest upravljala in branila mejo proti Ogrom viteška rodbina Gospodov Ptujskih. V 12. stoletju sta salzburški nadškof in njegov ministerial Friderik Ptujski z velikimi težavami odbijala roparske napade Ogrov. Prav zaradi teh je Friderik Ptujski leta 1190 poklical na pomoč v Sveti deželi ustanovljeni nemški viteški red. Prihod na to območje in njihovo zmago nad Madžari, izbojevano na griču blizu izliva Pesnice v Dravo, opisuje ptujski zgodovinar Ferdinand Raisp v delu Pettau,

¹ *Krajevni leksikon Slovenije*, Ljubljana 1995, str. 405.

² Pahič, K. *Predslavenski naselitvi*, str. 168.

³ *2000 let krščanstva*, str. 935 in 949.

⁴ Mlinarič, *Kartuzija Pleterje*, str. 19.

⁵ Ožinger, *Križniška župnija Velika Nedelja*, str. 30.

⁶ *Zgodovina cerkve II. del*, str. 203.

⁷ *Vestnik križniškega reda*, str. 6.

⁸ Ožinger, *Križniška župnija Velika Nedelja*, str. 30.

⁹ *Vestnik križniškega reda*, str. 6-8.

¹⁰ Mlinarič, *Križniške župnije*, str. 81-82.

Veduta Velike Nedelje. Georg Mathäus Vischer: Topographia Ducatus Stiriae, Gradec 1681.

Steiermarks älteste Stadt und ihre Umgebung. Dogodek naj bi se zgodil na veliki petek leta 1199, ko je Friderik s svojega ponosnega gradu zagledal z zahoda prihajajoče nemške viteze v močnih oklepih in na iskrih konjih. Z meščani Ptuja je sprejel iz Svete dežele vračajoče se viteze ter jih popeljal v ptujsko mesto. Vitezi so se najprej v cerkvi poklonili božjemu grobu ter odložili bojno opremo. Že naslednji dan so se pridružili Frideriku Ptujskemu na pohodu zoper požigajoče in ropajoče horde ogrskega kralja Emerika. V hudem spo padu na Spodnjem Dravskem polju so jih premagali. Po končani bitki naj bi Friderik Ptujski zasadil na kraju samem v tla, prepojena s krvjo, zastavo nemškega viteškega reda z besedami: "Na veliko nočno nedeljo smo si kraj priborili in naj se imenuje Velika Nedelja, ki jo naj varujejo nemški vitezi". Zaradi bitke na veliko noč so kraj po tem dogodku imenovali Velika Nedelja, latinsko Magna Dominica, nemško Gross – Sonntag. Vojvoda Leopold Slavni je pusto in neobljudeno ozemlje okoli Velike Nedelje, Ormoža, Središča in Sv. Miklavža pripojil Štajerski in jo podaril zmagovalcu.¹¹

Salzburški ministerial Friderik Ptujski se je okoli leta 1200 nemškemu viteškemu redu oddolžil za pomoč z bogato darovnico. V njej je združil širšo velikonedeljsko okolico v zemljiško gospodstvo ter na njej ustanovil redovno postojanko – komendo nemškega križniškega reda s hospitalom Device Marije. Izročil ji je polovico desetine ter predal

cerkev in patronat nad župnijo. Hkrati pa je red zadolžil, da tamkajšnjo neobljudeno zemljo ponovno poseli in jo brani pred ogrskimi vpadi.¹² Veliki mojster križniškega reda dr. Marjan Tumler, avtor dela "Der Deutsche Orden in Werden, Wachsen und Wirken bis 1400" (izšlo na Dunaju leta 1955), datira posest komende nemškega viteškega reda v Veliki Nedelji za najstarejšo redovno posest v srednji Evropi, starejšo od komende Leech v Gradcu in hospica v Brežah. Definira jo kot "najstarejšo redovno posest na nemških tleh", pri čemer je seveda mislil alpski prostor.¹³

Leta 1222 je Friderik II Ptujski ("Fridericus de Betauia") z listino potrdil nemškemu viteškemu redu daritev svojega očeta Friderika, ki je podelil redu v Jeruzalemu svojo lastnino pri Veliki Nedelji ("in Dominico") s polovico desetine, potem ko je ondotno zemljo iztrgal iz rok Ogrov ter jo kot "prazno in neobljudeno" najprej spravil pod svojo oblast ("... cum predictam terram memorandus pater noster de manibus Ungarum eripiens, licet vacuum et inhabitatam primo sue subiugavit potestati...").¹⁴ Skupaj s soprogo je 8. julija 1235 redu podelil še pravico do patronata nad cerkvijo pri Veliki Nedelji – "in ecclesia ue vocatur ad sanctam Dominicam" z obljubo, da bo to daritev priznal tudi nadškof v Salzburgu.¹⁵ Salzburški

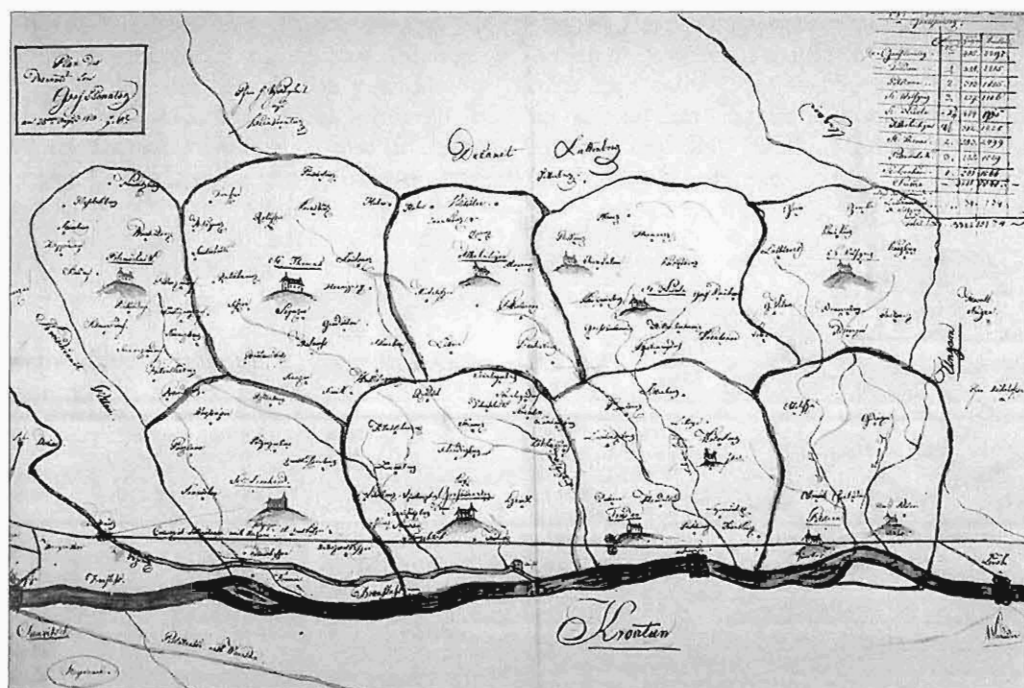
¹¹ Raisp, *Pettau*, str. 273.

¹² Curk, *Razvoj urbanih naselbin*, str. 63.

¹³ Binder, *Der deutsche Ritter*, str. 290.

¹⁴ Kos, *Gradivo*, V. knjiga, št. dok. 370, str. 192.

¹⁵ Kos, *Gradivo*, V. knjiga, št. dok. 633, str. 301.

Zemljevid dekanije Velika Nedelja leta 1820. Fototeka zgodovinskega oddelka Pokrajinskega muzeja Ptuj.

nadškof Eberhard II se je sprva tem velikodušnim darovom upiral, vendar je pol leta pozneje, 26. januarja 1236, z listino, izdano v Ptuj, potrdil prenos patronata nad velikonedeljsko cerkvijo nemškemu viteškemu redu.¹⁶ Z listino je nadškof oznanil, da sta plemenita brata Friderik in Hertnid ("Fridericus et Hertnidus fratres de Petovia") ob spoznanju, da je njun oče po krivici odtegnil cerkev pri Veliki Nedelji nemškemu redu ("aput Sanctam Dominicam"), ki mu jo je po zakoniti poti daroval njun stari oče, ponovila daritev. Ob potrditvi listine je imel škof pred očmi izboljšanje ondotnega slovenskega ljudstva ("considerata etiam correctione plebis illius sclauice"), ki pa lahko nastane le ob skrbnem ravnanju omenjenega reda. Izrecno si je pridržal investituro kandidata za opravljanje dušnopastirske postojanke, svojemu arhiadiakonu pa je pridržal pravico vizitacije župnije.¹⁷

Darovnici iz let 1222 in 1236, ki sta zaobjeli samo okolico Velike Nedelje, sta bili osnova za nastanek in razvoj bogate in močne komende.¹⁸ Že leta 1219 je imela Velika Nedelja svojega komturja brata Otona in župnika Ditriha, kakor je to razvidno iz listine, izdane v Ptuj 31. avgusta 1219, s katero Sofija, njena sinova Jakob in Henrik ter hčere Dimut, Hedviga in Elizabeta prodajo velikonedeljskemu komturju neko kmetijo pri Sv.

Lovrencu ob Polskavi.¹⁹ Leta 1237 je bilo omenjenih šest, leta 1277 dvanajst in leta 1288 deset redovnikov.²⁰

V začetku skromna redovna posest, ki se je leta 1259 imenovala kot "Terra Nedelk et Zunk sita inter Draum et Mura", se je v 13. in 14. stoletju z darovnicami, zamenjavami in nakupi naglo večala. V osemdesetih letih 15. stoletja je dosegla svoj največji obseg.²¹ Na začetku je velikonedeljska posest merila 14.000 oralov, pozneje pa si je komenda pridobila še 5565 oralov.²² Poleg Ptujskih gospodov in njihovih sorodnikov so bogate posesti poklonile komendi še druge manjše viteške družine, med njimi tudi gospodje iz Kunšperka in Podsrede. Omenjeni rodbini sta imeli obširno zemljiško posest na Ptujskem polju in v Slovenskih goricah.²³ Že leta 1236 je imela komenda posest in dvorec v Trčovi in pristavo pri Sv. Petru pri Mariboru s posebnim uradom v Trčovi, ki pa jo je leta 1279 prodala benediktinskemu samostanu v Admontu.²⁴ Na prošnjo svojega vazala Hermana, kastelana na doljnem gradu v Ptuj in posestnika vasi Hermanci, je 28. oktobra 1247 Friderik Ptujski podelil nemškemu viteškemu redu v večno posest vas Hermanci z vsemi pritiklinami in pravicami: z

¹⁶ Kos, Gradivo, V. knjiga št. dok. 647, str. 306.

¹⁷ Kos, Gradivo, V. knjiga št. dok. 647, str. 306.

¹⁸ Pirchegger, Die Untersteiermark, str. 85.

¹⁹ Kovačič, Trg Središče, str. 100.

²⁰ Binder, Der deutsche Ritter, str. 292.

²¹ Čurk, Razvoj urbanih naselbin, str. 65.

²² Kovačič, Trg Središče, str. 101.

²³ Klasinc, Gradivo za zgodovino Ormoža, str. 60.

²⁴ Ožinger, Križniška župnija Velika Nedelja, str. 32.

vinogradi, obdelovalnimi in neobdelovalnimi njivami, gozdovi in pašniki. To daritev je 6. januarja 1249 v Brežicah potrdil tudi salzburški nadškof Filip.²⁵ Grof Arnold iz Štrigove je 30. junija 1288 daroval redu posest Dobron – verjetno Dubravo, severno od Središča na meji nemškega posestva – "in metis Thetonie".²⁶ Za izvrševanje ene ustanovne maše je vitez Friderik Kunšperški 15. junija 1307 redu podelil osem in pol kmetij, ki so ležale pri imenovani redovni hiši.²⁷ Ponovno je Friderik Kunšperški 9. novembra 1319 podelil nemškemu redu pri Veliki Nedelji pet in pol kmetij v vasi Bratonečice – "zu dem Obern Rohr". Ob daritvi so se redovni bratje obvezali, da bodo dali Frideriku in njegovi ženi Neži vsako leto, kadar prideta k njim, štiri kokoši, pol vedra vina in en mernik ovsa.²⁸ Vitez Siegfried iz Posrede pa je 15. avgusta 1315 podelil nemškemu viteškemu redu desetino v vaseh Šardinje in Sodinci.²⁹ Velikokrat so bile prav te darovnice dote za vstop katerega člana družine v red.

Komenda Velika Nedelja je obsegala skoraj celotni del vzhodnih Slovenskih goric ter ravninske predele ob Dravi in Pesnici. Svoje ozemlje je naselila s slovenskim in hrvaškim prebivalstvom, večim vinogradništvu. Glavnina zemljiške posesti je bila okrog Velike Nedelje, Trgovišča, Mihovcev, Cvetkovcev in Bratonečic, posamezne kmetije pa je imela tudi na območju ravninskih vasi Osluševcev, Formina, Placerovec in Male vasi.³⁰ S pridobitvijo gosposčine Muretinci, ki jo je rodbina Maksa Herbersteina 12. decembra 1652 zamenjala za posest nemškega viteškega reda St. Johann pri gradu Herberstein ob Bistrici na vzhodnem Štajerskem, se zemljiška posest velikonedeljske komende ni več bistveno spreminjala vse do zemljiške odveze leta 1848.³¹ Muretinska zemljiška posest je bila samostojna komenda reda. Raztezala se je od Muretincev, Gajevcev, Osluševcev in Cvetkovcev do Trgovišča in Velike Nedelje ter je imela vasi Obrež, Vodrance in Lačo Ves. Gornino je prejemala na Velikem in Malem Kogu, na Malem vinskem vrhu in na Vodranskem vrhu. Obe komendi so dejansko upravljali enotno iz Velike Nedelje.³² Poleg tega je imela velikonedeljska komenda še

ribičijo v Pesnici in v stari Muri pri Apačah, pripadala ji je tudi pravica do lova v graščinskih in podložniških logih.³³ Predstavljala je dobro organizirano fevdalno posest s trdno upravo in stalnimi dohodki zlasti iz žitne in vinske desetine, ki pa si jo je delila z ormoškim gospodstvom.³⁴

Obseg gosposčine opisujejo urbarji iz let 1486, 1496, 1513, 1522, 1570, 1613, 1668 in 1758. Najstarejši urbar iz leta 1486 navaja, da je imela komenda v tem času okoli Velike Nedelje svoje podložnike na 74 kmetijah v 11 vaseh, zahodno in severno od Ptuja je imela 39 kmetij v 6 vaseh. Gornino – dajatev od vinogradov – je prejemala od 129 vinogradnikov v 8 vinskih vrhovih, največ v Hermancih, Slančji vasi, na Hajndlu, v Drakšlu ter Gradišću nad Veliko Nedeljo. Vinsko desetino ji je dajalo 128 vinogradnikov v 17 vrhovih.³⁵ Podroben popis navaja tudi veliko opustelih kmetij v ravninskih vaseh okrog Velike Nedelje. V tem času je bilo štajersko Podravje izpostavljeno dolgotrajnim vojnim razprtijam, bojem, plenjenju ter pustošenju vojnih čet cesarja Friderika in ogrskega kralja Matije Korvina; pridružili so se jim še vpadi Turkov. Urbar navaja, da je imel neki podložnik v Bratonečicah kar 4 kmetije.³⁶ Velika Nedelja, ki je bila po konceptu in strukturi vas, je imela komaj 6 kmetij in 29 domcev.³⁷ Podobno sliko nam daje urbar iz leta 1496. Komenda je imela v 20 vaseh 85 podložniških kmetij. Žitno desetino je dajalo 409 kmetij v 57 vaseh, vinsko desetino pa 881 vinogradnikov v 52 vinskih vrhovih ali gorica. Največjo gornino so dajali lastniki vinogradov v Hermancih.³⁸

Po popisu premoženja zaradi uvedbe davka za turško obrambo na Štajerskem v letih 1542-1543 je bila posest komende Velika Nedelja ocenjena na 130 goldinarjev. Vrtovi s polji so bili ocenjeni na 200 goldinarjev, vinogradi na Koglu, Drakšlu in Temnarju pa na 120 goldinarjev. V 21 vaseh je živelo 123 podložnikov, v 11 vrhovih pa 160 gornikov.³⁹

Podrobni popis podložnikov komende Velika Nedelja iz leta 1712 izpod peresa skrbnega upravitelja Jožefa Zelenika nam navaja, da je imela komenda 164 podložnikov. Prebivali so v 25 vaseh, ki so se po večini razprostirale po ravnini Dravsko-Ptujskega polja od Pohorja do Šalovec in v nekaterih dolinah Slovenskih goric. Največ podložnikov je imela komenda v vaseh Sonntagsdorf ali Mihovcih (30 podložnikov), v uradu Bratonečice – Ober Rohr (18), v Trgovišču (14), v uradu Pangarce

²⁵ Zahn, *Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark*, št. dok. 43, str. 99.

²⁶ ZAP, fond: Fototeka in kseroteka, šk. 2, fotokopija listine.

²⁷ ZAP, fond: Fototeka in kseroteka, šk. 2, fotokopija listine.

²⁸ ZAP, fond: Fototeka in kseroteka, šk. 2, fotokopija listine.

²⁹ ZAP, fond: Fototeka in kseroteka, šk. 2, fotokopija listine.

³⁰ Klasinc, Gradivo za zgodovino Ormoža, str. 101 in 111.

³¹ ZAP, fond: Fototeka in kseroteka, šk. 17, fotokopija kupne pogodbe.

³² Klasinc, Gradivo za zgodovino Ormoža, str. 114 in 115.

³³ Kovačič, *Trg Središče*, str. 102.

³⁴ Klasinc, Gradivo za zgodovino Ormoža, str. 101.

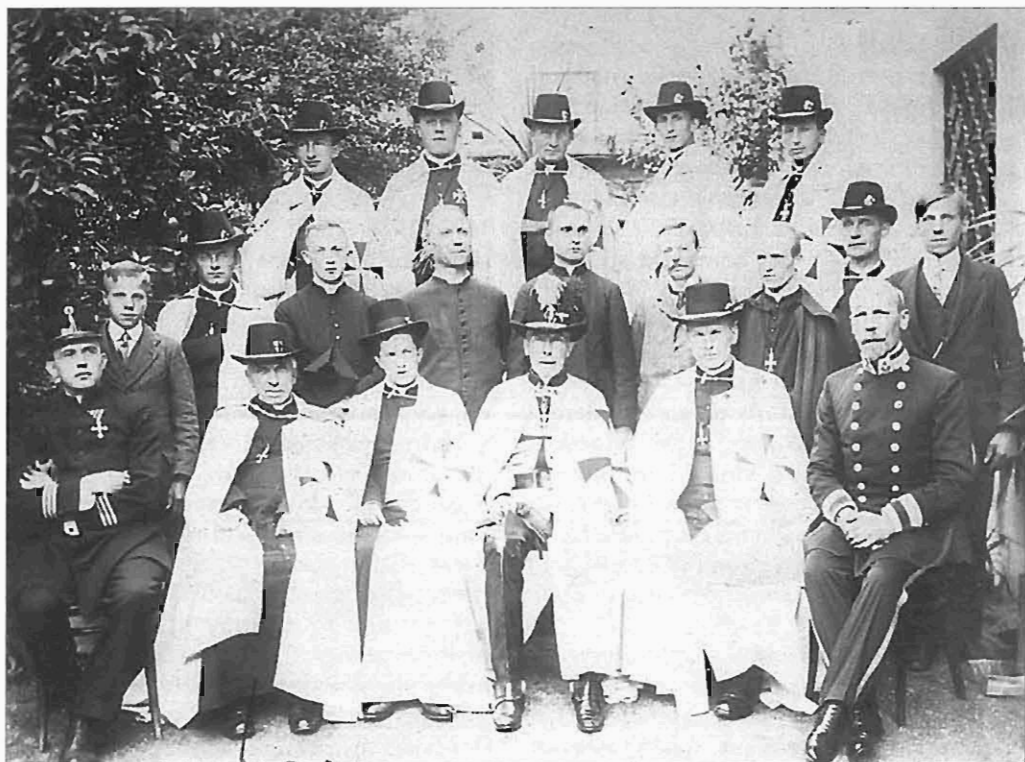
³⁵ Klasinc, Gradivo za zgodovino Ormoža, str. 112.

³⁶ Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 86.

³⁷ Curk, Razvoj urbanih naselbin, str. 63.

³⁸ Klasinc, Gradivo za zgodovino Ormoža, str. 112.

³⁹ Pirchenegger, *Die Untersteiermark*, str. 86.

Člani križniškega reda ob koncu 19. stoletja. Med njimi v prvi vrsti drugi z leve Bernhard Polak, subprior iz komende Velika Nedelja. Fototeka Zgodovinskega arhiva Ptuj.

(Perlsdorf) pri Cirkovcah (15) in v Šalovcih (11).⁴⁰

Po uradnem popisu prebivalstva (zajel je le popis hiš in hišnih gospodarjev) na Štajerskem leta 1754 je imela komenda v 26 krajih 200 podložniških hiš, od tega 104 kajžarije, v 23 krajih 132 hiš z vinsko obvezo (gornino), od tega je bilo 55 viničarij, v 16 hišah pa so bili naseljeni dninarji. Največ hiš je imela v Veliki Nedelji (47, od teh 20 kočarskih), sledile so ji Bratonečice (Ober Rohr) z 32 hišami, Pangerce pri Cirkovcih z 21 hišami, Trgovišče z 18 hišami in Šalovci s 13 hišami.⁴¹

Podrobno sliko gospodarskega, socialnega stanja komende ter podložniških dajatev nam podaja zadnji urbar iz leta 1758. Po omenjenem urbarju je imela velikonedeljska komenda v 18 vaseh ormoškega okraja 122 podložniških kmetij in 13 želarij. Poleg teh je imela v 8 vaseh gornjega Ptujkega polja in zahodnih Slovenskih goric še 46 podložniških družin. Skupno je torej živelo v 26 vaseh 100 kočarjev ali želarjev. Večino dajatev – davek od zemljišč (Grundzins – rusticale) in služnosti zemljiškemu gospodu (Herrenforderungen – Urbarzins) so podložniki plačevali v denarju. Od dajatev, ki so še ostale v naravi, je komenda letno prejela 11 mernikov (800 litrov) pšenice, 15 mernikov ovsu in 377 mernikov (300 hl) ajde. Stare

dajatve v naravi (Kleinrecht), nekoč namenjene grajskemu upravitelju, so komendi letno prinesle eno tele, 6 koštrunov, 219 kopunov, 4 kokoši, 94 piščancev, 195 jajc, 15 kolačev pšeničnega kruha, 30 funtov lanene preje in nekaj prosene kaše. Denarna odkupnina, ki je v tem času nadomestila vse vrste tlake, je letno znašala 481 goldinarjev. Še pred odkupom tlake z denarjem so morali vsi podložniki skupaj opraviti vsako leto 18.512 dni ali 712 delovnih mesecev tlake.⁴²

Tudi v tem času je imela komenda obsežno vinogradniško posest. Gornino je dobivala od 423 vinogradov v 25 vrhovih. Skupna letna dajatev po urbarju je znašala 19 startinov ali 104 hektolitrov vina. Največ podložniške posesti je imela v Veliki Nedelji, kjer je bilo 31 kmetij in 13 želarjev. Kmečki gospodarji so bili: Gregor Vezjak, Gregor Bokša, Andraž Voršič, Jernej Meško, Matej Zadravec, Lovrec Hržič, Miklavž Podplatnik, Janže Vrščič, Tomaž Šošterič, Marko Hojnik, Blaž Petek, Jurij Ozmec, Matija Košar, Blaž Prešiček.⁴³

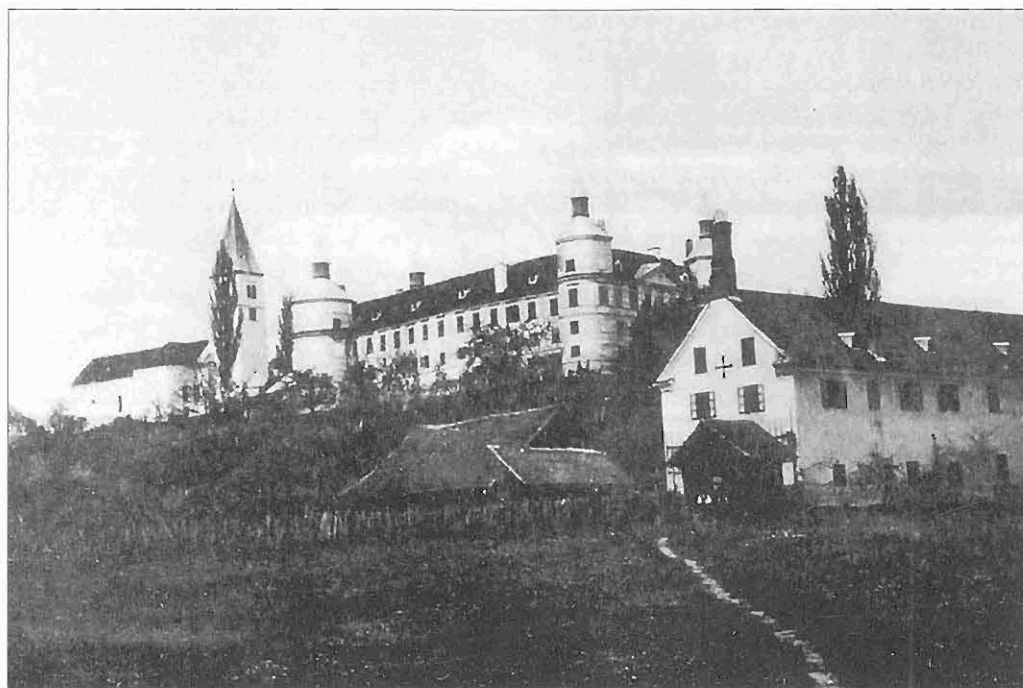
Po Schmutzovem popisu iz leta 1822 je celotna posest komende obsegala 14.039 oralov in 744 kvadratnih sežnjev. Rodovitnih polj je bilo 6247 oralov in 255 kvadratnih sežnjev, travnikov in

⁴⁰ Klasinc, Gradivo za zgodovino Ormoža, str. 113.

⁴¹ Klasinc, Gradivo za zgodovino Ormoža, str. 109-110.

⁴² Klasinc, Gradivo za zgodovino Ormoža, str. 90-91.

⁴³ Klasinc, Gradivo za zgodovino Ormoža, str. 91.

Velikonedeljski grad z grajsko pristavo leta 1930. Fototeka zgodovinskega oddelka Pokrajinskega muzeja Ptuj.

vrtov 1786 oralov in 277 kvadratnih sežnjev, visokih gozdov 410 oralov in 1078 kvadratnih sežnjev, vinogradov 1220 oralov in 887 kvadratnih sežnjev in nizkega gozda 4374 oralov in 1447 kvadratnih sežnjev (1 oral je 57 a 54 m², 6 dm², 1 kvadratni seženj je 3.596 m²). Na celotni posesti je bilo 1463 hiš, v katerih so živele 1604 družine s 6586 dušami, od tega 3121 moških in 3465 žensk. Stalež živine je izkazoval 1539 krav, 601 konj, 97 volov in 282 čebeljih panjev. Ob zemljiški odvezi leta 1848 je komendi ostalo v posesti le 466.972 ha zemlje; obdržala je obsežne vinograde z osrednjo vinsko kletjo na Temnarju, pašnike, ribnike in gozdove.⁴⁴ Za odvzeto zemljo ji je bila izračunana tudi odškodnina v višini 146.005 goldinarjev, ki pa ni bila nikoli v celoti izplačana.⁴⁵

Upravno središče komende je bil velikonedeljski grad. Prvič se omenja že leta 1273, kot središče viteške posesti "Haus Suntag" pa dosti pozneje, šele leta 1321. Vse do 17. stoletja je bil relativno skromen. Srednjeveški grad je bil leta 1542 vreden komaj 500 goldinarjev (štirikrat manj kot ormoški). V posesti križnikov je ostal vse do konca 2. svetovne vojne. Grad je imel pomembno vlogo pri obrambi nekdanje nemške meje proti Ogrom, pozneje pa tudi proti Turkom in v bojih s kruci. Temeljito prenovo in razširitev je doživel

okoli leta 1622 pod vodstvom komturja barona Markvarda von Egkha.⁴⁶

Grb komende Velika Nedelja se skozi stoletja ni bistveno spreminjal. Po Bratschu iz leta 1567 je v sredini baročno oblikovanega grbovnega polja, ki se spodaj zaključuje z volutami, malteški križ – znamenje nemškega viteškega reda. V stičišču krakov je vstavljen srčni ščit z enoglavim orlom, na koncu križevih krakov pa so v pravokotnih okvirih upodobljeni atributi štirih evangelistov: Matej – kerub, Marko – krilati lev, Luka – krilati vol ter Janez – orel in knjiga.⁴⁷

Z naselitvijo križnikov so velikonedeljska, ormoška in središka okolica prišle tudi v duhovnem pogledu pod njihov vpliv. Pražupnijam na območju med Muro in Dravo se je kot zadnja pridružila še pražupnija pri Veliki Nedelji. Svoje vikariate je imela v Ormožu, Središču in Miklavžu. Teritorialno je pražupnija na začetku obsegala celotni "nekdanji ormoški sodni okraj". Na jugu je bila meja reka Drava, na vzhodu pa bivša štajersko-ogrska meja, ki je tekla med potokoma Zeleno in Trnavo do glavnega grebena Slovenskih oziroma Ljutomerskih gor. Na severu in severovzhodu je tekla ob glavnem grebenu goric do Senečaka. Ob Jezernici oziroma v Otavški dolini je krenila na JV pod sedanjo cerkvijo na Polenšaku, od tam pa na jug ob potoku, ki teče ob

⁴⁴ Janisch, *Topografisch – statistisches Lexikon von Steiermark*, str. 925.

⁴⁵ Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 86.

⁴⁶ Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji*, str. 147-150.

⁴⁷ Masten, Pečati in grbi Ormoža in okolice, str. 97.

meji med Slomi in Brezovcem do izliva v Pesnico.⁴⁸

Dušnopastirsko delo so na tem območju v 13. in 14. stoletju opravljali križniki iz Velike Nedelje sami. Od leta 1528 so bili na velikonedeljskih podružnicah Sv. Jakoba v Ormožu, Sv. Duha v Središču in Sv. Miklavža v Miklavžu že nastavljeni stalni dušni oskrbniki. V prvi polovici 16. stoletja so se tudi na slovenskem Štajerskem že poznali prvi vplivi protestantske vere. Odražali so se v verski mlačnosti prebivalstva. Zaradi tega je leta 1528 to območje obiskala mešana državno-cerkvena komisija z nalogo, da ugotovi versko stanje med prebivalstvom in duhovščino. Pred deželno komisijo v Radgoni so bili 4. julija poklicani tudi duhovniki iz Velike Nedelje, Ormoža, Sv. Miklavža in Središča ob Dravi. Komisija je pri tem ugotovila, da so bili v "veri tokrat vsi edini in brez zmote".⁴⁹

Proti koncu stoletja pa so se razmere na tem območju zelo spremenile. K temu je deloma pripomoglo delo sinov ormoškega graščaka Luke Sekelja, Jakoba in Mihaela, ki sta se na Ogrskem navzela novega nauka ter podpirala širjenje protestantizma in kalvinizma, na drugi strani pa razuzdano življenje nemških vitezov, med katerimi je vladala "popolna propadlost".⁵⁰ Škof Martin Brenner (1585-1615) je leta 1593 vizitiral kot generalni vikar salzburskega nadškofa tudi velikonedeljsko župnijo ter pri duhovščini in vernikih ugotovil žalostne razmere tako v verskem kakor v pravem pogledu. Ob ponovnem vizitiranju velikonedeljske župnije 12. junija 1607 je ugotovil splošno izboljšanje razmer, opomin pa je zadel le vikarja Blaža Sokolovskega, ki ga v času vizitacije ni bilo doma.⁵¹

V začetku 18. stoletja so velikonedeljski okoliš ogrožale divje tolpe krucev, ki so ropale, morale in požigale po vsej okolici. Pod vodstvom miklavškega župnika Martina Stariha ter velikonedeljskega nadžupnika Maksa Kreinerja so oboroženi kmetje leta 1704 kruce premagali in jih pregnali iz dežele.⁵²

Iz ohranjenega poročila, pripravljenega za sinodo spodnještajerskega arhidiakonata v dneh 28. in 29. aprila 1739, izvemo, da je živel v velikonedeljski župniji 4485 duš. Za njihovo duhovno življenje je skrbel župnik Anton Tadej Miklaus, doma s Prevalj na Koroškem, pri delu pa sta mu pomagala kaplana Pankracij Rebernik iz Kamnice pri Mariboru in Jožef Perne iz Sevnice. Poleg slovesnega opravila s pridigo ob nedeljah in praznikih so križniki pri Veliki Nedelji vsako nedeljo opravili še dvojne večernice, katehezo so poučevali pri Veliki Nedelji pozimi ob nedeljah, poleti pa na

raznih krajih v župniji.⁵³ Podrobnejši vpogled v

stanje velikonedeljske župnije v drugi polovici 18. stoletja nam dajeta zapisnika arhidiakonskih vizitacij iz let 1760 in 1773, ki ju je opravil arhidiakon Jožef Venčeslav Stöger iz Strassganga. Iz poročila, zapisanega 25. in 26. avgusta 1760, izvemo, da je bila cerkev, ki je bila dobro opremljena in imela 7 oltarjev, izredno velika in dolga. Pokopališče je bilo obdano z obzidjem, ni pa imelo posebnega mesta za pokop nekrščenih otrok. K župniji je spadala še "sirotišnica" za pet revežev, za katere je skrbel vsakokratni župnik. Služba božja se je opravljala redno ob nedeljah in praznikih, ob nedeljah se je vršil tudi krščanski nauk. Matične knjige, posebej krstno, poročno in mrliško, je vodil župnik Jožef Karl Perne, križnik, doma iz Krškega, pri delu mu je bil v pomoč kaplan Francišek Pavlinski Žager (Schager), doma iz Kamnika, oba duhovnika goriške nadškofije. Vseh odraslih obhajancev v župniji je bilo 4409, otrok pa 76. Krščenih zakonskih otrok, rojenih v tem letu, je bilo 172, nezakonskih pa 13. Umrlo je 56 odraslih in 35 otrok, poročilo pa se je 24 parov.⁵⁴

Podobno stanje je bilo v župniji ob vizitaciji 17. julija 1773. Župnijo je tedaj upravljal Jurij Gojmerec (Goimerez) iz Metlike, duhovnik goriške nadškofije. Poleg njega so bili na župniji še trije duhovniki: kaplana Jurij Hoblay iz Čakovca, duhovnik zagrebške nadškofije, in Matija Karin iz Vinice, duhovnik goriške nadškofije, ter supernumerarij Jožef Reisberger iz Ljutomerja, duhovnik salzburske nadškofije.⁵⁵

Iz velikonedeljskih podružnic se je zaradi oddaljenosti prva izločila cerkev Sv. Tomaža, ki je postala samostojna leta 1719. Po izločitvi Ormoža in Sv. Miklavža se je pražupnija Velika Nedelja precej skrčila. Po popisu duš leta 1782 je velikonedeljska župnija obsegala 49 krajev, kjer je živel 1185 družin oziroma 5919 duš. V župnijo Velika Nedelja je spadalo 19 krajev: Velika Nedelja, Drakšl, Hajndl, Lešnica in Lešniški vrh, Lunovec, Mihovci, Runeč, Ključarovci, Šardinje, Sodince, Stanovec, Strmec, Senežič in Seneški vrh, Trgovič, Vičanec in Vičanski vrh, Senik in Žvab, Sejanci in Strezetina. V sami Veliki Nedelji je živel 21 družin ali 115 duš.⁵⁶ Od leta 1785 je v Veliki Nedelji tudi sedež dekanije. Cerkveno je bila župnija do leta 1787 podrejena salzburski nadškofiji, nato do leta 1859 sekovski in slednjič lavantinski škofiji.⁵⁷

Iz župnijske kronike Velike Nedelje, ki jo je v letih 1840-1860 pisal slovenski jezikoslovec, veliko-

⁴⁸ Ljubša, Zemljepisni razvoj župnij, str. 4.

⁴⁹ Mlinarič, Križniške župnije, str. 84.

⁵⁰ Kovačič, *Zgodovina Lavantinske škofije*, str. 258.

⁵¹ Kovačič, *Zgodovina Lavantinske škofije*, str. 85.

⁵² *Vestnik križniškega reda*, str. 17.

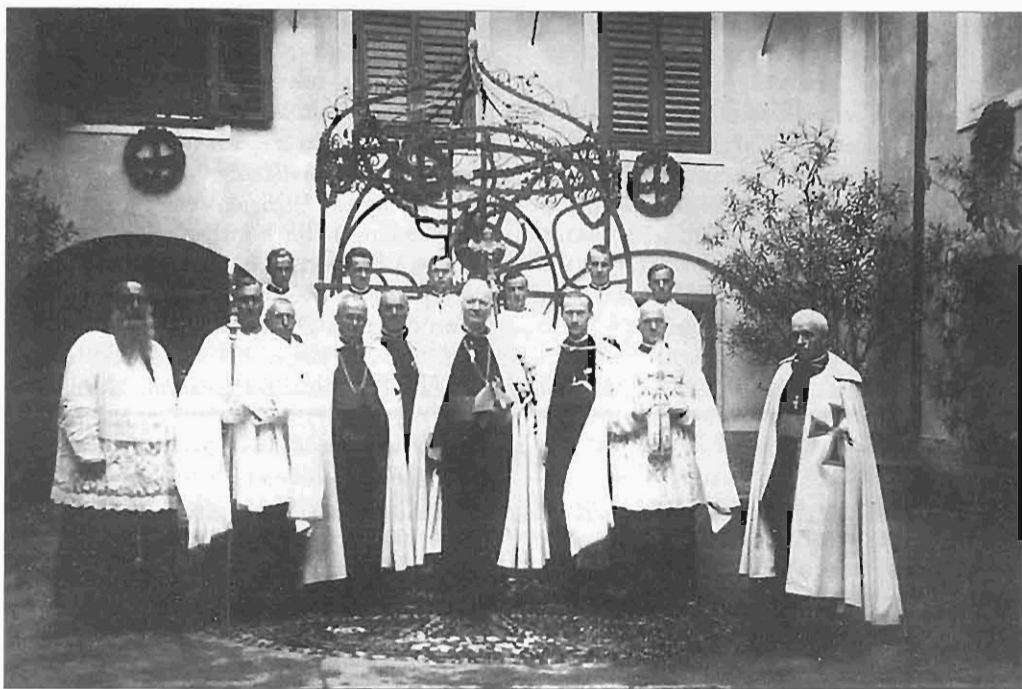
⁵³ Mlinarič, Križniške župnije, str. 87 in 96.

⁵⁴ Mlinarič, Križniške župnije, str. 88.

⁵⁵ Mlinarič, Križniške župnije, str. 91 in 93.

⁵⁶ Ljubša, Preureditev župnijskih mej, str. 36-37.

⁵⁷ *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 521.

*Križniki komende Velika Nedelja leta 1936.
Fototeka zgodovinskega oddelka Pokrajinskega muzeja Ptuj.*

nedeljski župnik in dekan Peter Dajnko, lahko razberemo veliko zanimivosti o samem kraju in njegovi okolici.⁵⁸ Leta 1845 je velikonedeljska župnija štela 2668 duš, od tega je bilo 1281 moških, 1387 žensk in 180 otrok, 94 dečkov in 86 deklic.⁵⁹ Jeseni leta 1848 so Veliko Nedeljo, Ormož, Središče in druge okoliške kraje vznemirjali roparski napadi ogrskih upornikov pod vodstvom Moritza Perezela. Zaradi tega je 1. oktobra istega leta grof Nugent, maršal vojnega pohoda, zbral v Radgoni opazovalni korpus avstrijske vojske, ki je štel 5000 mož. Z njim je prišel 15. oktobra v Fürstenfeld, že

21. oktobra pa v Ptuj, kjer je ostal le nekaj dni. Skupaj z generalmajorjem Buritsom, štabom ter glavnino okrepljenega armadnega korpusa, ki je štel okrog 8000 mož, je krenil 26. oktobra v Veliko Nedeljo. Manjše vojaške pehotne enote je namestil v Središču ob Dravi – prednjo stražo so tvorile čete pehotnega polka Piret št. 27 – in v Ormožu, kjer je bil nastanjen za rezervo 1. pehotni bataljon Wimpffen št. 13. Za zvezo med Ormožem in Ptujem je zadolžil dragonarje regimenta nadvojvode Johanna št. 1.⁶⁰

Do spopada z ogrskimi uporniki je prišlo 8. novembra 1848. Po izjavi ogrskega ujetnika so uporniki okoli 12. ure ponoči prodrli iz kraja Nedelitz, med 6. in 7. uro zjutraj prekorčili štajersko mejo pri Središču ob Dravi ter nadaljevali pot proti Ormožu. Na poti so se jim v bran postavile straže v Središču, Obrežu, Frankovcih in Loperšicah, ki pa so jih uporniki uničili. Okoli 8. ure zjutraj so vkorakali v Ormož, kjer so zlomili obrambo malostevilnih avstrijskih vojakov, ter krenili proti Veliki Nedelji. Tukaj so se v tem času že zbrale čete ter pod vodstvom Buritsa krenile proti upornikom. Po večurnem topovskem obstreljevanju na Hajndlu so se morali Madžari – med njimi je bilo veliko dunajskih študentov, Judov, in kakor so govorili ljudje, tudi okoli 300 oboroženih žensk – v popoldanskih urah umakniti, s seboj pa so na 16

⁵⁸ Ožinger, Dajnkova Kronika, str. 187 in 193. Slovenski jezikoslovec Peter Dajnko se je rodil 23. aprila 1787. leta v Črešnjevcih pri Gornji Radgoni. Po končanem šolanju v rojstnem kraju je obiskoval gimnazijo v Mariboru ter končal študij filozofije in teologije na univerzi v Gradcu. V duhovniški poklic je bil posvečen 18. marca 1813. Kot kaplan je najprej za krajši čas (1815-1816) služboval v župniji Sv. Petra pri Radgoni, nato pa vse do leta 1831 v Radkersburgu. Leta 1831 je prišel za župnika v Veliko Nedeljo, kjer je 22. februarja 1873. leta tudi končal svoje pastoralno delo. V Dajnkovem slovstvenem delu, skoncentriranem na dve desetletji, se prepletajo nabožno in ljudsko-prosvetiteljsko pisanje, jezikoslovno - leposlovna dela ter poljudno - strokovno ustvarjanje. Uveljaviti je hotel svoj črkopis dajnkove in poseben knjižni jezik na temelju vzhodnoštajerskih narečij. Med najpomembnejšimi deli moramo omeniti slovnico "Lehrbuch der windischen Sprache" (1824), pesniško zbirko Posvetne pesmi med slovenskim narodom na Štajerskem (1827) in poljudno strokovni priročnik o "Čelarstvu" (1831).

⁵⁹ Ožinger, Dajnkova Kronika, str. 190.

⁶⁰ Raisp, *Pettau*, str. 97-98.

vozovih odpeljali mrtve in ranjene vojake.⁶¹ V akciji zbiranja prostovoljnih prispevkov za ranjence in druge vojne sirote, ki je potekala v tedanji sekovski škofiji leta 1849, so pri Veliki Nedelji zbrali 18 goldinarjev in 13 krajcarjev, v celotni župniji pa 170 goldinarjev in 27 krajcarjev.⁶²

Leta 1850 se začeli v velikonedeljski župniji izvajati zakon o zemljiški odvezi. Zemljiška nadarbina Velike Nedelje je prejela 433 goldinarjev odškodnine. Na velikonočni ponedeljek 2. aprila 1866 je bil odprt potniški in tovorni promet na železniški progi med Moškanjci in Ormožem, čuvajnica pa je postala železniška postaja Velika Nedelja. Kakor je zapisal kronist, se je otvoritve udeležilo okrog 30.000 ljudi.⁶³

Kraju samemu tudi naravne nesreče niso prizanesle. Velikonedeljčani so se v letu 1842 bojevali proti gosenicam, ki so poleg sadnega drevja uničile tudi gozdna drevesa, hraste in bukve.⁶⁴ Zelo huda toča je klestila konec maja 1887 v Drakšlu in Hajndlu. Ponovno je toča opustošila Veliko Nedeljo in širšo okolico 24. junija 1909. Kronist je v župnijsko kroniko zapisal: "To leto si bo zapomnil vsak velikonedeljski župljan do smrti... Padala je debela toča, kakor droben krompir. Prišla je naglo, požela je polje, da ni ostala nobena bilka, pomendrala travo, da ni bilo moč kositi... Drevje je bilo golo, brez listja in celo skorjo (kožo) je izgubilo. Vinogradi so bili uničeni, trsje kakor odsekano... Strehe: slamnate na drobno zasekane, z opeko krite in na severni kraj ležeče popolnoma zdrobljene... Bilo je treba hitre in izdatne pomoči, škoda pa se ni mogla nikomur povrniti".⁶⁵ Za celotni ormožki okraj je škoda znašala milijon in pol kron, za velikonedeljski okoliš (zajel 6 občin) pa je bila ocenjena na 480.000 kron. Poleg državne podpore, ki je znašala 44.820 kron, je župnija od mariborskega lavantinskega ordinariata prejela 2.406,30 kron denarne pomoči. Cerkveni ključar jo je razdelil med farane, vsak je prejel do 20 kron. Denarno pomoč poslancev v znesku 1.941,01 kron, ki jo je župnija prejela po poslancu Jožefu Ozmeču, je provizor razdelil s pomočjo občinskih predstavnikov vsem tistim posestnikom, ki so prejeli manj kot 30 kron pomoči. Za pomoč prizadetim kmetom si je tudi velikonedeljska posojilnica od ljubljanske zveze izposodila 20.000 kron. Petnajstega avgusta je tovarna za kavne primesi poslala prizadetim ljudem 136 kg kavnih primesi. Med prvimi pa je prizadetim kmetom poslal pomoč – poln voz zelenjave – velikonedeljski rojak Robert

Košar, učitelj pri Sv. Bolfenku.⁶⁶ Zaradi slabega vremena (dežja in toče) je bila letina v letu 1925 zelo slaba; 12. novembra istega leta je padlo toliko dežja, da je voda zalila hiše, hleve in kleti ter celo razdrla progo in za ves dan prekinila železniški promet pri Trgovišču.⁶⁷ Med poletom na severni tečaj 15. aprila 1928 je Veliko Nedeljo nizko preletela zračna ladja konstruktorja in polarnega raziskovalca Umberta Nobile.⁶⁸

Septembra 1936 je velikonedeljska župnija slovesno obhajala 700-letnico obstoja in prihoda križnikov v naše kraje. Pri slovesnostih, ki so trajale od 5. do 8. septembra (praznik Marijinega rojstva), je bil navzoč tudi vrhovni prestojnik reda veliki mojster – opat Robert Schälsky z Dunaja. Poleg njega so se slovesnosti udeležili še prior križniškega reda na Slovenskem pater Valerij Učakar, ljubljanski škof dr. Gregorij Rožman in mariborski škof dr. Ivan Tomažič. Slovesno praznovanje so zaključili s farno igro Dragotina Petančiča "Naša apostola". Predstavo, pri kateri je sodelovalo več kot 100 igralcev, je pripravil dramatski odsek Katoliškega slovenskega bralnega društva Mir pod vodstvom nadučitelja Franca Kotnika.⁶⁹

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ZAP - Zgodovinski arhiv Ptuj

fond: Foto in kseroteka, šk. 2, fotokopije listin Komenda Velika Nedelja

fond: Foto in kseroteka, šk. 17, fotokopije listin Komenda Velika Nedelja

fond: Varia, šk. 1, Pismo župnika Jurija Štuheca iz Velike Nedelje o vpadu madžarske vojske v Ormož 8. novembra 1848, Velika Nedelja, 20. november 1848

fond: Osnovna šola Velika Nedelja, šk. št. 12, Šolska kronika II. del 1907-1941

OBJAVLJENI VIRI

Kos, Franc: *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku, V. knjiga*. Ljubljana : Leonova družba, 1928.

⁶¹ ZAP, fond: Varia, šk. 1, Pismo župnika Jurija Štuheca iz Velike Nedelje.

⁶² Ožinger, Dajnkova Kronika, str. 190.

⁶³ Ožinger, Dajnkova Kronika, str. 190.

⁶⁴ Ožinger, Dajnkova Kronika, str. 189.

⁶⁵ Kronika župnije, leto 1909.

⁶⁶ Kronika župnije, leto 1909. Jože Ozmeč je bil izvoljen za poslanca deželne zbornice 17. maja 1909, na volitvah je dobil 1969 glasov.

⁶⁷ ZAP, fond: O. Š. Velika Nedelja, šk. 12, Šolska kronika II. del, šolsko leto 1925/26.

⁶⁸ ZAP, fond: O. Š. Velika Nedelja, šk. 12, Šolska kronika II. del, šolsko leto 1927/28.

⁶⁹ *Slovenec*, LXIV, št. 199, 1.9.1936, str. 3; *Slovenski gospodar*, 70, št. 38, 16.9.1936, str. 7-8.

Kronika župnije Velika Nedelja 1857, II. del.
Zahn, von Joseph: *Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark, II. Band 1192-1246*. Graz : Historischen Vereine für Steiermark, 1879.

LITERATURA

- Binder, dr. Diter: Der deutsche Ritter – Orden im Raum Ptuj. *Mestni statut 1376, Ptujsko mestno pravo v srednjeevropskem prostoru*, (ur. Marija Hernja Masten), Ptuj : Zgodovinski arhiv, 1997 (publikacije Zgodovinskega arhiva v Ptuj. Gradivo in razprave; zvezek 1), str. 275-294.
- 2000 let Krščanstva – ilustrirana zgodovina cerkve v barvah. Ljubljana : Založba Mihelač, 1991.
- Curk, Jože: Razvoj urbanih naselbin na območju občine Ormož. *Ormož skozi stoletja II* (ur. Peter Klasinc), Ormož : Skupščina občine, 1983, str. 61-80.
- Janisch, Andr. Josef: *Topografisch – statistisches Lexikon von Steiermark mit historischen Notizen und Anmerkungen*, III. zvezek S - Z. Graz : Druck und Verlag von Leykam, 1885.
- Klasinc, Anton: Gradivo za zgodovino Ormoža in njegovega okraja. *Ormož skozi stoletja I* (ur. Jože Curk), Maribor : Obzorja, 1973, str. 101-133.
- Krajevni leksikon Dravske banovine*. Ljubljana : Uprava krajevnega leksikona Dravske banovine v Ljubljani, 1937.
- Krajevni leksikon Slovenije*. Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1995.
- Vestnik križniškega reda*, VI, 1936, št. 4, jubilejna izdaja.
- Kovačič, Fran: *Trg Središče : krajepis in zgodovina*. Maribor : Zgodovinsko društvo za Slovensko Štajersko, 1910.
- Kovačič, Franc: *Zgodovina Lavantinske škofije (1228-1928)*. Maribor : Lavantinski kn. šk. ordinariat, 1928.
- Ljubša, M.: Preureditev župnijskih mej in ustanovitev novih župnij na levem bregu Drave ob času Jožefa II. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, XX, 1925, str. 21-52.
- Ljubša, M.: Zemljepisni razvoj župnij v prazupnijah Ptuj, Velika Nedelja in Radgona. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, XX, 1925, str. 1-20.
- Masten Hernja, Marija: Pečati in grbi Ormoža in okolice. *Ormož skozi stoletja IV* (ur. Peter Pavel Klasinc), Ormož : Skupščina občine, 1993, str. 79-103.
- Mlinarič, Jože: *Kartuzija Pleterje 1403-1595*. Ljubljana 1982.
- Mlinarič, Jože: Križniške župnije Velika Nedelja, Ormož, Središče in Miklavž do konca 18. stoletja. *Ormož skozi stoletja II* (ur. Peter Klasinc). Ormož : Skupščina občine, 1983, str. 81-98.

Ožinger, Anton: Dajnkova kronika – vir za krajevno zgodovino. *Ormož skozi stoletja III* (ur. Peter Pavel Klasinc), Ormož : Skupščina občine, 1988, str. 187-202.

Ožinger, Anton: Križniška župnija Velika Nedelja skozi 750 let. *Zgodovinski simpozij ob 750. obletnici Velike Nedelje*. Velika Nedelja 22. november 1987, str. 30-40.

Pahič, Stanko: K predslovenski naselitvi Slovenskih goric in Pomurja. *Svet med Muro in Dravo* (ur. Viktor Vrtnjak), Maribor : Obzorja, 1968, str. 158-255.

Pirchegger, Hans: *Die Untersteiermark und die Geschichte ihrer Herrschaften und Gülden, Städte und Märkte*. München : R. Oldenburg, 1962.

Raisp, Ferdinand: *Pettau, Steiermarks älteste Stadt und ihre Umgebung*. Graz : Druck und Verlag von Leykam, 1858.

700 let župnije Velika Nedelja. *Slovenec*, LXIV, št. 199, 1. 9. 1936, str. 3.

Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji, II. knjiga : Med Prekmurjem in porečjem Dravinje*. Ljubljana : Založba Park, 1991.

Tridnevna proslava 700-letnice velikonedeljske župnije. *Slovenski gospodar*, 70, št. 38, 16. 9. 1936, str. 7-8.

Zgodovina cerkve II. del, Srednji vek (600-1500), Ljubljana : Družina, 1991.

ZUSAMMENFASSUNG

Velika Nedelja im Laufe der Jahrhunderte

Der Ort Velika Nedelja (Großsonntag) ist ein Hafendorf am Fuße des südöstlichen Ausläufers der Slovenske gorice (Windischbüchel) und des östlichen Teils des Ptujsko polje (Pettauer Feld) an der Straße und Eisenbahnstrecke Ptuj-Ormož. Wegen seiner günstigen Verkehrslage, der Schiffbarkeit der Drava (Drau) und der Fruchtbarkeit des Dravsko polje wurde das Gebiet bereits im Jungpaläolithikum besiedelt.

Die Geschichte von Velika Nedelja ist mit der Ankunft der Deutschordensritter im Raum Ormož (Luttenberg) im Jahre 1199 aufs engste verbunden. Mit ihrer Hilfe besiegte Friedrich von Pettau zu Ostern die auf dem Dravsko polje plündernden Horden des ungarischen Königs Emerich. Um das Jahr 1200 belohnte er den Deutschritterorden für seine Hilfe durch einen großzügigen Schenkungsbrief. In diesem vereinigte er die weitere Umgebung von Velika Nedelja zu einer Grundherr-

schaft und gründete eine Ordensniederlassung – die Kommende des Deutschritterordens mit einem Hospital zur Jungfrau Maria. Aufgrund von Schenkungen, Tausch und Ankäufen wuchs der Ordensbesitz im Laufe des 13. und 14. Jahrhunderts schnell an und schloß den gesamten östlichen Teil der Slovenske gorice sowie das Flachland an der Drava und Pesnica ein. Nach der Grundentlastung von 1848 verblieben im Besitz der Kommende lediglich ein umfangreiches Weinberggebiet mit dem zentralen Weinkeller auf dem Temnar sowie Weiden, Teiche und Wälder. Das Verwaltungszentrum der Kommende war die Burg Velika Nedelja. Zum ersten Mal wird sie bereits im Jahre 1273 erwähnt, als Mittelpunkt des Rittergutes "haus Suntag" aber erst 1321. Die Burg, die eine bedeutende Rolle bei der Verteidigung der ehemaligen deutschen Grenze gegen die Ungarn spielte, später gegen die Türken und in den

Kämpfen mit den "Kruci", blieb bis Ende des Zweiten Weltkriegs im Besitz der Ordensritter.

Die Pfarrchronik, die der slowenische Sprachwissenschaftler, Peter Dajnko, Pfarrer und Dechant von Velika Nedelja, im Jahre 1840 zu schreiben begann, enthält viele interessante Begebenheiten dieses Ortes. Im Herbst 1848 beunruhigten Streifzüge ungarischer Rebellen Velika Nedelja und Umgebung, im Jahre 1866 erhielten die Einwohner von Velika Nedelja einen Bahnhof. Von starken Hagelschauern und Regengüssen wurde Velika Nedelja und Umgebung in den Jahren 1887, 1909 und 1925 heimgesucht. Im April 1928 wurde Velika Nedelja vom Luftschiff des Konstruktors und Polarforschers Umberto Nobile auf seinem Flug zum Nordpol überflogen. Im September 1936 beging die Pfarre Velika Nedelja das 700. Jubiläum ihres Bestehens und der Ankunft der Deutschordensritter in die slowenischen Lande.

Gradivo

UNIVERZA V LJUBLJANI IN NJENI REKTORJI – projekt Zgodovinskega arhiva in muzeja Univerze v Ljubljani

Pod večer prvega dneva tedna Univerze v Ljubljani, 2. decembra 2001, je bila v prenovljenih prostorih univerzitetnega poslopja in ob številni udeležbi vabljenih gostov otvoritev razstave Univerza v Ljubljani in njeni rektorji. Razstavo, ki nam pripoveduje o devetintridesetih rektorjih, ki so od leta 1919 stali na čelu prve slovenske univerze, sta odprla sedanjí rektor prof. dr. Jože Mencinger in ljubljanska županja Viktorija Potočnik. Razstavo je idejno zasnoval dr. Jože Ciperle, pripravili pa smo jo v Zgodovinskem arhivu in muzeju Univerze. V otvoritvenem nagovoru je Ciperle predstavil zgodovinski razvoj rektorske funkcije od 12. in 13. stoletja, ko se je začel za predstojnika srednjeveške univerze uporabljati ta termin, do moderne dobe, ko je rektor postal zaščitnik znanosti in predstavnik neodvisnosti pedagoškega in raziskovalnega dela univerze.

Možje, ki so od leta 1919 vodili ljubljansko univerzo, so bili doma in v tujini priznani znanstveniki, zato smo se ob pripravljanju razstave odločili izpostaviti rektorsko funkcijo in skozi portrete predstaviti dejavnost vseh rektorjev ljubljanske univerze. Namen razstave ni bil vrednotiti posameznega rektorja pri razvoju univerze, saj se je ta v desetletjih obstoja srečevala z različnimi težavami, vsak rektor pa se je moral spoprijeti s problemi, ki jih je prinesla njegova doba. Nekateri so Univerzo ustanavljali, drugi so morali braniti njeno avtonomijo in celo obstoj.

Zgodovino ljubljanske univerze lahko začnemo pisati z njenim prvim rektorjem. Prihod svetovno znanega matematika dr. Josipa Plemelja (1919-1920) v Ljubljano je pritegnil na novoustanovljeno univerzo tudi druge znanstvenike. Matematik je bil tudi njegov naslednik na rektorskem položaju dr. Rihard Zupančič (1920-1921). Pod njegovim vodstvom si je mlada univerza izposlovala avtonomnost fakultet pri volitvah svojih učiteljev, prevzela licejsko knjižnico in oblikovala univerzitetno sodišče. Dr. Gregor Gojmir Krek (1921-1922), pravnik in glasbenik, se je kot rektor ukvarjal z vprašanjem veljavnosti spremenjenega beograjskega univerzitetnega zakona za ljubljansko univerzo. Dr. Aleš Ušeničnik (1922-1923), filozof in teolog, se je izkazal zlasti v upravnih poslih. Pod vodstvom petega rektorja dr. Franceta Kidriča (1923-1924) je univerzi-

tetni svet od oblasti v Beogradu zahteval izpopolnitev ljubljanske univerze. Dr. Karel Hinterlechner (1924-1925), odličen mineralog in petrograf, je ob stalnih tarnanjih beograjskih oblasti o stroških za ljubljansko univerzo objavil razpravo o jugoslovanskih univerzah s posebnim ozirom na ljubljansko vseučilišče ter v njej argumentirano zavrnil ugovore, ki so izražali pomisleke o obstoju slovenske univerze. V rektorskem letu dr. Leonida Pitamica (1925-1926), pravnik, politika in diplomata, je bil ustanovljen svet slušateljev ljubljanske univerze, rektor je obiskal prosvetnega ministra, univerzitetni svet pa je med drugim oblikoval pripombe k novemu univerzitetnemu zakonu. Teolog dr. Franc Ksaver Lukman (1926-1927) se je kot rektor ukvarjal z iskanjem stavbišča in kredita za novo stavbo ljubljanske univerze, z nabavo opreme za univerzitetne inštitute in podaljšano inskripcijo v izrednih razmerah. Rektorju filologu dr. Rajku Nahtigalu (1927-1928) in senatu univerze je ob veliki podpori javnosti uspelo prepričati posebno komisijo ministrstva prosvete o škodljivosti ukinitve posameznih fakultet na ljubljanski univerzi.

Tudi deseti rektor dr. Milan Vidmar (1928-1929) se je moral boriti za obstoj slovenske univerze. Od kralja Aleksandra je dobil dovoljenje, da si univerza privzame njegovo ime – Universitas Alexandrina in od novega protektorja dobil zagotovilo za njeno integriteto. Vodil je priprave na praznovanje desetletnice univerze in izdajo prvega univerzitetnega zbornika, na slovesnosti pa ga je ljubljanski župan oktilil z rektorsko verigo, darilom slovenskih občin in simbolom rektorske funkcije, ki si ga od tedaj do danes predajajo rektorji ljubljanske univerze. Kljub kraljevenmu protektoratu se je že naslednji rektor, pravnik dr. Metod Dolenc (1929-1930), ob pripravi novega univerzitetnega zakona ponovno soočal z grožnjo po okrnjenju ljubljanske univerze.

Z dr. Alfredom Šerkom (1930-1932) je rektor prvič postal medicinec, po sprejetju novega zakona pa je bil tudi prvi rektor z dvoletnim mandatom. V tem času so ljubljanski študentje postajali vedno aktivnejši, zaradi njihovih političnih manifestacij je rektor dobil navodilo za ukinitve Medicinske, Teološke, Tehnične in Pravne fakultete. Pomoč pri ohranitvi univerze mu je nudila takratna slovenska opozicija. Z denarnimi pritiski in s tem povezanimi poskusi ukinitve posameznih fakultet se je soočal tudi dr. Matija Slavič (1932-1934), slovenski biblicist in narodnoobrambni delavec. Slovenist dr. Fran Ramovš (1934-1935) je odstopil z rektorskega položaja v znak protesta zaradi ponovno zavrnjene vloge za ustanovitev

SAZU, za katero si je prizadeval od leta 1929. Za njegovega naslednika je bil izvoljen kemik dr. Maks Samec (1935-1937), ki je vodil priprave in začel z gradnjo univerzitetne knjižnice, nakupa Koslerjevega posestva za univerzitetne potrebe pa zaradi pomanjkanja sredstev ni mogel speljati. Rektor dr. Rado Kušej (1937-1939) je kot pravnik intenzivno branil pristojnosti Univerze. Ob ugodnih razmerah se je pod njegovim vodstvom ta hitro razvijala, gradili so knjižnico in pričeli z gradnjo več inštitutov Tehniške fakultete. Za rektorjem Kušejem je bil drugič na to mesto izvoljen dr. Matija Slavič (1939-1941), ki je bil uspešen pri pridobivanju kreditov za nadaljnje univerzitetne gradnje, ob začetku vojne pa je preprečil vojaško zasedbo komaj zgrajene univerzitetne knjižnice.

V prvem letu vojne je bil za rektorja izvoljen zgodovinar dr. Milko Kos (1941-1945), ki je univerzo vodil vsa štiri vojna leta in ves čas ohranil vzravnani hrbet v odnosih z okupatorjem in zavaroval Univerzo, univerzitetno knjižnico in knjižnice inštitutov pred uničenjem ali zaplenbo njihovega bogatega gradiva.

Gradbenik dr. Alojz Král (1945-1946) je Univerzo vodil v prvem povojnem letu, ko je ponovno začela z delom, potem pa je bil imenovan za profesorja v Brnu, za novega rektorja pa je bil izvoljen geograf dr. Anton Melik (1946-1950). Pod njegovim vodstvom se je Univerza lotila načrtne zidave objektov, ob koncu njegovega drugega mandata pa so bile z zakonom uveljavljene težnje zveznih oblasti po razbitju univerze. Na štiri fakultete okrnjeno univerzo je za njim prevzel pravnik dr. Gorazd Kušej (1950-1952). Sam je življenje in delo univerze pod svojim vodstvom označil kot mirno in zadovoljivo. Zaradi pomanjkanja sredstev je povsem zamrla gradbena dejavnost. Rektorski mandat zgodovinarja dr. Frana Zwitterja (1952-1954) so zaznamovala pogajanja za sprejetje zveznega univerzitetnega zakona, po njegovi uveljavitvi pa je rektor vodil priprave na ponovno združitev Univerze.

Od njega je v Univerzo združene ljubljanske visoke šole prevzel elektrotehnik in strokovnjak za mehaniko dr. Anton Kuhelj (1954-1956). Pod njegovim vodstvom je Univerza svojo dejavnost razširila z nekaterimi novimi študijskimi smermi. Rektorstvo znamenitega zdravnika in kirurga dr. Božidarja Lavriča (1956-1958) je bilo v znamenju aktivnega dela za pripravo novega republiškega zakona o univerzi ter univerzitetnega in fakultetnih statuten. Ekonomist in demograf dr. Dolfo Vogelc (1958-1961) se je kot rektor zavzemal za stopenjski študij in njegovo inverzijo. Dejavnost rektorja dr. Maksa Šnuderla (1961-1964) je bila usmerjena predvsem k izvajanju pod njegovim predhodnikom začete študijske reforme. Strojnik dr. Albert Struna (1964-1967) se je soočil s kritičnim finančnim stanjem,

vedno močnejše pa se je pojavljala zahteva po večji veljavi Univerze v povezovanju fakultet. V letih, ko je bil rektor kemik dr. Roman Modic (1967-1970), se je izboljšal finančni položaj Univerze, živahna je bila gradbena dejavnost, Univerza pa je slovesno zaznamovala petdesetletnico svojega delovanja. Elektrotehnik dr. Mirjan Gruden (1970-1973) je vodstvo univerze prevzel eno leto po uveljavitvi novega republiškega zakona, ki je Univerzo obravnaval kot celoto in ji vrnil njene nekdane pristojnosti. Trideseti rektor ljubljanske univerze dr. Janez Milčinski (1973-1976), izvedenec za sodno medicino svetovnega slovesa, si je na rektorskem položaju prizadeval navezati tesnejše stike z univerzami doma in po svetu. V njegovem mandatu je bil sprejet nov zakon o visokem šolstvu, ki je Univerzo pojmoval kot del združenega dela in jo v organizacijskem pogledu razbil. V naslednjih letih so se na najvišjem položaju ljubljanske Univerze zvrstili: dr. Ervin Prelog (1976-1978), dr. Slavko Hodžar (1978-1981), dr. Ivo Fabinc (1981-1985), dr. Ivan Kristan (1985-1987), dr. Polde Leskovar (1987), dr. Janez Peklenik (1987-1989), dr. Boris Sket (1989-1991). V obdobju naslednjega rektorja dr. Mihe Tišlerja (1991-1995) je bil sprejet nov zakon o visokem šolstvu, ki naj bi obnovil univerzo v tradicionalnem smislu. Po določilih novega zakona je bil izvoljen dr. Alojz Kralj (1995-1997), zadnji rektor, ki je bil predstavljen na razstavi.

Ob razstavi je izšel tudi razstavni katalog, ki ga je zasnoval dr. Jože Ciperle, vodja Zgodovinskega arhiva in muzeja Univerze v Ljubljani. Predgovor je prispeval sedanjí 40. rektor dr. Jože Mencinger, naslednja dva prispevka pa sta izpod peresa Jožeta Ciperleta. V "Uvodu" je poleg že omenjenega namena projekta poudaril tudi željo, da bi v prihodnje razstava in razstavni katalog "spodbudila skrbnejše ravnanje z univerzitetno dokumentacijo in dokumentacijo univerzitetnih članic ter utrdila in okrepila zavest, da je skupni univerzitetni arhiv ena nepogrešljivih univerzitetnih ustanov". V naslednjem članku je predstavil funkcijo rektorja univerze v zgodovinskem razvoju. V nadaljevanju so v prispevkih štirih avtorjev (Jože Ciperle, Tatjana Dekleva, Tea Anžur, Igor Steiner) v sliki in besedi predstavljeni vsi ljubljanski rektorji. Poleg portretov rektorjev pa se v teh besedilih zrcalijo tudi osnovne poteze iz več kot osemdesetletne zgodovine ljubljanske univerze, ki je med obema vojnoma delovala po jugoslovanski univerzitetni zakonodaji, pa vendar v duhu tradicije evropskih univerz. Po letu 1945 so ji številni zakoni postopoma odvzeli njene temeljne pristojnosti, s čimer se je manjšal njen ugled. Do vsebinskih sprememb na področju visokega šolstva pa je prišlo z novim zakonom o visokem šolstvu v začetku devetdesetih let.

Tatjana Dekleva

Ocene

Mati Gora : zbornik o Gori, Gorjankah in Gorjanih : ob 400-letnici naselitve Gore (ur. Franc Černigoj). Predmeja : Društvo za ohranjanje in varovanje naravne in kulturne dediščine Gora, 2001, 542 strani

Ob štiristoletnici naselitve Gore je Društvo Gora Predmeja pripravilo zbornik, ki predstavlja njihovo ožjo domovino. Zbornik je obsežen, saj si prizadeva spregovoriti o vsem, kar je zanimivo za domačine in bi bilo lahko privlačno tudi za bralce, ki tega ozemlja ne poznajo, zato je razdeljen v več tematskih sklopov z značilnimi naslovi. Sklop z naslovom Koraki zajema članke, ki govorijo o geološki sestavi Gore, o njeni geografski podobi ter o njenih jamah in brezni. Sklop, ki ima naslov Stopinje, govori o živalskem svetu. V sklopu z naslovom Dejanje je predstavljen človekov vpliv na Goro, oblikovanje kulturne krajine, kmetijstvo, neagrarne panoge, prometne povezave, lovstvo, usodo prebivalcev Gore. Sklop z naslovom Misel spregovori o cerkvah na Gori, nato pa o prvi in drugi svetovni vojni ter o vojni za samostojno Slovenijo. Sklop o šolstvu ima naslov Poučna, obsežnejši sklop z naslovom Besede predstavi najprej šege in navade, različne zgodbe in anekdote o Gorjanih, spregovori pa tudi o kulturni dejavnosti tako amaterjev kot poklicnih kulturnih ustvarjalcev besedne in likovne umetnosti. Zadnji sklop z naslovom Znéta pa govori o športu, predvsem o smučanju.

V zborniku je sodelovalo 42 avtorjev, nekateri so objavili po več prispevkov. Omeniti velja zanimivost, da je večina avtorjev svojemu imenu in priimku dodala še domače ali hišno ime. Zbornik je res lepa počastitev domačega kraja. Knjiga je tudi bogato opremljena s slikovnim gradivom.

Po poetičnem uvodu, ki ga je napisal Franc Černigoj-Gidlju, sledi sklop z naslovom Koraki. Začenja ga razprava Stanislava Bačarja Geološki obraz Gore, ki ob bogatem slikovnem gradivu pripoveduje o enem od osnovnih elementov Gore – o kamnu. Sledi delo Lojza Likarja-Brgarskega Geografska podoba Gore, kjer je predstavljen geomorfološki pregled, voda, prst, vegetacija in podnebje. To razpravo dopolnjuje prispevek Andreja

Krapeža-Adamovskega Kraško podzemlje, jame in brezna. Elvica Velikonja-Bizjaška je predstavila Rastlinstvo naših krajev.

Koraki bi lahko preplašili divje živali, zato ima naslednji sklop naslov Stopinje, v njem pa Peter Valič predstavlja Živalstvo na Gori. Spregovori o ptičih, sesalcih, plazilcih in dvoživkah ter žuželkah. Dodan je seznam živali, ki so omenjene v članku.

Človekova dejavnost na Gori je zajeta v sklopu z naslovom Dejanje. Patricija Vidic-Blaškava je predstavila človekovo dejavnost in njegov vpliv na preoblikovanje okolja v članku Kulturna krajina na Gori. Pogoje kmetovanja na tem področju nekoč in danes predstavlja članek Bojana Bizjaka-Zakalskega Kmetijstvo na Gori. Dopolnjuje ga prispevek Lojza Likarja-Brgarskega Gospodarstvo, s poudarkom na kmetijstvu. Marjan Polanc-Flegarski predstavlja Mlekarstvo na Gori med obema vojnama. Precejšen del tega sklopa je posvečen gozdu, gozdarstvu in lovu. V članku Gozd in gozdarstvo na Gori je Ljubo Čibej – s Hriba predstavil gozdove, njihovo ekološko vrednost in sociološki pomen, lastništvo in gospodarjenje z njimi v preteklosti; prve gozdne ceste tega področja, pa organiziranost gozdarstva in gozdne delavce. Isti avtor je predstavil tudi delo Josipa Resslera v Trnovskem gozdu. Angel Vidmar-Kehljaču (Gidlju) je to zanimivo poglavje dopolnil s člankom Tekmovanja gozdnih delavcev-sekačev. Ta tekmovalja so se začela leta 1963.

Vse bogastvo Gore bi bilo brez pomena, če ne bi bilo povezave z okolico, pa čeprav je bila slaba. Kako je bilo s tem, govori članek Valterja Polanca-Podgrivskega Ceste in cestarstvo na Gori.

O slavnem krivolovcu spregovori članek Franca Černigoja-Gidljuga Laskar z Dola. O njem se je napletla vrsta zgodb in anekdot, ki govorijo o zvitosti domačina raubšica in o primerni topoumnosti mestnih ljudi. Lahko ga razumemo kot uvod v lovski del človekove dejavnosti na Gori. Začenja ga članek Zgodovina lova v Trnovskem gozdu, ki sta ga napisala Angel Vidmar-Gidlju (Kehljaču) in Vitomir Mikuletič. Po kratkem zgodovinskem pregledu sta se avtorja posvetila 20. stoletju, predvsem njegovi drugi polovici. Predstavila sta lovsko družino, njeno lovišče in divjad v Trnovskem gozdu. Odlomke iz lovskega življenja pričara

bralcu članek Romana Blaška-Bajtarskega Sol je sladka. Alfonz Krapež-Smudinski je v članku Lovska družina Kozja stena se predstavi opisal njeno delo in naloge ter aktivnosti, povezane z lovom in lovstvom. Opisal je izobraževanje članov lovske družine, spregovoril o kinologiji, o gojitveno čuvajski službi, o varstvu okolja in o sodelovanju s soprobniki tega prostora. Za popestritev je isti avtor dodal še nekaj domačih anekdot. Zlatko Krivec je lovstvu posvečeni del človekove dejavnosti zaokrožil z razmišljanjem Zapisani divjini.

O stavbarstvu in gradnji domačij govori članek Irene Velikonja-Bevkave Stavbarstvo na Gori. Vprašanje, ki je tesno povezano z bivanjem, je vprašanje vode, predvsem njeno pomanjkanje. O tem govori članek Andrejke Ščukovt Voda na Gori. O usodi vodovoda, ki so ga gradile štiri države, pa še vedno ni dokončan, pripoveduje Stanislav Mikuž-Pračku iz Gozda v razpravi Vodovod na Goro.

Obrti je predstavila Irena Velikonja-Bevkava v članku Obrt in rokodelstvo na Gori. Gorjani so kuhali oglje, žgali apno, se ukvarjali z mizarstvom in tesarstvom, to znanje jim je zelo pomagalo tudi pri izdelovanju prvih smuč. V naravnih ledenih jamah v Trnovskem gozdu so lomili led. Ženske so se ukvarjale s klekljanjem. Ista avtorica je predstavila tudi oblačilno kulturo prebivalstva na Gori. Opisala je žensko in moško noši ob koncu 19. in v prvi polovici 20. stoletja.

Življenje na tem prostoru je bilo od naselitve dokaj trdo, a je število prebivalcev kljub temu naraščalo in nazadnje je tudi to področje prizadelo izseljevanje. Stanislav Mikuž-Pračku iz Gozda razpravlja o tem v članku Zaposlovanje in izseljevanje na Gori. Članek zajema čas od naselitve do sodobnosti. Življenje je postajalo vse bolj odvisno od denarja. O tem pripovedujeta Valter Polanc-Podgrivski in Ante Bačić Fratrič v sestavku Gorjani in denar. Članek je dopolnjen z bogatim slikovnim gradivom, ki prikazuje kovance od tolarja Marije Terezije dalje in papirnat denar od začetka 20. stoletja naprej.

Jerica Pelicon je predstavila prehrano na Gori. Orisala je vrste in značilnosti priprave hrane. Zdravilstvo na Gori je opisal Edo Pelicon. Bralec lahko spozna zdravilstvo, ki je bilo značilno za Goro ob koncu 19. stoletja, čarovno in izkustveno zdravljenje nekaterih bolezni, pa zdravljenje danes in tudi nekatere zdravilne rastline ter njihovo uporabo.

Naslednji sklop ima naslov Misel. Začenja ga članek Mateja Kobala Včeraj – danes – jutri cerkve na Angelski gori. Oriše cerkve, razloži, kakšna je bila župnija nekoč in kako se razvija sedaj. Zaključuje se z nekaj anekdotami o najbolj priljubljenih župnikih, ki so še danes žive med ljudmi.

Prva svetovna vojna je posegla tudi v ta del Slovenije. Kako je prizadela Gorjane, pripoveduje

Uroš Velikonja-Mädlču v članku Gora in Gorjani med 1. svetovno vojno. Članku je dodan seznam padlih Gorjanov, pri večini je naveden kraj, kjer so padli. Dogajanje v drugi svetovni vojni in njegov vpliv na Goro in Gorjane je opisal Lojze Likar-Brgarski v članku Druga svetovna vojna. Franc Černigoj-Gidlju je v članku Imena, v kamen vklesana, predstavil žrtve vojnih let 1941-1945. Isti avtor je prispeval tudi sestavek Na Predmeji in Otlici pokopani partizanke ter partizani. Lojze Likar-Brgarski pa je zbral podatke o Gorjanih, padlih ali kako drugače umrlih vojakih v italijanski vojski. Članke, ki so posvečeni drugi svetovni vojni, zaokroža novela Rudija Pergarja-Vrharskega Grozd.

O vojni za osamosvojitve Slovenije sta pisala Emil Velikonja in Angel Vidmar v članku Vojna za osamosvojitve Slovenije in Gora. Spregovorila sta o oblikovanju in delovanju strukture narodne zaščite, o času med plebiscitom in vojno in o vojni. Marija Velikonja-Mädlčeva pa je v razmišljanju Po celi zemlji vsem ljudem mir bodi predstavila občutke matere ob vojni vihri.

To dokaj trpko poglavje zaključuje članek Eda Pelicon Kronisti o Gori. Avtor ugotavlja, da so o Gori pisali ljudje zelo različnih poklicev. Po njegovem mnenju so najstarejši zapisi gozdarjev, ki so morali poročati o dogajanju v gozdovih. O Gori in Gorjanih so pisali župniki, učitelji, novinarji, raziskovalci, literati, najslabše so se odrezali zgodovinarji. Nekatere zapise je najti v starem časopisu, šolskih in cerkvenih kronikah in v nekaterih potopisih.

Sledi sklop, ki nosi naslov Poučna. Slavko Bratina – po rodu Tonišku v sestavku Prvič: šolstvo na Gori do leta 1943 predstavlja razvoj šolstva v tem prostoru od njegovih začetkov v avstrijski monarhiji, razmere med obema vojnoma, ko je tu vladala fašistična Italija, do njene kapitulacije leta 1943. Dodanih je tudi nekaj statističnih podatkov za čas fašistične oblasti in anekdota. Zdenka Rosa pa je v članku Drugič: šolstvo na Gori od leta 1943 do danes predstavila razvoj šolstva po kapitulaciji Italije in težave, s katerimi so se spopadali šolska oblast in šolarji v novi državi. V to poglavje sodijo žal tudi omembe o ukinitvah posameznih manjših šol. Tudi to poglavje je dopolnjeno s statističnimi podatki o učiteljih in učencih.

Brigita Krapež, por. Slejko-Smudinska je v članku Kako govorimo Gorjani predstavila govor domačinov. Članek zaključuje črtica, napisana v govoru Gorjanov.

Nov sklop nosi naslov Beseda. V njem nam Irena Velikonja-Bevkava v članku Šege in navade na Gori predstavi način življenje Gorjanov. Predstavljene so šege, navade in ljudske modrosti življenjskega cikla, navade, ki so vezane na kalendarско leto, delovne navade. Franc Černigoj-Gidlju

je prebivalce predstavil v članku O treh gorskih vaseh še drugače. Prebivalci se tokrat predstavijo s pomočjo anekdot. Zanimiv vir, ki govori o razmerah na Gori, je sestavek Lojza Likarja-Brgarskega Kako se reče pri vaši hiši?

O kulturni dejavnosti najprej spregovori članek Slavka Vidica-Vidicuga in Eda Peliconi O ljubiteljski kulturi na Gori. Edo Pelicon je predstavil še pevsko in plesno izročilo Gore, Franc Černigoj-Gidlju pa izbrana ljudska besedila z Gore. Bojan Bratina-Kaličuski je v članku Gora in beseda predstavil domačine, ki so se ali pa se še vedno profesionalno ukvarjajo z literaturo. O samem Bojanu Bratini-Kaličuskem pa je spregovorila Marija Mercina.

V poglavju z naslovom Za pest besedil besednikov z Gore so zbrani odlomki iz del Narteja Velikonje-Bevkovega, Alda Černigoja-Gidljuga, Franca Černigoja-Gidljuga, Bojana Bizjaka-Zakalskega in Ingrid Kovšce. Mojmstrom besede sledijo mojstri dleta in čopiča. Franc Černigoj-Gidlju je predstavil stare in današnje mojstre v članku Znamenja na Gori. Aldo Černigoj-Gidlju je v članku Akademski slikar Rudi Pregar in njegova Gora predstavil življenje in delo sodobnika. O sodobnih umetnikih, ki delujejo na Gori, govori tudi članek Hieronima Vidmarja-Taloškega in Sonje Černigoj – iz Tanove hiše Še o likovnem dogajanju na Gori. Anamarija Stibilj-Šajn je v članku Gora umetnikov in umetnosti predstavila ustvarjanje likovnih umetnikov na mednarodni umetniški koloniji na Sinjem vrhu.

Zadnji sklop z naslovom Zneta je posvečen športu. Začenja se s člankom Eda Peliconi "Le pridite še kaj...", v katerem predstavlja planinske in pohodne poti po Gori in poti, ki povezujejo Goro z Dolino. Delovanje žensk predstavlja članek Irene Velikonja-Bevkave Ženske z Gore, skupaj vzete... Organizirale so se leta 1997, njihovo delo je posvečeno predvsem spoznavanju in nadgradnji ter promociji naravnih vrednot in kulturne dediščine. Emil Velikonja je v članku Smučanje (rezlanje, drsanje) na Gori predstavil ta šport od začetkov, ki segajo v zadnja leta 19. stoletja, spregovoril o času med obema vojnama in o času po drugi svetovni vojni. Članku so dodane preglednice in sezname tekmovalcev ter njihove uvrstitve. Na koncu je dodan še slovarček besed o snegu, sneženju in smučanju.

Valter Polanc-Podgrivski je v članku Društvo za ohranjanje in varovanje naravne in kulturne dediščine Gora predstavil ustanovitev tega društva leta 1996 in njegovo delovanje. Ena od pomembnih dejavnosti tega društva je gojenje "smučanja po starem". Društvo je pripravilo slovesnosti ob 400 letnici poselitve Gore, rezultat njegovega dela je tudi pričujoči zbornik.

Po razkošni opremi se knjiga lahko primerja s podobnimi zborniki, ki izhajajo ob različnih ob-

letnicah. Od podobnih del jo deloma loči to, da so avtorji domačini, ki so svojim sestavkom znali vdihniti ljubezen in spoštovanje do domačega kraja in njegovih prebivalcev. Večina besedil govori o zadnjih desetletjih 19. stoletja in o 20. stoletju. Bralci bodo našli podatke, npr. o hišnih imenih, sezname padlih v prvi svetovni vojni, pa etnološke in antropološke zanimivosti, podatke o šolarjih in učiteljih. Nekateri članki so tako vir ali pa spodbuda za nova raziskovanja.

Eva Holz

Studia mythologica slavica 2. Ljubljana : ZRC SAZU, Inštitut za slovensko narodopisje, Università degli Studi di Udine, Dipartimento di Lingue e Civiltà dell'Europa Centro-Orientale, 1999, 317 strani

V letu 1999 je Založba ZRC SAZU izdala drugi zvezek serije Studia mythologica slavica. V njem je zbranih 17 prispevkov priznanih avtorjev, ki se ukvarjajo s slovansko mitologijo. Tudi ta zvezek je pripravil mednarodni uredniški odbor, v katerem so predstavniki treh italijanskih univerz, Slovenskega inštituta Ruske akademije znanosti in ZRC SAZU. Izdajatelja pa sta ZRC SAZU Inštitut za slovensko narodopisje in Università degli Studi di Udine, Dipartimento di Lingue e Civiltà dell'Europa Centro-Orientale. Vsebina je tokrat razdeljena na sledeče sklope: Slovanska mitologija – viri in rekonstrukcije, Semiotične interpretacije ljudskega izročila, Razvoj raziskovalnih metod, Nevropske vzporednice ter Mitologija in književnost.

Prvi sklop Slovanska mitologija – viri in rekonstrukcije prinaša devet razprav, med njimi tudi tri slovenskih avtorjev. Leszek Pawel Slupecki & Roman Zaroff sta v članku William iz Malmesburyja o prerokbah poganskih Slovanov: nov vir o slovanskem poganstvu in njegovi interpretaciji predstavila poganski kult in obrede polabskih Slovanov v času vladanja cesarja Henrika III. Opisano je vsakoletno praznovanje žetve ter prerokovanje bodoče žetve. Praznik se je sklenil z gostijo. Avtorja v nadaljevanju vsak posebej interpretirata Williamovo poročilo. Strinjata se, da gre za samostojno delo, ki je dopolnilo dela Saksa Gramatika Gesta Danorum. To delo je imel v svoji knjižnici tudi Janez Vajkard Valvasor in ga uporabil pri pisanju Slave vojvodine Kranjske.

Slavko Ciglenečki je v prispevku Pozni sledovi Kibelinega in Atisovega kulta. O izvoru kurentov

in borovega gostivanja, predstavil raziskave Kibelinoga kulta iz rimskega obdobja in opozoril na možnost povezave med likom Kurentove pustne maske in mitskimi spremljevalci Kibele.

Volker Schmidt se je v razpravi *Retra – Lieps* na južni strani jezera Tollensesee spopadel z vprašanjem lege družbenega in kulturnega središča zveze Ljutičev na področju Redarijcev, ki so v 11. stoletju pomembno posegali v srednjeevropsko politiko. Avtor prikazuje pomen in vlogo glavnega mesta *Retre* in sosednjega *Liepsa*.

Roman Zaroff v članku *Organizirani poganski kult v kijevski državi*. Iznajdba tuje elite ali razvoj krajevnega izročila? dokazuje obstoj slovanskega panteona že pred prihodom Skandinavcev. Ovrže trdožive teorije o skandinavskem vplivu na razvoj slovanske mitologije in dokazuje, da so bili Slovani pred razselitvijo pod dokaj močnim iranskim kulturnim vplivom.

Leszek Pawel Slupecki v članku *Krakova in Vandina gomila pri Krakovu* piše, da sta gomili dokaz, da je bil ta kraj v plemenskem obdobju pomembno središče oblasti na Malopolskem. Osnovno vprašanje pa je, ali ju je mogoče v resnici povezati s knezom Krakom in njegovo hčerko Vando, ali pa je to le interpretacija, izoblikovana v 15. stoletju. V tridesetih letih 20. stoletja so izkopavali Krakovo gomilo, vendar v njej niso našli bogatih grobov, Vandine gomile pa še niso raziskali. Avtor meni, da sta obe gomili slovanskega izvora, bili naj bi tudi odgovor na širjenje krščanstva v ta prostor.

Roberto Dapit v razpravi *Prikazovanje onostranstva skozi pričevanje Rezijanov* dokazuje, da je med njimi še živo verovanje v onostranstvo. Raziskal je glavne motive in vsebino pripovedk, ki zajemajo to tematiko; to so predvsem ljudske predstave o trpljenju duš v vicah. Gradivo, ki ga je uporabljal avtor, je v članku objavljeno v rezijanščini.

Tatjana A. Agapkina je opisala različne neprijazne prikazni v razpravi *O todorcih, rusalkah in drugih prikaznih (Mrličih-demonih in "nečisti" pokojniki v pomladnem koledarju slovanskih narodov)*. V določenih koledarskih dobah in v določenih dneh se na "tem svetu" pojavijo predniki in "nečisti pokojniki". "Nečisti pokojniki" so se sposobni spreminjati v demone.

O onostranstvu govori tudi razprava *Zmaga Šmitka Podoba sveta in onostranstva v slovenskem ljudskem izročilu*. Slovenske ljudske predstave o ureditvi stvarstva so govorile o nebu, zemlji in podzemlju, ki jih je povezovala navpična os. Ljudje so naseljevali le del zemeljske plosče, na obrobju so živela čudna ljudstva poljudje polživali. Nadzemlje in podzemlje pa sta pripadala bogovom, demonom in dušam umrlih. Iz slovenskih ljudskih pravljič, pesmi in molitev je razvidno, da

so mrtvi prebivali na visoki gori, na nebu ali v podzemlju.

Ta sklop zaključuje razprava *Mirjam Mencej Mitična oseba Šent v slovenskem izročilu*. Šent je hudi duh, čigar moč se uveljavlja od Božiča, ko je največja, še naslednjih 12 noči. Doma je ob vodi, svoje pomočnike pa lahko spreminja v volkove. Verovanje v to osebo je zapisal Davorin Trstenjak. Paralele najdemo v slovanskem in indoevropskem verovanju.

Sledi sklop *Semiotične interpretacije ljudskega izročila*. Rainer Eckert v članku *Slovanska in blatska boginja zemlje* predstavlja različne definicije in lokalne hipostaze baltoslovanskega božanstva zemlje. Michael Yevzlin v članku *O kozmogonični osnovi motiva zrnaja in device v zvezi z motivom potovanja v podzemno carstvo* (po gradivu ruskih pravljič) analizira kozmološki kontekst o potovanju pravličnega junaka v podzemlje. Posebno je pozoren na tiste verzije pripovedk, v katerih zrnaj ni nasprotnik pač pa junakov pomočnik, kar zaplete definicijo o značilnem arhetipu o junaku, devici in zrnaju. Alberto Borghini pa je v razpravi *Klobčič v folklori: smernice za tipologijo*. Ruska pravljica in antična pripoved o Tezeju v labirintu na Kreti poskušal prepoznati razvoj dogajanja, kjer se pojavlja klobčič kot simbol, ki pripelje do čarovništva, peklenškega, slabega. Sergej Gennadijevič Šindin poskuša v razpravi *O možnem vzhodno slovanskem praobrodu* (po gradivu zagovornega izročila) rekonstruirati različne stopnje razvoja vzhodno slovanske mitologije. Pri tem se opira na tradicionalne ruske zagovore.

Sledi sklop *Razvoj raziskovalnih metod*. V njem je Erzsébet Kaman v razpravi *Paradigma praznika v Proppovih in Bahtinovih delih* primerjala Proppovo delo *Ruski kmečki prazniki* z Bahtinovo knjigo *Rabelaisov svet*. Obe knjigi sta bili napisani v tridesetih in objavljeni v šestdesetih letih 20. stoletja. Z različnih stališč govorita o praznikih po zimskem solsticiju. V razpravi sta prikazana različna pristopa obeh avtorjev. Nikos Čausidis je v razpravi *Mitske podobe Južnih Slovanov* predstavil preučevanje tega vprašanja in opozoril na težave, ki se ob tem porajajo, saj je bil položaj Južnih Slovanov drugačen od razmer pri Zahodnih in Vzhodnih Slovanih.

V sklopu *Nevropske vzporednice* je Maja Milčinski v članku *Kami in šintoistična kozmologija* predstavila japonski pogled na naravo, deželo, božanstva in ljudi.

V zadnjem sklopu *Mitologija in književnost* je Dejan Ajdačić v članku *Letenje demonov v slovanski folklori in književnostih 19. stoletja* predstavil vile, zmaje, nevihte, demone, ki so sodelovali na čarovniških shodih, in nakazuje na povezanost med ljudskimi modeli in literarnimi teksti.

Kot prva številka *Studia mythologica slavica* je

tudi ta večjezična. Vse bolj očitna je prevlada angleščine, v njej je napisanih šest člankov, med njimi tudi dva slovenskih avtorjev. Zanimivo je, da so se za angleščino odločili tudi ponosni Poljaki. V slovenskem jeziku sta napisana dva teksta, pet razprav pa je v ostalih slovanskih jezikih. Po dve razpravi sta v italijanskem in nemškem jeziku. Zaradi zanimivosti, pomembnosti in poučnosti tekstov bi bilo zelo prav, da bi bili povzetki v slovenskem jeziku bogatejši.

Eva Holz

Studia mythologica slavica 3. Ljubljana : ZRC SAZU, Inštitut za slovensko narodopisje Ljubljana, Università degli Studi di Udine, Dipartimento di Lingue e Civiltà dell'Europa Centro-Orinetale, 2000, 243 strani

V tretjem zvezku *Studia mythologica slavica* je objavljenih 18 člankov. Tematika je razdeljena v sklope: Slovanska mitologija – viri in rekonstrukcije, Semiotične interpretacije ljudskega izročila, Neevropske vzporednice ter Razvoj raziskovalnih metod in kritične ocene.

V prvem sklopu je 11 razprav, ki predstavijo različne elemente slovanske mitologije. Jiří Macháček in Andrej Pleterski govorita v članku Staroslovanske kulturne strukture na Pohanskem pri Břevclavu (Češka republika) o značilni legi kulturnih zgradb v gradišču Pohansko. Nikos Čaušidis v razpravi Dažbog v Malalovi kroniki v odnosu do drugih srednjeveških in folklornih virov na osnovi srednjeveških virov, ljudske tradicije, lingvističnih analiz in arheoloških najdb predstavi nov pogled na boga Dažboga.

Ernst Liakov, Aleksander Karabanov, Ljudmila Dučyc, Edvard Zajkovski in Valerij Vinakurav so razpravo Beloruski sveti kamni sestavili na osnovi pisnih virov izpred 16. stoletja. Od konca 18. stoletja pa vse do današnjih dni so intelektualci posvečali tem pojavom precej pozornosti. Kamni se pojavljajo kot kamni-zaščitniki, zdravilni kamni, okameneli ljudje in živali. Mnoge kamne častijo še danes. To zanimivo razpravo dopolnjuje članek Ljudmila Dučyc Beloruska sveta drevesa. Čaščenje nekaterih dreves je bilo v Belorusiji precej razširjeno; najbolj čaščena so bila hrast, bor, lipa, hruška, trepetlika, breza in vrba. Sveto drevo, vodni vir in sveti kamen pa so skupaj pomenili svetišče.

O oblikah verovanja in žrtvovanja na ozemlju Litve, Latvije in Belorusije govori razprava Loren-

za Pompea Humanistična etnografija v Pismu o verovanjih in žrtvovanjih starih Prusov Jana Sandeckega Maleckega (Meletius). Opis navad ob žrtvovanju in verovanju Maleckega, ki je živel v 16. stoletju, je eden redkih pisnih virov iz tistega časa. Upoštevanja vredno je, da so 300 let mlajše etnološke raziskave potrdile njegove ugotovitve.

Monika Kropelj je v razpravi Desetnica v ljudskem izročilu predstavila vlogo, ki jo je ljudsko izročilo prisodilo sedmemu, devetemu, desetemu, dvanajstemu ali trinajstemu otroku istega spola, ki se je rodil v družini. Taki otroci naj bi bili božanstva, demonska bitja ali jasnovidci, zato so imeli tudi nenavadno usodo.

László Kürti v članku Pota taltošov: Kritično ovrednotenje posvečenja v religijo in magijo spregovori o vprašanih raziskovanju prazgodovinske kulture Madžarov. Spregovori o dveh šolah, "evropski" in "turanski". Avtor meni, da bi bilo za poglobljeno raziskovalno delo potrebno ponovno ovrednotiti razprave med njima o vprašanju, ali so madžarska plemena poznala le šamanizem, ali pa so imela že razvito kompleksno sinkretično religijo.

Mirjam Mencej v razpravi Pastirji – čarovniki predstavlja verovanje, da so pastirji obvladovali nadnaravne sile in imeli posebne sposobnosti, ki so jim pomagale varovati živino pred različnimi nevarnostmi na paši, predvsem pred volkovi pa tudi pred različnimi boleznimi. To verovanje je bilo razširjeno po vsej Evropi.

Iveta Todorova-Pirgova v prispevku Svet demonov v besedi in podobi piše o tem, kako se je spreminjal človekov odnos do demonov od prazgodovine do današnjih dni. Svet demonov je bil vedno bogat, saj je lahko eno vrsto demonov zamenjala druga, pač upoštevajoč okus posameznega zgodovinskega obdobja.

Ljupčo S. Risteski je v razpravi Posmrtno oro v izročilu balkanskih Slovanov predstavil ples in petje kot pomembna elementa v posmrtnem ritualu, ki naj bi nevtralizirala delovanje smrti in hkrati obvarovala žive člane skupnosti. Nijola Laurinkiene je v članku Pretvorbe litovskega boga Perkunasa opisala, kako je Perun prevzel podobo dveh krščanskih osebnosti, preroka Elije in sv. Jurija. Legende o njiju so najbolj razširjene v vzhodni Litvi ob meji z Belorusijo.

Sledi sklop Semiotične interpretacije ljudskega izročila, v katerem so tri razprave. Mitološko izročilo Rezijske predstavlja Roberto Dapit v članku Motivi rešitelja v zibki v rezijanski pripovedi. Govori o pripovedi o duši, zakleti v kačo, ovito okoli drevesa in prisiljeno čakati na odrešitev tako dolgo, dokler je ne odreši rešitelj v zibki, stesani iz tega drevesa. Marija Zavjalova v razpravi Odsev nekaterih posebnosti ustroja zagovorne podobe sveta v organizaciji besedila (po gradivu litovskih zagovorov) z analizo govorjenja raziskuje uporabo

besednih podob pri litovskih zagovorih. Meni, da imajo zagovori mnogo skupnega s prazgodovinskim magičnim mišljenjem. Francisco Vaz da Silva je v članku *Pepelko – Ubijalec zmaja* skušal s pomočjo alternativne metodologije dokazati, da junak, ki ubije zmaja, pogosto kaže jasne *Pepelkine* poteze, je torej *Pepelko*. Taki dokazi pa so nemožni z ustaljeno metodo "analize kontaminacije".

V sklopu *Neevropske vzporednice* je Maja Milčinski v razpravi *Obvladovanje notranje narave* po Radža jogi predstavila umetnost živeti življenje, ne da bi se navezali nanj in si zato sami pripravljali trpljenje. To umetnost obvlada Radža joga.

V zadnjem sklopu *Razvoj raziskovalnih metod* in kritične ocene so trije prispevki. Prvi je članek Nikolaja Mihailova *Misli o razvoju mitoloških raziskav* v zadnjem času. V njem avtor na kratko predstavi razvoj študija mitologije v zadnjih nekaj letih. Sledita dve obsežnejši kritiki-oceni, daljša ocena Hansa Dietricha Kahla *Slovanska kulturna obala ob Baltiku* pri Ralswieu na Rügen/Rujani (8. – 10. st.) in prispevek Romana Zaroffa "Mother Russia" Joanne Hubs, več kot ocena.

V seriji se polagoma in previdno vendarle pa zanesljivo oblikuje predstava o slovanskem panteonu ter slovanski mitologiji. Podira se trdoživo prepričanje, da so Slovani gradili svoj panteon po tujem vzoru.

Zvesti bralci te serije si bodo sedaj že lahko ustvarili pregled o razvoju sodobnih študij slovanske mitologije. Skozi vse tri številke lahko spremljajo n. pr. delo Nikosa Čaušidisa in Mirijam Mencelj ali Maje Milčinski.

Eva Holz

Kristina Šamperl Purg, *Razmerje med mestom in vasjo kot problem slovenskega narodnega gibanja na primeru Ptuja in okolice pred prvo svetovno vojno (nekateri vidiki)*. Ptuj : Zgodovinski arhiv, 2001, 208 strani

Knjiga *Razmerje med mestom in vasjo* kot problem slovenskega narodnega gibanja na primeru Ptuja in okolice pred prvo svetovno vojno (nekateri vidiki) je skrajšana magistrska naloga zgodovinarke Kristine Šamperl Purg. Zagovarjala jo je spomladi leta 2001 na oddelku za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Avtorica je v delu preučila razvoj slovenskega narodnega vprašanja na Ptuj in njegovi okolici od leta 1893 do leta 1914.

Nemškutarstvo na Spodnjem Štajerskem in raznarodovanje na relaciji mesto – vas sta bila za avtorico izziv že v študentskih letih. Ljubljanska zgodovinska šola je namreč takrat dodobra razdelala temo o imperialističnih gibanjih zgodovinskih narodov v 19. stoletju. V obrobni slovenski pokrajini in v mestih so si svoj položaj krepili na račun nezgodovinskih narodov. Profesorji in študenti so o teh temah sodelovali v obliki seminarskih, diplomskih in podiplomskih nalog, ki so jih mentorji dodeljevali študentom iz omenjenih pokrajin. Za Ptuj in okolico je to delo opravila Kristina Šamperl Purg.

Ob že objavljeni literaturi, spominskih virih in tedanjem časopisju si je avtorica pri delu največ pomagala s preučevanjem bogatega arhivskega gradiva, ki ga kot arhivistka Zgodovinskega arhiva Ptuj odlično pozna in obvlada. To ji je pomagalo pri osvetljevanju pravih fondov in najbolj povednih arhivskih virov, iz katerih je črpala svojo zgodbo. Ta govori o nacionalni nadvladi nemštva na Ptuj v drugi polovici 19. in prvem desetletju 20. stoletja.

Pri svojem delu se je Šamperl Purgova metodološko usmerila v analizo socialnih, političnih, jezikovnih, šolskih in osebnih prilik tistega časa. S pridobljenimi rezultati je skušala prodreti v bistvo nacionalne opredelitve posameznikov in skupin. Dokazala je, da je socialni status prizadetih pogojeval njihov vstop v eno ali drugo nacionalno skupnost in da je bilo opuščanje tradicionalnih vrednot, tradicionalnega jezika in tradicionalne kulture cena za vstop v novi, višji družbeni status.

Avstrijsko meščanstvo si je namreč v drugi polovici 19. stoletja postavilo nekatere vzorce, ki so bili obvezujoči za vzpon na družbeni lestvici. Ob sociološkem se je veskozi postavljalo tudi politično vprašanje. Z nacionalno kolonizacijo strnjene slovenskega ozemlja so si nemške elite hotele podrediti ves prostor severno od tržaškega emporija in s tem dokazati, da jim ne pripadajo le po zgodovinskem, ampak tudi po nacionalnem načelu.

Ker je bil Ptuj z okolico, tako kot ostali slovenski prostor, vključen v tokove evropskega dogajanja, je avtorica v kratkem pregledu najprej predstavila nacionalno podobo Evrope. Francoska revolucija in revolucionarno leto 1848 naj bi bila po njenem mnenju usodna mejnika tudi za Ptuj, ki je kot pomembno trgovsko in upravno središče obvladoval širši geografski prostor. Prav zato se avtorica ni mogla oziroma ni hotela izogniti prikazu strnjene zgodovinske orisa Ptuja in ptujskih meščanov od antike do današnjih dni. Zgodovinski prerez ni mašilo ali dopolnitev ožje teme. Iskala je temeljne zgodovinske vzroke za tak razvoj meščanstva, kot se je kasneje res zgodil. Po avtoričinem mnenju naj bi ptujsko zgodovino

globoko zaznamovale tercizijanske in jožefinske reforme. Za razliko od drugih avstrijskih mest naj bi reforme ptujsko meščanstvo, ki je bilo sestavljeno iz srednjeveškega prebivalstva, priseljenih tujcev in podeželskih priseljencev, potisnilo v stranski rokav zgodovine, kar naj bi bilo usodno za vsa naslednja desetletja in celo za raznarodovanje v 19. stoletju.

Čeprav so reforme na začetku res zamajale nekatere ptujske prioritete (gradnja trgovske ceste je obšla Ptuj), so modernizacija uprave, merkantilna naravnost in podelitev cerkvenih posesti obdelovalcem v daljšem času pomagali pri hitrejšemu razvoju Ptuja in njegovega zaledja. Da se je mesto odlepilo od srednjeveškega začaranega kroga, je razumelo tudi meščanstvo, ki je rade volje prevzelo nekatere nove družbene zadolžitve, z njimi pa tudi nemški jezik, kulturo in navade. S tem, da je Ptuj obvladal podeželje, je tja prinašal vse naštet.

V drugi polovici 19. stoletja se je podoba spreminjala. Družbeni napredek se je selil tudi na podeželje in vse višja kulturna raven je blagodejno vplivala na tamkajšnje prebivalstvo. Z analizo naročnikov Mohorjevega koledarja je želela avtorica dokazati, da se je podeželje najprej osamosvojilo kulturno, s samozavedanjem slovenskega jezika pa kasneje še politično. Slovenskim izobražencem je bil ceden od bistvenih ciljev uveljavljanje slovenstva na podeželju. Njihovi nasprotniki so bili nemški in nemškutarski prebivalci mesta, ki so ob obrambi mesta zahtevali še kolonizacijo okolice. Podrediti so jo hoteli kulturno, upravno, jezikovno in kapitalsko. Predvsem zadnji način je bil najuspešnejši.

Ker se je narodni boj prenesel na šolsko, upravno in politično sceno, se je avtorica pri dokazovanju trditev o načrtnem raznarodovanju Slovencev posvetila predvsem tem vprašanjem. Z analizo šolstva od vrtcev do srednjih in strokovnih šol ter dijaških domov v času, ko je bila nemščina na državnem nivoju edini uradni jezik, je obdelala rabo maternega jezika v šolah na področju sodnega okraja Ptuj (1893-1914). Osnovne podatke za ugotavljanje številčnega stanja, narodnostne pripadnosti, socialne strukture in geografskega porekla je avtorica poiskala v takratnih katalogih – redovalnicah. V njih je dobila podatke o uporabi maternega jezika v učnem procesu in ugotovila, da se je nemščina kot monopolni mestni in kot osvojevalni podeželski jezik utrjevala tudi skozi šolstvo. Avtorica je zaključila, da se je slovensko-nemško sodelovanje v šolstvu končalo ob koncu osemdesetih let 19. stoletja, ko sta bili na Ptuj ustanovljeni deška in deklška ljudska šola z nemškim in deške in deklške okoliške šole s slovenskim učnim jezikom. Enako je bilo z vrtcema, le v glasbeni šoli je prevladoval nemški jezik.

Predstavniki slovenskega narodnostnega gibanja na Spodnjem Štajerskem pri oblastnikih niso prodrli z zahtevo po uporabi slovenskega jezika v mestu. Analiza tabel je nadalje pokazala, da se je v Ptuj po letu 1900 spremenila socialna struktura učencev. Meščanstvo se je iz meščansko – agrarnega spreminjalo v obrtno, trgovsko in proletarsko mesto, odločilno vlogo pa je prevzemal uradniški stan.

Odprtje višje gimnazije z nemškim jezikom in študentskim domom, ki je bil dosegljiv le nemškim dijakom, je bil hud udarec slovenskemu nacionalnemu gibanju na Ptuj. Vpis slovenskih dijakov se je zmanjšal, kar je imelo po avtoričinem mnenju za posledico "zmanjšanje domačega izobraženstva na eni in obisk bolj oddaljenih gimnazij na drugi strani".

V tretjem delu publikacije je avtorica izpostavila nekatere pomembne dogodke. Opozorila je na septembrske dogodke leta 1908 na Ptuj, ko je prišlo na skupščini Ciril Metodove družbe do obračunavanja med Nemci in Slovenci. Demonstracije v podporo Slovincem po mnogih slovenskih krajih so prerasle lokalni ptujski okvir. Ob prelomu stoletja je bilo na Ptuj okoli 4000 prebivalcev in le tretjina je govorila slovensko. Leta 1908 pa so se Slovenci, čeprav v manjšini, le zoperstavili Nemcem. S tem so vplivali na celoten slovenski prostor, saj je bila pomembna posledica dogodkov leta 1908 zunanja slovenizacija slovenskih mest. Avtorica kritično ugotavlja, da "nam v preteklosti niso toliko škodili tujci, kot smo škodili sami sebi" in da je v mestih na Slovenskem ob prelomu stoletja prebivala večina ljudi, ki so izhajali iz slovenskega okolja, mnogi med njimi pa so se zaradi najrazličnejših vzrokov odtujili slovenstvu in se opredeljevali za Nemce.

V času množičnih preseljevanj ob koncu 19. stoletja je bila za spodnjo Štajersko značilna notranja migracija iz podeželja na Ptuj, iz Ptuja v druga mesta v monarhiji in mimo Ptuja v Gradec. V knjigi je izpostavljenih nekaj posameznikov in skozi njihove usode lahko spremljamo dogajanja, ki so bila značilna za mnoge.

Pomembno vprašanje, ki si ga je zastavila avtorica, je bila možnost napredovanja posameznika, ne da bi ta prevzel drugo identiteto. Kot značilen primer je izbrala življenjsko pot Antona Brumna, ki je leta 1892 na Ptuj odprl samostojno advokaturo. Vseskozi je bil zvest slovenstvu. Naštetih je še nekaj slovenskih intelektualcev, ki so prišli iz podeželja, ostali povezani z domačim okoljem, pisali v slovenske časopise, sodelovali v društvih, odborih, bili poslanci itd.

Druga osebnost, ki jo je Šamperl Purgova v zadnjih letih vsestransko obdelala je Janez Puh. V knjigi mu je namenjenega kar precej prostora. Rojen je bil v Sakušaku pri Juršincih, se preselil v

Gradec, kjer je leta 1899 registriral tovarno koles in v naslednjih desetletjih pridobil 17 patentov na področju proizvodnje koles, 13 patentov na področju motorjev, temu pa je sledilo še patentiranje štirivaljnega bokser motorja. Janeza Puha (Johanna Pucha) je avtorica opredelila kot Slovenca po nacionalni identiteti, kot Avstrijca po državni pripadnosti in kot Evropejca zaradi njegove svetovljanske osebnosti.

Puh ni sodeloval v političnem boju za pravice Slovencev, bil pa je vez med Gradcem, kjer je uspel, in podeželjem, iz katerega je prihajal. Prav na primeru Janeza Puha si avtorica prizadeva, da bi pomembni posamezniki, kot je bil on, dobili mesto med zaslužnimi Slovenci in da bi se vedenje o njem, njegovem poreklu in delu razširilo tudi preko šolskih učbenikov. V ta krog ljudi sodi tudi Jakob Gomilšek.

Nasproti tem je avtorica postavila skupino s ptujskim županom Jožefom Ornikom na čelu, ki je prevzela drugo, nemško identiteto. Rezultat je bilo napredovanje po socialni in družbeni lestvici. Naselili so se na Ptuj, postali meščani, podeželje, od koder so izšli, pa jih je zanimalo le še po ekonomski in politični plati. Dvignili so svoj status, postali pomembni pri razvoju mesta, odrekli pa so se slovenskemu izvoru. Tu je tudi opozorila na vprašanje, na katerega še ni našla odgovora. Ali bi bil Ornik tako uspešen na gospodarskem in političnem polju, če bi ostal Slovenec?

Pri obravnavanju življenjskih poti posameznikov je avtorica prišla do zanimivih zaključkov. Dokazala je, da je bilo med inteligenco in na gospodarskem področju možno napredovati, ne da bi bilo nujno potrebno prevzeti drugo identiteto, saj so razmere na Ptuj tovrstno napredovanje omogočale. Značilno je bilo, da se tisti Slovenci, ki so odhajali od doma v druga mesta monarhije (npr. Gradec, Trst) in so tam tudi uspeli, niso ponemčili, tisti pa, ki so ostali na Ptuj in so nekaj pomenili, so sprejeli nemško identiteto. S politično in gospodarsko močjo so prevzete nemško nacionalne ideje tudi širili. Tako Puh kot drugi pa so ohranjali vez z rojstnim krajem in se vanj vračali, kar po avtoričinem mnenju govori v prid ohranjanja slovenstva.

Študija Kristine Šamperl Purg dopolnjuje podobne raziskave na lokalnem nivoju. Dela se je lotila na svoj izviren način. Množici podatkov, s katerimi nas popelje skozi tematiko, sledi v vsakem poglavju utemeljitev in sinteza, na koncu pa zaključek in opozorilo, kateri problemi so še odprti in na katerega vprašanja bo še treba odgovoriti.

Mutka Gombač

Janez Kavčič, Ivan Rijavec : 1905-1980 : Življenje in delo. Idrija : Bogataj, 2001, 80 strani

Janez Kavčič je ob 20-letnici smrti zaslužnega rojaka in glasbenika Ivana Rijavca predstavil njegovo življenje in delo. Lično knjižico je založila in izdala Založba Bogataj v Idriji.

Ivan Rijavec, rojen pred 95 leti na Vojskem nad Idrijo, je že v rani mladosti čutil nagnjenje do glasbe. Osnovno glasbeno izobrazbo je dobil pri domačem vaškem organistu, a ta ni bila dovolj za njegovo nadaljnje izobraževanje. Dolga in težka je bila pot mladeniča, ki ga je v domačem kraju zatekla prva svetovna vojna, pot izobraževanja pa mu ni bila naklonjena niti v italijanski državi. Želja po izobraževanju in izpopolnjevanju ga je leta 1935 prignala v matično Slovenijo, čeprav je imel tudi dotlej dobre učitelje. Spodbujala sta ga zlasti ljudski skladatelj in organist na šentviški Gori Ivan Laharner, ki ga je učil igranja na klavir, in trebuški župnik Anton Sok, ki je nanj vplival, da se je kot privatist prijavil k izpitu na cecilijski šoli v Ljubljani. Na izpitu se je dobro odrezal in dobil spričevalo za tri letnike glasbene šole. Leta 1935 se je kot redni študent vpisal na ljubljanski Konservatorij na orglarski oddelek pri profesorju Matiji Tomcu. Opravil je tudi izpit za orgle za četrti letnik pri Stanku Premrlu. Pri Srečku Koporcu pa je privatno študiral moderno harmonijo in inštrumentalizacijo.

Med študijem se je preživljal s priložnostnimi zaposlitvami. Vodil je številne pevske zборе v Šiški, Bizoviku, na Viču, Gamelnah. Leta 1939 je odšel v Maribor, kjer je leta 1941 dočkal nemško okupacijo in kot italijanski državljani ostal brez zaposlitve.

Po končani drugi vojni se je vrnil v Idrijo, kjer je pustil globoke sledi med 32-letnim ustvarjalnim in plodnim delom. Kot ravnatelj glasbene šole in glasbeni pedagog je vzgojil celo vrsto priznanih glasbenikov. Organiziral in vodil je pevske zборе v Idriji, Spodnji Idriji, Otaležu in Črnem vrhu nad Idrijo. Ob prizadevnem delu na glasbeni šoli in vodstvu pevskih zborov se je posvečal tudi kulturnemu dogajanju. Rijavčevo dirigentsko delo z odraslimi pevskimi zbori je obrodilo sadove. Bil je med ustanovitelji revije Primorska poje, ki jo je vestno vodil. Ob tako vsestranskem glasbenem in kulturnem udejstvovanju mu je ob strani zvesto stala žena Marica. Tudi njuni trije otroci so se posvetili glasbenemu življenju in nadaljujejo družinsko tradicijo. Poleg prosvetnega in zborovskega dela je Rijavec tudi komponiral. Njegova najbolj priljubljena in najpogostejše izvajana pesem je *Ob Kolpi*.

Za svoje vsestransko delovanje je zaslužen prejel številna priznanja in nagrade. Idričani in številni pevci so se Rijavcu 22. septembra 2000 oddolžili s spominsko slovesnostjo in odkritjem spominske plošče ob 95-letnici rojstva in 20-letnici smrti v avli stare šole. Pripravili so tudi koncert treh zborov na Mestnem trgu. Ob odkritju plošče je spregovoril idrijski župan Cveto Koder, ki je poudaril Rijavčeve zasluge pri vzgoji mladih glasbenikov. Sledil je nagovor Rudija Šimca, predsednika organizacijskega odbora Primorska poje, ki je dejal, da sta v Rijavčevem življenju pomembna dva dogodka, *"njegov odhod s Primorske in njegov prihod na Primorsko"*. Marjan Beričič je spregovoril v imenu Društva upokojencev, čigar zборе je vodil Rijavec. O svojem učitelju Ivanu Rijavcu so govorili skladatelj Aldo Kumar, glasbenik Cveto Kobal in učiteljica harmonike na Glasbeni šoli Ajdovščina Nada Kovač.

Besedilo dopolnjujejo ilustracije in dokumenti iz družinske zbirke Rijavčevih, ki jih je zbrala in posredovala Marija Rijavec.

Avtor knjige Janez Kavčič je zapisal: *"Ivan Rijavec je vse svoje življenje izkazoval neomajno predanost glasbenem poklicu. Deloval je kot pedagog, ravnatelj glasbene šole, zborovodja, skladatelj in kot pravi ljudski tribun. Njegovo delo ostaja trajna spodbuda prizadevanja, da naša pesem ne bi nikdar zamrla"*.

Slavica Pavlič

Marjetka Balkovec Debevec, Od mlade države do novega tisočletja : 1991-2001 : 120 let črnomaljskega gasilskega društva : 1881-2001. Črnomelj : Prostovoljno gasilsko društvo, 2001, 92 strani

Avtorica dela je v uvodu z naslovom *Ogenj in antična mitologija*, zapisala, da se *"vez med človekom in ognjem prepleta od pradavnine"* in so z uporabo ognja povezane civilizacije. Z ognjem so povezane tudi različne zgodbe, od največjačnejše o Prometeju in nastanku ljudi, o grških in rimskih bogovih ognja in o boginjah, ki niso bile le varuhinje ognja, ampak tudi varuhinje družine in države.

Sledi antičnih verovanj je v poznejših verovanjih, šegah in navadah v evropskem svetu prekrilo krščanstvo. Na Slovenskem je to vlogo prevzel sv. Florijan, ki je najbolj priljubljen svetnik. Za svojega patrona-zavetnika so ga sprejeli gasilci,

"največkrat je upodobljen kot rimski vojščak, ki v roki drži posodo z vodo ter jo zliva na gorečo hišo ali cerkev". O sv. Florjanu so se širila razna izročila, npr. da na njegov god 4. maja *"ne bi kurili ognja, niti pekli kruh, tudi kovači, ki so pri svojem delu imeli opravka z ognjem, ne bi delali"*. Razširjene so bile tudi različne navade in pregovori po posameznih slovenskih pokrajinah. Povsod pa so se na dan sv. Florjana ali florijanovo nedeljo zbrani gasilci udeležili procesije in maše ali imeli letno skupščino, v svoje vrste sprejeli novince, prirejali proslave z veselico.

V boju proti ognju, ki je v preteklih stoletjih uničil cela večinoma lesena mesta, so pričeli pisati požarne rede, ki naj bi urejali način gradnje, določali obstojne gradbene materiale in zahtevali primerno gasilno orodje. Avtorica navaja, da je prvi znani požarni in gasilni red za Ljubljano iz leta 1676, za Kranjsko pa iz leta 1795. Pisan je bil v slovenskem in nemškem jeziku, ima pa kar 72 členov.

V preteklosti so skrb za varovanje mest in imetja prebivalcev prevzele cehovske organizacije mestnih obrtnikov. V drugi polovici 19. stoletja pa so gasilstvo postavili predvsem na prostovoljno delo. Ustanovljena je bila prva požarna bramba na Slovenskem leta 1869 v Metliki. *"Pobudo zanj je dal domači graščak vitez dr. Josip Savinšek, ki je prvim 27 brambovcem nabavil tudi enotne čepice"*. Od tega dogodka so ustanavljali požarne brambe po večjih krajih.

Razvoj organiziranega gasilstva se je pričel po letu 1881, ko je bila objavljena *"Postava o požarni policiji o gasilnih stražah za vojvodino Kranjsko"*. Gasilska društva so se hitro širila po vsem slovenskem ozemlju. Avtorica navaja, da je bilo leta 1997 na Slovenskem 119.110 članov gasilskih društev. In prav zaradi pomembnosti gasilske dejavnosti in bogate tradicije je bil ob stoletnici gasilstva na Slovenskem leta 1969 v Metliki odprt Slovenski gasilski muzej, ki zbira, hrani, proučuje in razstavlja gasilno orodje, dokumente in fotografije.

Nastanku in razvoju gasilskega društva v Črnomlju ob njegovem jubileju je avtorica namenila sestavek *O požarih v mestu in okolici* in o organiziranem delovanju Prostovoljnega gasilskega društva Črnomelj. Njegov začetek sodi v leto 1874, čeprav črnomaljski gasilci štejejo za uradni začetek organiziranega delovanja leto 1881, ko jih je z odločbo potrdila deželna vlada. Pobudnik in ustanovitelj je bil Leopold Skubic. Sledi opis delovanja požarne brambe do leta 1888 in nato najpomembnejši dogodki iz zgodovine prostovoljnega gasilskega društva v letih 1892 do 1991. V tem sklopu je tudi čas druge svetovne vojne, ko je italijanski okupator ukinil gasilsko društvo in uvedel poklicno gasilsko enoto, ki je bila že na-

slednje leto razpuščena. Po drugi vojni je gasilsko društvo ponovno oživel.

V poglavju *Od mlade države do novega tisočletja* je nanizana podrobna kronika najpomembnejših dogodkov v Prostovoljnem gasilskem društvu Črnomelj v zadnjem desetletju. Z novimi pridobitvami, posodobljeno opremo in izobraževanjem gasilskega kadra je društvo strokovno in tehnično napredovalo.

Objavljeni so tudi prispevki mladega gasilskega naraščaja na razpis ob praznovanju 120-letnice društva na temo *Mi gremo za vas v ogenj*. Sledi seznam priznanj gasilcem za dolgoletno službovanje in priznanja za življenjske jubileje med leti 1992-2001 s fotografijami vodij društva v zadnjem desetletju. Knjigo bogatijo arhivski dokumenti, fotografije, navedbe virov in uporabljene literature.

Zaključujem s sklepno mislijo avtorice Marjetke Balkovec Debevec: *"Naj tretje tisočletje Prostovoljnemu gasilskemu društvu Črnomelj nameni čim manj spopadov s strašno, uničujočo silo ognja, zažari pa naj še veliko dobrih ustvarjalnih iskric pri delu in pri skupnem druženju!"*

Knjigo priporočam v branje ne le gasilcem, ampak vsem tistim, ki jih ta zvrst ohranjanja kulturne dediščine zanima.

Slavica Pavlič

Žužemberški grad : suhokranjski zbornik 2000 (uredila: Marjan Legan in Jože Rozman). **Žužemberk : Občina Žužemberk, 2000, 175 strani**

Videti je, da bomo v zvezi s prizadevanji za obnovo žužemberškega gradu in oživitve Suhe krajine dobili novo periodično publikacijo, ki pa verjetno ne bo mogla izhajati v rednih presledkih.

Slavko Gliha opisuje obnovo žužemberškega gradu od 1997 do 1999. V njem opisuje potrebo po obnovi gradu zaradi očitnega propadanja že pred vojno, še bolj pa zaradi bombardiranja in požiga v vojni. Opisal je opravljena dela v letih 1997-1999 in objavil finančno poročilo ter načrte za obnovo v obdobju 1999-2003. Tomaž Golob je opisal obnovitvene posege na žužemberškem gradu v letih 1981 do 1999. Uvodoma so opisana prizadevanja za vzdrževanje gradu že v stari Jugoslaviji, ko so ga zapustili lastniki in se preselili v svojo graščino Sotesko in ko so se iz njega izselili državni uradi. Celovita obravnava gradu se je začela leta 1957 in je s krajšimi in daljšimi presledki trajala do 1980. Nato opisuje podrobna dela, zlasti ko je bil grad leta 1992

razglašen za kulturni spomenik. Prispevek je opremljen z nekaj značilnimi fotografijami.

Franc Škufca opisuje občino Žužemberk. Prispevek je informativne narave. Vlado Kostevc opisuje novi grb in novo zastavo občine Žužemberk. Tega ne kaže opisovati, saj je prispevek opremljen z dvema črnobelima grboma (starim in novim) in 9 barvnimi predlogami grba in zastave.

Zgodovinar Boris Golec obravnava trg Žužemberk v dobi trške samouprave (do 1849). Zgodovinska razprava z znanstvenim aparatom obravnava samoupravo od srede 17. stoletja naprej, njeni zametki pa segajo na konec 16. stoletja, ko je bil trški sodnik prva sodna instanca. Pečat so mu seveda prej in pozneje dajali šumberški Auerspergi, ki so ga izbrali za svoj osrednji grad in je bil v njihovi lasti več stoletij. Razvoj trške samouprave avtor primerja z drugimi dolenjskimi mesti. Precej pozornosti je namenil tamkajšnjemu sodstvu, ki se je delilo med trgom in deželskim sodiščem pri gospostvu. Za naslednjo dobo je podrobno opisal trške razmere, objavil je pregled žužemberških tržanov iz leta 1733 ali 1734, ki jih je bilo 49 poleg še 16 dvanajstnikov, ki so morali biti navzoči pri sodnih pravedah. Objavljena je tudi (skoraj) sklenjena vrsta trških sodnikov od 1582 do 1847-1849. Delo je bogato dokumentirano in temelji na različnih fondih Arhiva Slovenije v Ljubljani, Štajerskega deželnega arhiva v Gradcu in arhiva Auersperg v Haus-, Hof- und Staatsarchiv na Dunaju. Članek je opremljen z nazorno Goldensteinovo upodobitvijo Žužemberka iz sredine 19. stoletja.

Majda Pucelj in Magda Kastelic Hočevnar sta opisali papirnico in usnjarno v Žužemberku. Papirnica je nastala iz papirnega mлина, ta pa iz navadnega mлина. Prvič se omenja 1712, gre torej za zelo star manufakturni (industrijski) obrat na tem območju. Opisana je vrsta lastnikov, papirni mlin in vodni znaki papirja, ki ga je papirnica izdelovala. Papirnica je prenehala obratovati 1875. Po razpadu Avstro-Ogrske so lastniki stavbo papirnice prodali. Nov lastnik jo je preuredil v usnjarno. Sorazmerno podrobno je opisana zgodovina žužemberškega usnjarstva (bolje strojarstva), za kar je bil kraj zelo ustrezen zaradi obilnega vodnega vira. Strojari se v Žužemberku omenjajo od 1775 in so imeli odtlej tudi svoj ceh. Delovanje usnjarne v Žužemberku je opisano, kolikor je mogoče, saj arhivski viri niso ohranjeni. Zanimiva je fotografija majhnih bazenov, kjer so strojili kože in so zdaj preraščeni z mahom, bršljanom in grmovjem.

Irma M. Ožbalt je prispevala članek Evangelini – protestantski intermezzo v Žužemberku. Prebivalce doline Krke je v 16. stoletju poleg turških vpadov in vpletenosti v kmečke upore dosegel tudi verski prevrat protestantske reformacije med letoma 1580 in 1600. Avtoričin članek temelji na

obsežnem rokopisu nekdanjega žužemberškega kaplana, pozneje šmihelskega župniškega upravitelja Alojza Zupanca iz leta 1958 z naslovom Zgodbe župnije Žužemberk. Kot v drugih krajih je bil tudi v Žužemberku prvi luteranec tamkajšnji zemljiški gospod Herbart VIII. grof Auersperg – Turjaški, novo vero pa je v Žužemberk uvedel njegov sin Andrej, ki se je izkazal v zmagoviti bitki pri Sisku in se je 1580 vrnil v svoj kraj. S seboj je pripeljal luteranskega pridigarja Krištofa Sivca, ki ga je postavil za pastora trške protestantske skupnosti. V protestantske roke sta prešli cerkvi sv. Nikolaja in sv. Jakoba, v luteransko vero pa je prestopilo 24 družin. To so bili večinoma obrtniki, tržani, ki so služili grajskim potrebam in je bilo od tega odvisno njihovo preživetje. Okoliški kmečki ljudje so ostali zvesti katoliški cerkvi in so bili proti luteranom že zato, ker jih je ščitil njihov najhujši sovražnik zemljiški gospod Andrej Turjaški. Katoličani so imenovali luterane evangelini. Ljubljanski pomožni škof je leta 1589, oglejski patriarh pa 1593 poskusil luteranom odvzeti cerkev sv. Jakoba. Sledila je Hrenova komisija. Protestantska cerkev sv. Nikolaja je po koncu luteranske epizode začela propadati, ker so jo zanemarili na račun mogočne cerkve sv. Mohorja in Fortunata. Zdaj obeh protestantskih cerkva ni več.

Jože Škufca je opisal Osnovno šolo Malo Lipje, ki je nastala kot rezultat medvojnih razmer. Njeni predhodnici v Žužemberku in Hinjah sta bili požgani in nista mogli prevzeti vseh učencev, tako da je bilo treba ustanoviti novo šolo. Članek je zelo informativen in topel, saj lepo opisuje vse križe in težave nove šole, do besede pa pridejo vse tamkajšnje učiteljice in pet učencev. Eden od njih je pomagal reševati ameriškega pilota, ki je izskočil iz gorečega bombnika in se zapletel v veje velikega hrasta. Navedeni so učenci, ki so obiskovali to šolo.

Slavko Mirtič je opisal obnovo cerkva v Suhi Krajini po 2. svetovni vojni. V članku je obravnavana posebna trnjeva pot obnove cerkve sv. Mohorja in Fortunata župnije Žužemberk ter njenih podružničnih cerkva sv. Primoža in Felicijana na Laščah, sv. Janeza Evangelista v Mačkovcu pri Dvoru, sv. Kancijana v Stavči vasi, sv. Ahacija v Trebči vasi, sv. Antona Padovanskega v Kotih, sv. Marije Snežne v Budganji vasi in sv. Pavla na Vinkovem vrhu. Cerkev sv. Magdalene na Rebri so vaščani 1969 zgradili "na črno". Dosedaj so jo že večkrat obnavljali kot tudi cerkev sv. Križa na Vrhovem. Na mestu nekdanje cerkve sv. Lenarta na Golem vrhu stoji sedaj na Cvibljju spomenik NOB. Na vrhu 888 metrov visokega hriba sv. Petra na Kočevski gori so še vidni ostanki temeljev. Cerkev je bila porušena med vojno, po letu 1970 pa je priljubljena izletniška in romarska pot. Opisana je tudi obnova cerkva v župnijah

Hinje, Šmihel pri Žužemberku in Ajdovec. Članek je opremljen s številnimi fotografijami.

Peter Lavrič opisuje Društvo vinogradnikov Suha Krajina. V članku je prikazan nastanek tega društva, vinogradi in zemljišča, ki bi bila še ustrežna za vinograde (skupaj 138 ha) in ocenjevanje vin od 1995-1999. Prikazana so tudi najvišje ocenjena vina po vrstah in sortah ter lege in nosilci najbolj ocenjenih vin. Iz članka izhaja, da tamkajšnje vinogradništvo in kletarstvo postopoma napreduje.

Nadja Gliha je napisala kratek prispevek O Krajincanih in izvoru poimenovanja. Po zanimivih navedbah, tudi o imenu Žužemberk, prihaja avtorica do sklepa, da je pokrajinsko ime Suha krajina nastalo iz živega poimenovanja razlike med kraškimi in normalnovodnim dolenskim predelom, ki se v glavnem stikata na Temenici.

Nato sledijo trije nekrologi in en spominski zapis o znanih Suhokranjčanih (ali ne po prejšnjem sestavku Suhokranjčanih?). Jelka Mrvar piše o Leonu Štuklju (1898-1999), ki je bil rojen v Kandiji pri Novem mestu, njegova mati pa je bila doma iz Zafare pri Žužemberku, kamor je kot šolar in dijak rad zahajal na počitnice Leon Štukelj. Slovenci ga poznamo po njegovih gimnastičnih dosežkih, tu pa je objavljenih nekaj njegovih zapisov o sorodnikih in obiskih pri njih. Opisan je tudi njegov zadnji obisk, s predstavitevijo šolske raziskovalne naloge o njem. Za ta obisk se je 6. oktobra 1999 zahvalil z lastnoročnim pismom z izjemno lepo pisavo.

Stane Granda je opisal lik Ignacija Žitnika (1857-1913), duhovnika, socialnega delavca, politika in časnikarja, rojenega leta 1857 v Fužini pri Zagradcu. Življenjska pot ga je vodila prek gimnazije v Novem mestu, bogoslovnega semenišča v Ljubljani do študija v Rimu, kjer je dosegel doktorat cerkvenega prava. Nato je deloval v Ljubljani, kjer je bil nazadnje kanonik in konzistorialni svetnik. Zaradi svojega nesebičnega delovanja je bil za življenje zelo spoštovan, v politiki pa je bil kljub temu, da je bil deželni in državni poslanec, v senci Krekovega dinamičnega lika.

Peter Fister se spominja arhitekta Jožeta Mlakarja (1934-1999), po rodu Žužemberčana, esteta, posebej zagretega za vse, kar je v zvezi z Žužemberkom. Tako je treba razumeti tudi njegovo poslednjo voljo, da naj se namesto cvetja na njegov grob daruje za obnovo nekdanjega mogočnega žužemberškega gradu.

Slavko Gliha se spominja Marjana Legana (1929-1999), diplomiranega inženirja agronomije, ki je bil sicer rojen v Žireh nad Škofjo Loko, osnovno šolo in nižjo gimnazijo pa je obiskoval v Žužemberku. Po kratkem službovanju v Kmetijski zadrugi Trebnje je bil od leta 1966 v službi pri Dolenskem listu, kjer je bil od leta 1973 glavni in odgovorni, od 1982 do smrti pa odgovorni ured-

nik. Kot časnikar in ljubitelj Žužemberka je skoraj nujno pristal med navdušenci za obnovo žužemberškega gradu. Bil je urednik prvega in drugega Suhokranjskega zbornika. Slavko Gliha opisuje svoje prijateljsko razmerje z njim in njegov žlahtni značaj.

V Zborniku so literarni prispevki Toneta Pavčka, Ivana Hrovatiča, Mira Medveška, Irene M. Ožbalt in Magde Kastelic Hočevar. Objavljene so tudi fotografije umetniških slik Jožeta Kumra, Andreja Skrbineka, Almile Bremec, Liljane Spasojevič, Marjana Robarja, Marjete Fišer in Stojana Graufa, ki vse upodabljaajo tematiko žužemberškega gradu in so nastale v Slikarski koloniji Žužemberk v oktobru 1999.

Jože Maček

Ivan Dolinar: Zgodovina Kaplje vasi v Spodnji Savinjski dolini. Kaplja vas : Krajevni odbor, 2000, 185 strani

Pred nami je nova knjiga neumornega spodnjesavinjskega krajevnega zgodovinarja Ivana Dolinarja, upokojenega primarija v celjski bolnišnici. Tokrat si je za svojo obdelavo izbral Kapljo vas v okolici Prebolda, kjer so živeli tudi njegovi predniki. Že za njegove dosedanje knjige je bila značilna izrazita nabitost s podatki, zelo izčrpna fotografija, tokratna pa prejšnje po minucioznosti podatkov in obdelave še presega.

Po zelo kratkem uvodu z zanimivi filozofskimi utrinki preide na zemljepisni oris in obdela krajevno ime Kaplja vas in njene zaselke. Čeprav je vaško ime zgodovinsko izpričano šele leta 1619, je bila verjetno vas kakor večina tamkajšnjih naselij zasnovana že v 11. stoletju. Posebnost Kaplje vasi je, da večinoma leži ob potoku Bolska, ki izvira na kranjski strani pod hribom Šipka v občini Lukovica. Potok je s svojimi pritoki hudourniške narave, kar pomeni, da v svojem porečju večkrat poplavlja. Podobno kot z imenom vasi se je pisec spoprijel tudi z imenom potoka Bolska, glede katerega ima tudi svojo razlago.

Sledi prikaz uprave, sodstva in dajatev. Podložniki v tej vasi so tik pred zemljiško odvezo leta 1848 pripadali različnim zemljiškim gospodvom. Gornjegrajskemu in ojstriškemu po eden s celo kmetijo, preboldskemu 11, od tega eden s celo, 8 s polovično kmetijo in dva s kočama. Posestvu ali dvoru Gorica /Goertzhof/ je pripadala večina – 25 podložnikov, od tega 17 rustikalnih, 11 s polovično kmetijo, dva s četrtinsko kmetijo in štirje kočarji,

preostanek so bile dominikalne in gorske kmetije, dve naseljeni celo s podložniki drugih gospodstev. Gospodstvu Žovnek je pripadalo enajst podložnikov s tremi celimi kmetijami, štirimi polovičnimi, dvema malima (od tega en mlin) in dvema kočama. Zanimivo je, da so na tem gospodstvu do 1843 še opravljali naturalno tlako, tedaj pa so jo prevedli v denarne dajatve.

Sledi opis posestva Gorica z zelo podrobnimi podatki o lastnikih, veliko podrobnejšimi kakor jih navaja pozneje omenjeni Pirchegger, in drugimi zanimivimi podatki. Da lastniki tega posestva niso bili zelo povzdignjeni nad okolnimi prebivalci, saj vsi niti niso bili plemiči, se vidi iz dejstva, da so bili večkrat botri njihovim otrokom. Da pa so bili nad ostalimi, je vidno v tem, da so jih pokopavali v cerkvi sv. Pavla (v Preboldu) pri Aninem oltarju. Izredno natančno je opisano tudi pridobivanje in odprodaja zenuljišč, kjer se vidi velika zadolženost, značilna za vse vrste zemljiških gospodstev. Skrbno je opisan tudi dvorec Gorica.

Preteklost vasi je opisana zelo natančno do 20. stoletja, po letu 1900 in seveda v drugi svetovni vojni, kjer je v nemških koncentracijskih taboriščih umrlo 13 ljudi, v Celju so gestapovci do smrti mučili dva zapornika, leta 1942 so Nemci kot talce usmrtili 22 vaščank in vaščanov. Vse žrtve so podrobno navedene in je opisano celo kje in kako so njihova imena vklesana na spominskih ploščah. Tudi povojni čas je na kratko opisan, vendar bolj le s komunalnimi dosežki, napeljavo vodovoda, kanalizacije, asfaltiranjem cest in zelo potrebno regulacijo Bolske, ni pa pozabljeno tudi, da je lokalna oblast leta 1964 prepovedala tradicionalni blagoslov velikonočnih jedi. Gospodarski del je sorazmerno kratek in zajema splošni pregled, obrt in ostale nekmečke dejavnosti, premogovništvo, vinogradništvo in vaško skupnost, ki je uporabljala skupen gozd in nekaj skupnih travnikov.

Nato sledi najtehtnejše poglavje Domačije, kjer je opisana vsaka domačija po hišnih imenih, družinskih imenih, priimkih in imenih lastnikov, s hišnimi številkami, pripadnostjo zemljiškim gospodvom, s kategorijo kmetij – cela, polovična, četrtinska itn. in urbarskimi številkami ter številkami stavbnih parcel. Opis posamezne kmetije se začneja tako zgodaj, kakor je pač avtor uspel zbrati kake podatke; za 15. in nadaljnja stoletja iz urbarjev in drugih spisov zemljiških gospodstev, od začetka 18. stoletja pa iz krstnih, poročnih in mrliških knjig. Seveda gre predvsem za gospodarja in gospodarico pa tudi za druge družinske člane. Navedeni so osebni podatki, drugi dogodki v družini, poroke, odselitve, učenje obrti ipd. Pri priženitvah in primožitvah so pogosto navedeni tudi kraji in družine, iz katerih izvirata ženin ali nevesta. Zelo prikupno je, da pisec, kjer je le mo- goče, ohranja in uporablja hišna imena tako za

domačije kakor tudi za ljudi, ki iz njih izvirajo. To daje navedbam vtis izrazite tradicionalnosti. Poglavje je opremljeno tudi s 50 osebnimi fotografijami, seveda predvsem iz srede 20. stoletja. Sicer pa je v delu še 21 fotografij.

In še nekaj statističnih podatkov. Pred letom 1900 je bilo v vasi 68 hiš. Leta 1822 je bilo skupaj 245, leta 1999 pa 290 prebivalcev. Zanimivo je, da se je to število kljub bližini industrijskih krajev sorazmerno malo povečalo.

Nekaj besed je tudi o kapelah in križih. Na kratko so razložena družinska, osebna, hišna in ledinska imena, imena vodotokov in še nekaj pojmov. Prav z vsemi ni mogoče soglašati (npr. potrata = trata, travnik, ko je lahko potrata tudi razsipnost), je pa lepo, da so zbrana za to vas na enem mestu. Dodane so stare slovenske besede, denarne in merske enote ter tujke. Dodan je tudi kratek sklep ter seveda obsežni viri in slovstvo.

Zdaj pa še nekaj besed v premislek piscu pri (zanesljivo!) nadaljnji zgodovinski beri.

Ker je pač v obravnavani knjigi zajeto dolgo obdobje, ki je večinoma še spadalo v čas fevdalnega družbenega reda, bi morali biti pri opredeljevanju pojmov, ki so se nanašali na tisti čas, bolj natančni. Nekaj primerov: namesto fevdalna knjiga bi moralo biti fevdna knjiga, ker je šlo za knjigo, kjer so bili zapisani fevdi (dolgodobni osebni zakupi po moški liniji). Izraz fevdalizem, fevdalni pa je mnogo mlajšega izvora. Za dobro razumevanje podložniških razmer je potrebna tudi pravilna kategorizacija zemljiških gospoštij. Avtor meša npr. gosposčino in posestvo. Pravilna kategorizacija je: gospostvo v ožjem smislu ali gosposčina (Herrschaft) je sorazmerno velika fevdalna enota z več sto ali vsaj več deset rustikalnimi podložniki, z velikim gradom ali v novejši dobi veliko graščino in predvsem z lastnim sodstvom, v redkejših primerih tudi s krvnim sodstvom. Gosposčine na obravnavanem območju so nedvomno bile Prebold, Žovnek, Gornji grad. Srednja enota je posestvo (Gut), ki ima vsega veliko manj kot gosposčina, lahko ima lepo graščinsko stavbo, zlasti pa nima lastnega sodstva. Zanj opravljajo sodna opravila sosednja gospostva, od katerih je na novo posestvo prešlo največ podložnikov in dominikalnih (graščinskih) zemljišč. Predzadnja enota je dvor (Hof), ki je nastal s širjenjem kake večje graščinske kmetije in je bila po obsegu manjša kakor posestvo, ki pa je praviloma imela dvorec ali manjšo graščino. Najnižja enota, pravzaprav bolj pravna konstrukcija, ki je imela le malo podložnikov, malo graščinskih zemljišč, večkrat pa kar precej sogornikov in gorskih vinogradov, je imenje – Gült. Imenje večkrat sploh ni imelo posebne upravne stavbe in ga je upravljal kak tega posla večš tržan ali upravnik kakega sosednjega gospostva ali tudi sam lastnik.

Gorica nikakor ni bila gosposčina, po imenu sodeč najprej dvor, zaradi širjenja pa pozneje posestvo. Hans Pirchegger v knjigi Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gültten, Städte und Märkte (München, 1962, 189) zanje ne navaja nikakršne kategorizacije. Ivan Stopar v knjigi Grajske stavbe v Vzhodni Sloveniji (Ljubljana, 1992, 43) navaja, da je Gorica dvor, najprej z dvorcem, pozneje z graščino. Avtor sam navaja v virih in slovstvu Grundbuch des Gutes Goertzshof iz leta 1836, torej je šlo vsaj v novjšem času za posestvo. Menim, da bi bilo najbolje, če bi v poljudnih zgodovinskih spisih opustili navajanje gosposčine, posestvo, dvor in bi za zemljiško gospostvo preprosto pisali graščina, kar ustreza tudi ljudskemu pojmovanju na Štajerskem, kjer se je vse, kar je bilo v zvezi z zemljiškim gospostvom, tako podložniške kakor upravne in sodne zadeve, štelo kot stvar graščin. Seveda je pri tem potrebno razlikovati graščino kot stavbo.

Slovenski izraz za Landtafel je deželna deska in pomeni zemljiško knjigo plemiške posesti na ravni dežele. Odločilna lastnost za vpis v to knjigo je bila Landtafelfähigkeit, torej sposobnost vpisa v deželno desko, ki so jo imeli le plemiči s posebnim cesarjevim dovoljenjem, v zadnjih stoletjih pa tudi ljudje nižjega stanu.

Povzamemo lahko, da je delo Zgodovina Kaplje vasi za lokalne razmere dragocena knjiga, ki pa je tudi širše informativna.

Jože Maček

Bogomila Kravos, Slovensko gledališče v Trstu = Teatro sloveno di Trieste : 1945-1965. Ljubljana : Slovenski gledališki muzej, 2001, 511 strani

Knjiga avtorice Bogomile Kravos je zasnovana trodelno. Uvodnih 145 strani je avtorski zapis o ustanavljanju slovenskega gledališča v Trstu po drugi svetovni vojni, o reševanju kadrovske, finančne, upravne in prostorske zadeve do otvoritve lastnega kulturnega doma leta 1965. Drugi del (do strani 245) so priloge, večinoma prepisi originalnih listin, ki dokumentirajo interpretacijo dogajanja. Tretji del (do strani 477) je pregleden izčrpen bibliografski popis umetniškega dela: podatki o predstavah in prireditvah ter odmevih nanje v tiskanih medijih. Na koncu dela je še znanstveni aparat: pojasnilo kratic, preglednice in grafiki, imensko kazalo, pregled krajev (tudi zemljevid ozemlja) in dvoran (kjer so gostovali do pri-

dobitve lastne zgradbe) ter kratka oznaka omenjanega primorskega tiska.

Avtorski zapis interpretira sestavke in ohranjen arhivske dokumente, ki pričajo o prizadevanjih za oblikovanje slovenskega poklicnega gledališča v Trstu v prvih dveh desetletjih po drugi svetovni vojni. S kazalko v opombah avtorica napoti bralca k podrobnejšemu branju 27 prilog iz drugega dela knjige. Milica Kravos posveča pozornost ustanavljanju, oblikovanju, boju za preživetje in rasti gledališča, manj, skoraj mimogrede pa analizira dosežke umetniškega snovanja. V zelo majhni meri upošteva sestavke navedene v bibliografiji v tretjem delu, ki pa bo lahko dragocen temelj za nadaljne raziskave in interpretacije. Na repertoarno politiko se ozira skozi prizmo družbenopolitičnega dogajanja, ki jo je pogojevalo in je tudi imelo posledice na materialno plat delovanja tega edinega poklicnega slovenskega gledališča zunaj meja matične Slovenije.

Slovensko gledališče v Trstu je sicer živelo že pred prvo svetovno vojno in se je po njej obnovilo za kratek čas, zaradi fašističnega pritiska in požiga Narodnega doma leta 1920 pa je za četrto stoletja povsem zamrlo, tako da ga je bilo treba po koncu druge svetovne vojne ustanavljati povsem na novo. Milica Kravos opisuje čas od prihoda Igralske skupine IX. korpusa v osvobojeni Trst leta 1945, prek dejavnosti ministrstva za prosveto Slovenije, ki je postavljanje temeljev novega slovenskega gledališča in radijske postaje zaupalo na Primorskem rojenim kulturnim delavcem, do pridobitve formalnega statusa in gledališkega odra v lastni hiši leta 1965.

Obsežen del zapisa je namenjen večletnim napornim pogajanjem z zavezniško upravo za pridobitev koncesije in dodelitev nadomestne dvorane. Visoki politični predstavniki iz Ljubljane so z udeležbo na prvi premieri decembra 1945 v gledališču Fenice manifestativno javno podprli in nato dolga leta usmerjali zamejske Slovence v prizadevanjih za stalno poklicno gledališče. Milica Kravos opisuje življenske pogoje prišlekov, ki se niso ubadali samo s težavami, kje igrati, ampak tudi s problemom, kje dobiti prostor za vaje in nastanitev in kako pripraviti gostovanja po širšem primorskem območju. Predstavi nam ideološke spore z italijansko večino, idejne spopade na slovenski levici ob informbirojevskem sporu, razhajanja z desnico in cerkvijo in zaplete s cenzuro, ki je bila v Italiji uradno ukinjena šele v šestdesetih letih. Podobno kot nekatera gledališča v Sloveniji je tudi tržaško, ko se je bojevalo za obstoj, opravljalo neke vrste matičnost za podeželske odre in zanje tudi prirejalo tečaje. Med prelomne dosežke sodi priložnost, da se predstavijo tudi v slovenski prestolnici Ljubljani. To jim je prvič uspelo leta 1950, ko so gostovali v Križankah. V marsičem so

bila začetna iskanja podobna tistim v gledališčih v Sloveniji, ustanovljenih po drugi svetovni vojni zunaj Ljubljane. V marsičem pa so bila prizadevanja drugačna, specifična. Tako kot v Sloveniji so se menjevali vodstveni kadri, se srečevali s težavami, kako doseči temeljne pogoje za delo, ustanovo so večkrat preimenovali, poskušali so pritegniti pozornost medijev, kader so šolali na tečajih pa tudi na novoustanovljeni Akademiji za igralsko umetnost v Ljubljani.

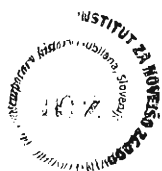
Tržaško gledališče je delovalo v jezikovno večinskem italijanskem okolju z različnimi politični pogledi in razgibanim strankarskim življenjem. Medtem ko so v maticji oblikovali poklicna gledališča ločeno od drugih kulturnih ustanov, so zamejski likovniki, glasbeniki in književniki kulturni dom zasnovali večnamensko: v isti zgradbi so ob gledališču izoblikovali tudi prireditvene in razstavno galerijske prostore. Odbor za graditev Kulturnega doma je začel delovati že leta 1950, šele podpis Londonskega sporazuma leta 1954 pa jim je prinesel zagotovilo, da bo gradnjo podprla tudi italijanska vlada. Pomemben delež sredstev so pridobili od Slovencev po svetu in iz Jugoslavije, do otvoritve pa je moralo preteči še celo desetletje.

Ministrstvo za prosveto Slovenije je leta 1945 pomagalo ustanoviti Slovensko Narodno gledališče za Trst in slovensko Primorje, po ustanovitvi Svobodnega tržaškega ozemlja se je preimenovalo v SNG za Svobodno tržaško ozemlje, zatem je doživelo še nekaj preimenovanj v skladu z družbenopolitičnimi spremembami, vezanimi na razmejitvena dogajanja. Kronologijo preimenovanj in seznam najrazličnejših prizorišč avtorica navede pregledno v prilogi. Poglavitni del uvodnega zapisa avtorice je zgodovina prvih dvajset let snovanja tistega gledališča, ki se danes imenuje Slovensko stalno gledališče v Trstu in je v letu 1965 po dvajsetih letih brezdomstva dobilo svoj sedež na ulici Petronio 4, kjer je še danes. Nakazuje pa tudi dejavnosti nazorsko drugače usmerjenih skupin, snovanja za otroke, lutkovno dejavnost, razpršeno po Trstu in okolici.

Ves čas so se navezovali na jugoslovanski okvir, ki jim je edini lahko zagotavljal obstoj in rast nasprotniki pa so jim zato tudi očitali, da so Titoistična marksistična izpostava. Poskušali so pridobiti v goste priznane slovenske in jugoslovanske gledališke umetnike in sami gostovali po Jugoslaviji. Udeleževali so se festivalov jugoslovanskih poklicnih gledališč, tudi Sterijinega pozorja. Pot do tega seveda ni bila gladka, Milica Kravos popisuje najrazličnejše zaplete, tudi dogodek iz leta 1958, ko italijanski konzulat v Zagrebu ljubljanski Drami ni izdal vizuma za gostovanje v Trstu.

Izbrano slikovno gradivo prikazuje ansambel, občinstvo, gradbišče, zakulisje, nekaj vidnejših uprizoritev, podrobnejšo ilustracijo pa prepusti

razstavi s katalogom in enourni oddaji Neznani oder, ki ga je TV Slovenija posnela v sodelovanju s Slovenskim gledališkim muzejem. Ob predstavitvi knjige pred otvoritvijo razstave v Ljubljani so na okrogli mizi spregovorili o zgodovini gledališča in o trenutnih perečih problemih eminentni gledališki kritiki in dolgoletni soustvarjalci njegove podobe. Knjiga, razstava in katalog bodo jeseni predstavljeni tudi v Trstu in, če bo uspelo, tudi v Rimu.

Francka Slivnik

Blaž Lukan, Slovenska dramaturgija : dramaturgija kot gledališka praksa. Ljubljana : Slovenski gledališki muzej (Zbirka Gledališke monografije), 2001, 267 strani

Blaž Lukan, dramaturg, gledališki kritik in več let gledališki praktik se je lotil dokaj neobdelane teme v zgodovini slovenskega gledališča: poklica dramaturga v ožjem in širšem pomenu besede, v teoriji in praksi, v širšem evropskem okviru in konkretnije v slovenski gledališki zgodovini.

Knjiga ima ob uvodnem in sklepnem dve obsežni poglavji: Dramaturgija kot gledališka praksa in Dramaturg v slovenskem gledališču. V prilogah je avtor objavil sezname dramaturgov v slovenskih poklicnih in zunajinstitucionalnih gledališčih in navedbe prvih omemb dramaturgov ob uprizoritvah, sledijo pa še povzetek, literatura in imensko kazalo.

Avtor je napovedal "esejistično-historicistično" naravo dela, ker je tema še v marsikaterem pogledu neulovljiva, ne do konca definirana in zamejena, upa pa, da bo delo ustrezno izhodišče za nadaljne raziskave.

V poglavju Dramaturgija kot gledališka praksa se opira na zapise o dramaturgih in dramaturgiji iz nemške in hrvaške literature, manj slovenske. Slovenskih knjig na to temo je malo ob zbranih spisih eminentnih dramaturgov (Grüna, Filipiča), so redki temeljiti teoretični zapisi (France Vodnik in kot geslo v Enciklopediji Slovenije Andrej Inkret). Iz nemške literature avtor povzema vpogled v zgodovino dramaturgije v nemškem govornem prostoru, kjer sta se pojem in vloga dramaturga najprej utemeljila in se od tam razširila v druga gledališča. Dramaturg naj bi postal del ustvarjalne gledališke ekipe šele v šestdesetih letih dvajsetega stoletja. Njegova vloga se je skozi čas spreminjala od literarnega svetovalca intendantu, do prirejevalca in prevajalca besedil (Theaterdichter), do posrednika med režiserjem in igralci, pa posrednika

med predstavo in občinstvom, do vodenja estetsko idejne podobe uprizoritve in oblikovanja profila oziroma usmeritve gledališča. Dramaturg je včasih umetniški vodja gledališča, neke vrste nadzornik, skorajda cenzor, lektor, arhivar, urednik gledališkega lista, predstavnik za tisk, prevajalec in zagovornik avtorja, prirejevalec besedila, avtor gledaliških besedil ali iskalec novih avtorjev, je njihov mentor. Lukan prezentira nekaj vzorcev nalog, kakor so jih definirala gledališča v različnih zapisih skozi zgodovino, in ponazarja dramaturgovo delo v uprizoritvenem procesu od razčlembene vaje, do bralne vaje in aranžirnih vaj. Sooča se z vprašanjem gradiva, na podlagi katerega je mogoče ponazoriti in ovrednotiti delo konkretnega dramaturga: navedba imena, zapisana/ objavljena/ posneta razčlemba, dramaturška knjiga z vpisanimi dramaturškimi pripombami in črtami, predstavitev videnja na tiskovnih konferencah, objava razčlemb v zbornikih pa tudi pričevanja kritike ali sodobnih soustvarjalcev.

Ta problem je v bistvu izhodišče za najboljše poglavje o dramaturgu v slovenskem gledališču. Lukan je sledil pojmu dramaturga, kakor se je pojavljal in preoblikoval v slovenskem gledališču od Dramatičnega društva, prek obdobja med obema vojnama do časa po drugi svetovni vojni v institucionalnem in neinstitucionalnem gledališču. Bolj podrobno se ustavlja pri vidnejših dramaturških praktikah in teoretičnih kot so bili Oton Župančič, Josip Vidmar, France Vodnik, Lojze Filipič, Herbert Grün, Bojan Štihi, Marko Slodnjak, Primož Kozak.

Nemško gledališče v Ljubljani omenja dramaturga že v prvi polovici devetnajstega stoletja in tudi v prvih prizadevanjih za ustanovitev slovenskega Dramatičnega društva v Ljubljani ni bil neznan. Iz literature je razvidno, da je bil dramaturg tedaj zlasti oblikovalec repertoarja. Proti koncu devetnajstega stoletja se pojem dramaturg vse bolj uveljavlja in v Borštnikovem času se je že javila potreba po dramaturgu, ki bi vodil gledališče oziroma študij predstav. Številna intendantca, tajnik društva, igralni odsek ipd. so bili tisti, ki so na nek način opravljali delo dramaturga, prepletanje faktorjev odločanja pa je privedlo do najrazličnejših konfliktov. Lukan zabeleži vlogi Ignacija Borštnika pred slovesom od Ljubljane in Frana Govekarja, intendantnega tajnika pred prvo svetovno vojno. Funkcija tajnika se do neke mere prekriva z dramaturgovo v slovenskem gledališču že tedaj in še v času med obema vojnama. Govekarjevo delo je bilo že večkrat popisano. Sam je rekel, da je bil faktotum, saj je imel močan vpliv na repertoarno podobo gledališča, opravljal med drugim delo lektorja, prirejevalca besedil, spremljal in nadziral vaje in bil arhivar, skrbel pa je tudi za blagajnico.

Prvi dokumentirano nastavljeni dramaturg v

slovenskem gledališču je bil kljub vsemu Oton Župančič v sezoni 1912/13. V tem kratkem času je gledališče zaznamoval predvsem kot prevajalec in gledališki kritik. Lukan dobesedno prepíše tisti del Službenega reda v dramskem gledališču iz leta 1919, kjer so dolžnosti dramaturga prvič pri nas uradno zapisane in ga v devetih členih med drugim utrdijo kot umetniškega vodjo ali drugega človeka v gledališču. To dejstvo Lukan interpretira kot dokončno utrditev profesionalnega gledališča kot umetniške ustanove. Plačana funkcija dramaturga naj bi šele podelila gledališču status celovite profesionalne institucije.

Po začetnih peripetijah oživljanja med prvo vojno zamrlega gledališča in kratki epizodi s Pavlom Golio v vlogi dramaturga se s sezono 1920/21 začne skoraj desetletje trajajoče Župančičevo obdobje. Po kratkem premoru, ko pomembno sooblikujejo repertoar izrazito profilirani režiserji, nekaj let pred drugo svetovno vojno mesto dramaturga za Župančičem prevzame Josip Vidmar. Gradivo Lukanu omogoča v precejšnji meri rekonstruirati portreta dramaturgov, ki sta pomembno zaznamovala tedanjo ljubljansko Dramo, Josip Vidmar pa tudi po drugi svetovni vojni, ko je na Akademiji za igralsko umetnost predaval dramaturgijo. Ta šola je vzgojila vrsto dramaturgov, ki pa so le počasi prevzemali ustrezne funkcije v povojnih gledališčih. Zgodovinska raziskava Lukanu ponuja zaključek, da je do druge svetovne vojne dramaturga (poleg Ljubljane) za kratek čas zaposlilo le mariborsko gledališče, drugje pa so repertoar oblikovali režiserji, ki so bili včasih hkrati umetniški vodje.

Teoretično dramaturgijo je na Visoki šoli za dramsko umetnost pri Glasbeni akademiji tik pred drugo svetovno vojno predaval France Vodnik, tudi gledališki kritik v desetletju pred drugo svetovno vojno. Po vojni je svoja razglabljanja objavil v knjižni študiji *Kritična dramaturgija*. Lukan natančno razčleni njegovo delo in predstavi tudi skromni odmev dramaturškega deleža v gledališki kritiki časa med obema vojnoma.

Po drugi svetovni vojni so se zgodili pomembni premiki: razpisali so študij dramaturgije na Akademiji za igralsko umetnost in dobili snio gledališki zakon, ki je na novo definiral vodenje gledališč in postopke oblikovanja repertoarja. Lukan označuje dramaturge in umetniške vodje po gledaliških povojnega časa, Lojze Filipič je pustil sled v več gledališčih, v Celju, ljubljanski Drami in Mestnem gledališču ljubljanskem. Mnoga besedila so izšla za časa njegovega življenja, zbrana pa so bila po njegovi smrti. Ob Filipiču Lukan zapiše pojem družbena dramaturgija, saj se je veliko ukvarjal z razmerjem med gledališčem, kulturo, družbo, politiko in pomembno zaznamoval tri desetletja povojnega slovenskega gledališča, od petdesetih

do sedemdesetih let. Ohranila so se pomembna pričevanja sodobnikov tudi o vrednosti njegovih razčlemb za potek ustvarjanja predstav.

Izrazita dramaturška osebnost se kaže tudi v delu Herberta Gruna, ki se je v kratkem življenju ustavil v gledališčih v Kranju, Celju in Zagrebu. Njegovo podobo kaže knjiga po smrti objavljenih zbranih spisov: *Radostna Melpomena*. Grün in Filipič sta bila hkrati umetniška vodja in dramaturga, prihajal pa je čas, ko sta se se funkciji razdelili pod močnim vplivom dogajanja na zunaj-institucionalnih odrih, zlasti na Odru 57. Prav z iskanjem in poglobljanjem dramaturškega dela v eksperimentalnih gledališčih, posebej tudi ob razmišljanju Tarasa Kermaunerja, prikaže Lukan, kako je dramaturg postal "povsem kompetentni in kooperativni praktični uprizaritveni sodelavec".

V šestdesetih letih se v vseh slovenskih gledališčih utrdi položaj umetniškega vodje in dramaturga, ponekod dramaturškega kolegija, v več gledališčih pa se uveljavi in zaposli po več dramaturgov hkrati in Lukan nas seznani z večino. Ugotavlja, da se med dramaturgi ponovno uveljavljajo profili, znani pod oznako "Theaterdichter", kar je pravzaprav izvirno dramaturg bil. Uveljavljajo se ustvarjalci: avtorji izvirnih besedil in prevajalci, mnogim pa nalagajo tudi vrsto drugih nalog, že znanih skozi zgodovino: delo arhivarjev, urednikov itd.

Bojana Štiha Lukan pospremi skozi Dramo, Maribor, Celje in Mestno gledališče ljubljansko in ga pojmuje kot nadaljevalca Filipičeve tradicije, ki združuje umetniško vodenje in dramaturgijo in le še radikalizira Filipičevo "družbenopolitično in umetniškovodstveno plat". Napove, da bo poglobljenje podoba Štiha prinesla objava knjige *Izgon Poldeta Bibiča*, ki bo izšla v Slovenskem gledališkem muzeju.

Na podlagi pričevanj sodobnikov skuša Lukan ugotoviti pomen Slodnjakove dramaturgije in analizira dramaturgijo uprizaritve. Ta se razmahne tako v slovenskem gledališču kakor tudi po številnih tujih gledališčih in tako prispeva k izraziti profilizaciji gledališč. Pregled slovenske gledališke kritike po drugi svetovni vojni kaže na to, da so oznake deleža dramaturgov še vedno redke in skromne.

Preden potegne sklepne misli (kar sicer stori večkrat ob zaključku obsežnejših vsebinsko zaključenih sklopov), se Lukan loti vzorčnih primerov analize devetih dramaturgij Primoža Kozaka in poskusi določiti dramaturški delež Marka Slodnjaka s celovito analizo uprizaritve Hlapcev. Izkaže se, da je arhiviranje gradiva, ki bi v bodoče dopuščalo sledljivost dramaturga in dramaturgije skozi slovensko gledališko zgodovino nezadostno, zato strne misli v apelu, naj se vsaj v bodoče ugotovitve upošteva.

Lukan je prikazal zgodovino slovenske dramaturgije ponekod v grobih obrisih, drugje v najtanjših podrobnostih. Zagotovo je utemeljil metodologijo raziskave in proti koncu knjige tudi rekonstruiral delo dramaturgov po posameznih gledališčih s časovno oznako. Ti podatki so doslej prvič zbrani na enem mestu in zato tudi zelo dragoceni, saj so bili doslej razpršeni po najrazličnejših virih in jih je lahko prinesla le temeljita raziskava grada.

Francka Slivnik

Aleš Gabrič, Prešernovo gledališče v Kranju : 1945-1957. Ljubljana : Slovenski gledališki muzej (Dokumenti Slovenskega gledališkega muzeja ; 37 št. 76/77), 2001, 123 strani

Študija dr. Aleša Gabriča o Prešernovem gledališču v Kranju v letih 1945-1957, objavljena v št. 76/77 Dokumentov Slovenskega gledališkega muzeja, je izšla tudi samostojno kot separat. Avtor je več podpoglavij združil v tri večja poglavja: Amatersko gledališče 1945-1950, Poklicno Prešernovo gledališče 1950-57 in Kulturni škandal par excellence-ukinitve poklicnega Prešernovega gledališča 1957.

Avtor je po izobrazbi zgodovinar in temeljit poznavalec kulturne politike po drugi svetovni vojni. Njeno okvirno podobo je že zarisal pred leti v knjigi z naslovom Socialistična kulturna revolucija, Slovenska kulturna politika 1953-1962. Zato je zagotovo eden najbolj kvalificiranih avtorjev, ki se lahko podrobneje posveti tudi posameznim temam, kot je gledališče v Kranju. Beleži in komentira, tudi ilustrira s pomembnejšimi citati dogajanje na lokalni in republiški ravni.

Svoj zapis utemeljuje na številnih arhivskih virih, hranjenih v republiških in lokalnih fondih, ki ob pisnih virih razkrivajo ne le umetniška iskanja, ampak tudi podrobnejša zakulisna politična ozadja, ki so vzpodbudila, omogočala, nadzirala in na koncu tudi onemogočala in onemogočila snovanje kranjskega gledališča.

V uvodnem poglavju Amatersko gledališče 1945-1950 na podlagi zapisnikov in ob upoštevanju spominskih zapisov udeleženca Franceta Bratkoviča začne pripoved na začetku, ko se je kranjsko gledališče sprva zasnovovalo na mestni ravni in tudi dobilo ime Mestno gledališče. Čas je bil naklonjen tako amaterskim kot poklicnim gledališčem, zlasti pomembna je bila podpora in razumevanje tedanjega prosvetnega ministra Ferda Kozaka.

Kranjčani so z delom začeli že v prvem povojnem letu, gradili pa so na amaterskih igralcih, ki so se v predvojnem času združevali okoli ideološko različno usmerjenih odrov. Zdaj naj bi jih vpeli v enotno snovanje in v značilnih peripetijah tistega časa so tudi v Kranju obračunavali z idejno domnevno neprimernimi člani. O finančnih, organizacijskih in kadrovskehih zadregah je dal slutiti tudi v začetku skromen gledališki list, ki je z leti rasel po obsegu in sčasoma tudi privabil več avtorjev. Sprva je vse kulturno delo potekalo pod budnim nadzorom agitpropa Komunistične partije Slovenije in Gabrič z izbiro značilnih citatov ponazarja, kako si je kulturna politika povojnega časa predstavljala vzgojni pomen gledališča. V značilnem besednjaku je zavračala malomeščanski okus in publiko in klicale k pritegnitvi delavskih množic: "Gledališče mora služiti delovnemu ljudstvu industrijskega mesta Kranja". Ker Prešernovo gledališče (tako se je preimenovalo že v prvi sezoni) ni moglo prav zaživeti, so se pojavile zahteve, naj postane poklicno in prevzame tudi nove naloge: postalo naj bi matica, ki bi podpirala prizadevanja amaterskih gledališč širom Gorenjske. Gabrič analizira statistiko uprizoritev pa tudi sestavo repertoarja in odmevnost predstav. Uprizarjali so že znana dela, pogoji za delo so bili več kot skromni, takšni pa so bili tudi rezultati in takšna je bila tudi (pretežno lokalna) kritika. V času informbiroja so pomanjkljivosti gledališča opažene v partijskem glasilu Ljudska pravica in potreba po profesionalizaciji, ki se odraža na vseh ravneh ustvarjanja Prešernovega gledališča, je registrirana tudi na republiški ravni.

V poglavju Poklicno Prešernovo gledališče 1950-1957 Gabrič v celoti ponatisne tako Odločbo o ustanovitvi poklicnega gledališča v Kranju, podpisano 8. februarja 1950, kakor tudi poročilo v Ljudski pravici, ki je bilo objavljeno le nekaj dni zatem. Lokalnim prizadevanjem je dalo močno oporo Ministrstvo za znanost in kulturo Slovenije, ki je podpiralo razvoj kulturnega policentrizma. Oblikovati so hoteli več močnejših regijskih središč in Gabrič povzema elaborat Ferda Kozaka, tedaj predsednika slovenske skupščine. Poleg ustanovitve novih specifičnih gledališč v Ljubljani je predvidel tudi gledališča v Murski Soboti, Celju, Ptuj, Kranju, na Jesenicah, v Trbovljah, Postojni, Novi Gorici in morda v Novem mestu in tudi registriral potrebo po gledališkem muzeju. Gabrič komentira ta načrt v luči razvoja kasnejših dogodkov kot preoptimističen. Pogoji za realizacijo ambicioznih načrtov niso bili zreli, zato se je pojavila ideja o prehodnem oblikovanju polpoklicnih gledališč. Kljub temu, da so se v letu 1951 pojavili prvi diplomanti Akademije za igralsko umetnost, je še vedno primanjkovalo kadrov.

Pomanjkanje igralcev so v Prešernovem gleda-

lišču reševali s tečajniki, ki so jih v Kranju na hitro izurili profesorji z Akademije. Pomembneje pa so kranjsko gledališče zaznamovali režiserji in dramaturg mladega rodu, ki so prihajali z Akademije za igralsko umetnost: Balbina Baranovič, Dino Radojevič, Herbert Grün ter Andrej Hieng.

Obdobje, ki ga Gabrič poimenuje Grün-Radojevičevo, je prineslo modernizacijo, eksperimentalno gledališče. Artikulirali so potrebo po oblikovanju slovenske izvirne sodobne dramatike, formiranju kritike, ki dotlej ni bila zadostna, pa tudi nujnost nadgradnje predstav s pritegnitvijo profesionalnega scenografa, kostumografa. Klicali so po psihološki interpretaciji, oblikovanju luči in glasbene opreme. Skratka zahtevali so aktualno in celostno profesionalno podobo gledališča. Herbert Grün se je lotil prevajanja neznanih del zahodnega sveta in jih tudi uvrstil v repertoar. Velike ambicije je odražalo gostovanje s Priestleyevim delom *Od raja* pa do danes v ljubljanski Drami, in z delom Gorkega *Na dnu* (leta 1953). Vidni politiki so javno izrekli negativne ocene. Sledilo je obračunavanje Borisa Zihlerla na kongresu SZDL, ki je predvsem napadal eksperimente in kranjskemu gledališču odrekel status prave "kulturno prosvetne ustanove", njegovo vodstvo pa naj ne bi sodilo med "poštene kulturne delavce". Zaradi zaostritev sta se Grün in Radojevič odzvala povabilu Branka Gavele in odšla v Zagreb, v strahu, da je vprašljiv obstoj gledališča, pa je tudi nekaj vidnih igralcev odšlo v Celje. Kranj je v tem času veljal za eno najmodernejših slovenskih gledališč in na uprizoritev prvega Sartra v Sloveniji so prihajali obiskovalci iz Ljubljane, z velikim uspehom pa so gostovali tudi v Mestnem gledališču ljubljanskem. Kratkotrajne vrhunice so načenjale tudi neustrezne prostorske razmere, vsakoletno menjavanje vodstva, prav tako so prihajali in odhajali dramaturgi in režiserji. Kranjski gledališčniki so sicer gostovali po Gorenjski in tudi prirejali tečaje za amaterje, vendar so se občasno pojavljali očitki, da to počnejo le zato, ker njihova lastna dvorana zeva prazna. V letu 1955 je novi dramaturg Rado Jan glasno obsodil eksperimentiranje in poudaril, da ima gledališče predvsem vzgojno in družbeno funkcijo. Na podlagi vse pogostejših kritik, objavljenih v lokalnem Gorenjskem glasu, pa tudi vse pogostejših odmevih v osrednjih ljubljanskih glasilih Gabrič rekonstruira posamezne sezone. Kljub relativnemu uspehu, adaptaciji gledališča, novemu zaposlovanju in celo predvidenemu štipendiranju študentov, ki bi študirali na Akademiji za igralsko umetnost, se je nezadržno bližal obračun.

Približno polovica Gabričevega zapisa je namenjena predstavitvi in analizi ukinitve Prešernovega gledališča v Kranju. Gre za poglavje z naslovom *Kulturni škandal par excellence-ukinitve poklicnega Prešernovega gledališča 1957*. Prikazuje

ga v širšem zgodovinskem kontekstu, saj ni zadeval le kranjskega gledališča, ampak je botroval ukinitvam tudi drugih zunajljubljskih gledališč, ki so z velikim žarom zaživela drugje po Sloveniji: v Ptuj, Postojni, Kopru.

V dogajanje se je že leta 1954 vpletel vodilni partijski kulturni ideolog Boris Zihlerl in njegova stališča so bila odločilna. Agitpropa ni bilo več, zato sta ZK in SZDL vse glasneje zahtevala takojmenovano družbeno upravljanje kulturnih ustanov. Leta 1954 so na lokalni ravni v gledališča delegirali zunanje, nadzorne člane. Še bolj temeljito spremembo je leta 1956 omogočil novi zvezni Splošni zakon o gledališčih. Komisije in inšpekcije so opravile osnovno delo na terenu, da bi ustvarili podlago za nastanek republiškega zakona, ki je bil sprejet v slovenski skupščini naslednje leto. Zahteva je bila, da se ne ustanavlja novih poklicnih gledališč, zakon pa je tudi zaostрил kriterije za preživetje obstoječih in določil, da v spornih primerih lokalne oblasti same presodijo, ali bodo svoja gledališča lahko finacirale ali ne. Gledališča, ki ne bi izpolnjevala kriterijev, bi že v letu 1958 izgubila poklicni status, dovoljeno pa bi jim je bilo amatersko delovanje. Tudi polpoklicna gledališča bi se avtomatsko preoblikovala v amaterska.

Gabrič podrobno popisuje dogajanje na republiški, mestni in okrajni ravni, pa tudi znotraj gledališča. Zunaj gledališča so bili na lokalni ravni najpomembnejši faktorji svet za prosveto in kulturo OLO Kranj, sekretariat okrajnega komiteja ZKS Kranj, sekretariat okrajnega odbora SZDL, predsedstvo občinskega sindikalnega sveta. Gabrič povzema in mestoma tudi obširneje citira razprave pomembnejših osebnosti, med drugimi Popita in Hafnerja, pa tudi Borisa Zihlerla in drugih malo manj vidnih predstavnikov oblasti, ki so z discipliniranjem podrejenih pomembno usmerjali zapleten postopek navidežno široke demokratične razprave, vodene iz samega središča. Dogajanju Gabrič sledi po arhivskih dokumentih, zapisih v lokalnem glasilu, pa v osrednjih časopisih, ki so, začuda, kljub direktivam dolgo časa objavljali tako sestavke, ki so podpirali uradno politično linijo, kakor tudi tiste, ki so se v imenu gledališča borili za obstoj kranjskega gledališča. Kljub širokemu odmevu, protestom sveta Akademije za igralsko umetnost, Društva književnikov in celo Saveza dramskih umjetnika Jugoslavije, so pod krinko reorganizacije in ob sklicevanju na delavski razred politični forumi speljali, kar so načrtovali. Pri obrambi gledališča ni pomagalo niti ugodno poročilo gledališke inšpekcije.

V sklepnem dejanju je med drugimi razpravljali odločitev utemeljeval tudi Boris Zihlerl, predsednik ideološke komisije CK ZKS in hkrati odbornik OLO Kranj, kjer so sprejeli najusodnejše odločitve. V izrazito političnem jeziku je poudarjal,

da je bil ves čas nasprotnik pretiranega ustanavljanja poklicnih gledališč in eksperimentiranja, še zlasti pa ga je vznemirjalo dejstvo, da so se "mogočnega idejnega orožja progresivnih sil... posluževali... reakcionarji". Prav na tem področju so se "vodili boji med silami progressa, napredka in silami reakcije". Četudi bi zgolj finančne razmere dopuščale obstoj, je potrebno bdeti nad gledališči in nad kulturno politiko nasploh, saj so kulturne ustanove "tovarne človeka, tovarne za oblikovanje človeka in njegove duše". Ziherlova razprava je napovedovala smrt tudi gledališču na Ptuj in v Kopru. Sprenevedal se je, da se ne zavzema za ukinitve ampak le za "preosnovno gledališča iz poklicnega v polpoklicno". Gabrič ugotavlja, da je bil takšen predlog v nasprotju s pravkar sprejeto zakonodajo. Vse zaman: ne ugovori na seji sveta za prosveto in kulturo LRS, ne njegova resolucija, ne pismo kranjskih gledališčenikov predsedniku Titu, ne demonstracije po šolah in ne manifestacija ob zadnji predstavi Romea in Julije v kranjskem gledališču, nič ni moglo preprečiti ukinitve poklicnega kranjskega gledališča, ko so mehanizmi stekli.

Ziherl je na seji ideološke komisije CKZKS sekretarje in predsednike ideoloških komisij okrajnih komitejev seznanil s svojimi že znanimi stališči, ki so Kranju, Ptuj in Kopru tedaj dokončno in nepreklicno odvzeli status poklicnega gledališča. Celo vplivni in vidni kulturnik in politik Josip Vidmar je po tem ostal osamljen v svoji podpori gledališču na seji predsedstva SZDL Slovenije. Na lokalnem nivoju se je dogodil dokončen obračun pod krinko demokratičnega centralizma tudi z grožnjo "klerikalcem", kakršni naj bi bili posamezni sodelavci gledališča. Gabrič izdatno citira razprave zadnjih sestankov, v katerih sta med drugim sodelovala Boris Ziherl in France Popit.

Aleš Gabrič je zabeležil usodno dogajanje na kranjskem primeru, čaka pa podrobna analiza še drugih slovenskih gledališč, ki jim je botrovalo isto okolje. Da zadeve niso bile enoznačne in enostavne, dokazuje kasnejši dvom najpomembnejšega akterja Borisa Ziherla. Zadnjemu direktorju ptujskega gledališča Gregorcju je nekoč kasneje je priznal, da je bila zadeva z ukinjanjem "premalo premišljena".

Gradivo, ki se ga je Gabrič odločil objaviti v celoti kot dokumente, se nanaša na prelomne uprizoritve in na prelomne seje, med njimi je mogoče prebrati protest književnikov, pa celo pismo predsedniku Titu.

Gabričeva študija je zagotovo prva, ki tako podrobno in dosledno evidentira in prezentira, pa tudi interpretira gradivo s področja slovenske kulturne politike prvih dveh desetletij po drugi svetovni vojni. Kot zgodovinar zna tenkočutno ovrednotiti gledališko tvornost in dosežke, bolj kot teatrologi pa se pogloblja in razumeva ter tudi

bralcu brez zadržkov razlaga politično zakulisje, vzvode in mehanizme kulturne politike, ki je vedrila in oblačila, imela v rokah škarje in platno, imela svoje argumente in tudi moč in premoč. Gabrič z občutkom izbira dokumente, jih zanimivo povzema in povezuje, pa tudi poživlja branje s citati, ki ponazarjajo duha časa. Na primeru kranjskega gledališča tako bralec dobi vtis, da gledališče ni samo gledališče, ampak pomeben del in izvajalec kulturne politike, bolje rečeno, politika in njen odsev.

France Slivnik

Božo Repe, Jutri je nov dan : Slovenci in razpad Jugoslavije. Ljubljana : Modrijan, 2002, 459 strani

Božo Repe je znan in uveljavljen avtor knjig in člankov o slovenski zgodovini v času druge Jugoslavije. Poleg drugega je objavil kar nekaj tekstov tudi iz ožje tematike, ki jo bolj temeljito obravnava najnovejša knjiga. Tako smo že imeli priložnost brati njegove članke o političnem dogajanju v Sloveniji v osemdesetih letih 20. stoletja v ameriški knjižici (Leopoldina Plut Pregelj, Božo Repe, Aleš Gabrič, *The Repluralization of Slovenia in the 1980's*, University of Washington, 2000), v Zgodovinskem časopisu (*Slovenci v osemdesetih letih*, ZČ 2000/2 in 3 ter separat v Zbirki ZČ št. 23, Ljubljana 2001) in kot feljton v Sobotni prilogi Dela (2. junij – 28. julij 2001). Skoraj istočasno s knjigo je izšla tudi študija o zunanjepolitičnem položaju Slovenije v času osamosvajanja v zborniku *Slovenci v Evropi* (ur. Peter Vodopivec, Ljubljana 2002), ki je enaka zadnjemu poglavju iz pričujoče knjige.

Knjiga je s 400 stranmi osnovnega teksta, vendar razmeroma velikega formata in drobnejšega tiska, obsežno branje. Vsebinsko obsežnost ji dajeta tudi že težko pregledna množica uporabljene literature in za tako mlad čas nenavadno veliko pregledanega primarnega arhivskega gradiva, zlasti tistega, ki še ni predano arhivskim ustanovam in ga hranijo tako pomembni ustvarjalci, kot so Vlada RS, Predsednik RS, Državni zbor RS, Ministrstvo za zunanje zadeve in Sova. Tudi arhivsko gradivo, ki ga že hrani Arhiv R Slovenije in naj bi potemtakem bilo splošno dostopno, je v primerjavi z običajnimi navadami o vsaj tridesetletni zapor pri nas dostopno praktično za ves čas do žalostnega konca jugoslovanske države. Privilegij, ki ga je imel avtor pri pregledovanju dokumentov najvišjih državnih

ustanov, nastajajočih še globoko v devetdeseta leta, nas prepričuje o dobrem poznavanju zakulisja dogajanja, ki smo ga prek medijev lahko še sami doživljali in nam je še v živem spominu. Žal verjetno veliko podatkov in citiranih dokumentov iz teh uradov še dolgo ne bo preverljivih. Ker arhivi, ki so bili pred kratkim predani arhivskim ustanovam, in še toliko bolj tisti, ki so še vedno v aktualni uporabi oziroma nastajanju, niso urejeni – ampak tega smo njihovi uporabniki vajeni tudi za starejša obdobja – je način Repetovega citiranja z npr. naslovom dokumenta in fondom, torej brez tekočih števil, map, škatel pač nepregleden.

Knjigo sestavlja šest tematskih poglavij, ki skuša vsako po svoje slediti kronološkemu dogajanju v Jugoslaviji in Sloveniji v osemdesetih letih. Po potrebi je avtor posegel še dlje v preteklost, najpomembnejša prelomnica je bila pač Litova smrt, bolj intenzivno pa so opisana predvsem dogajanja v letih 1986/87 do 1991/92. Prvo poglavje *Slovenci in federacija* (75 strani) v enajstih podpoglavjih osvetljuje procese in konflikte v drugi Jugoslaviji, ki zadevajo najpomembnejše pravne temelje bivanja Slovencev v tej državi. Ne omenja, da je bilo to vprašanje ključnega pomena za politične odnose že od samega začetka obstoja jugoslovanske države, celo že v samih pogajanjih o združitvi leta 1918. Podpoglavje *Od navideznega federalizma k resničnemu* nas pripelje od leta 1945 do Titove smrti in že z naslovom veliko pove. Sploh so naslovi v vsej knjigi zelo dobri, kratki in povedni. Tako sledijo *Tudi po Titu – Tito* do sredine osemdesetih let *Trganje jugoslovanskega tkiva* z nastopom novega vodstva ZK v Sloveniji in *Srbski notranji obračun* za podoben proces v Srbiji. *Letni navzkrižnega zmerjanja* sledi *Srbsko – slovenski razhod*, ki bi si po mojem mnenju zaslužil nekoliko bolj temeljito obravnavo, predvsem analizo, saj se mi zdi to ključen preobrat za obstoj skupne jugoslovanske države. Vendar pa je to konkretno podpoglavje namenjeno ožji temi razhajanj med srbskimi in slovenskimi intelektualci sredi osemdesetih ter začetku medijske vojne. O usihanju volje po nadaljnjem skupnem življenju med Srbi in Slovenci, zlasti med slednjimi, občasno govorijo še mnoga druga poglavja. Repe je kljub nekaterim kritikam o pripisovanju pretiranega pomena *Konfederalnemu načrtu Šinigojeve vlade* tega razmeroma podrobno predstavil, kar pa v kontekstu ustavnih vprašanj prvega poglavja te knjige nikakor ni odveč. Avtor prek predlogov za konfederativno preureditev države, njihovih zavračanj in kasnejših strinjanj, s primerjavo želja posameznih socialističnih republik, odločitvijo za različne opcije razdruževanja in vsesplošno pravno zmedo v letih 1990 in 1991 poglavje zaključí s končnim razpadom države poleti 1991.

Drugo poglavje nosi naslov *Oblast in opozicija*

(39 strani) in je po svoji temi bolj slovensko. Njegovih devet podpoglavij obravnava, kako je duh demokracije počasi začel uhajati iz steklenice in se predvsem prek novih družbenih gibanj (civilne družbe) v osemdesetih letih poleg alternative oblastnim strukturam afirmiral tudi v partnerja in občasno zaveznika Zvezi komunistov Slovenije, ki je vozila med črni nastajajoče opozicije v Sloveniji in težnjami ZKJ, ZK Srbije in zvezne vlade po ponovni centralizaciji države. V ta kontekst v vsemi naštetimi pomeni je bila vključena tudi Katoliška cerkev v Sloveniji, ves čas po letu 1945 potencialno najnevarnejši nasprotnik komunistom.

Najkrajše je tretje poglavje *Gospodarski razpad države* (21 str.). Tako kot vse druge tudi tega uvaja značilen citat, na tem mestu vodilnega slovenskega gospodarskega zgodovinarja za Slovenijo v času komunizma Jožeta Prinčiča: "Odločilnega pomena je bilo tudi Markovičev videnje Jugoslavije, ki si jo je predstavljal kot konvoj, v katerem mora biti hitrost prilagojena najpočasnejši ladji." Citat gre razumeti v smislu, da je bilo zaviranje gospodarskega razvoja v Sloveniji poglavitni vzrok za gospodarsko utemeljevanje odločitve za osamosvojitve. V poglavju je uvodoma predstavljeno dolgotrajno soočanje z jugoslovanskimi gospodarskimi krizami in dileme, kako jih reševati. Sledi pa že *Srbska gospodarska vojna proti Sloveniji* leta 1989, Markovičev poskus reforme, po menjava oblasti v Sloveniji pa glavne dileme privatizacije. Problematika je tako na kratko obravnavana verjetno tudi zato, ker o njej še ni prav veliko napisanega, čeprav tudi o gospodarskih vidikih osamosvajanja že obstajajo resne študije (Neven Borak). Repe s tem mogoče nekoliko podcenjuje gospodarski vidik obravnavanih procesov, pa naj ta ugotovitev zveni še tako marksistično. Če bi jugoslovansko gospodarstvo delovalo razmeroma dobro in ne bi vedno bolj zastajalo za sosednjimi ekonomijami, bi bila volja za drugačne, tudi nejugoslovanske rešitve mnogo manjša. Vprašanje je, če bi bile ugodne mednarodne razmere izkoriščene za tako izsiljeno osamosvojitve, kot jih je gospodarska in razvojna brezperspektivnost sicer v veliki meri pogojevala. Prav tako bi bilo mogoče potrebno bolje analizirati učinke srbske gospodarske blokade in vdora v državne finance na odnos slovenskih gospodarstvenikov in politikov do vztrajanja v skupni državi.

Četrto poglavje, *Ustavna osamosvojitve Slovenije* (38 strani), se po tematiki delno prekriva s prvim. Na začetku tega poglavja najdemo edino mesto, kjer se avtor, razumljivo zelo na kratko in površno, spušča tudi v problematiko obeh ustav prve Jugoslavije. Ključna ustava, ki naj bi jo spreminili v osemdesetih letih, je bila seveda famozna Kardeljeva ustava iz leta 1974. Do prvih pravih sprememb je po dolgotrajnih bitkah privržencev

večje oblasti zvezne vlade in centralnih organov ZKJ z "ustavobranitelji" prišlo šele konec tega obdobja, leta 1988, ko se je nasproti poskusom centralistov v Beogradu na podlagi te "nevarnosti" postopoma oblikovala prava politična opozicija v Sloveniji. Tako so imeli slovenski "ustavobranitelji" (Kučan, Ribičič, Potrč) protiutež v bitkah s centralisti. Za jasnejšo politično določenost politične opozicije v Sloveniji je bilo vprašanje spreminjanja ustave, najprej zvezne, potem predvsem slovenske, velikega pomena. Prek sprejema amandmajev k slovenski ustavi jeseni 1989, pisanja alternativne ustave, pisateljske in podvinske, deklaracije o neodvisnosti in plebiscita je poglavje logično zaključeno s sprejemom nove ustave decembra 1991.

Presenetljivo je daleč najobsežnejše poglavje *JLA in Slovenci* (121 str.). Toda v kontekstu teze, da so Jugoslavijo po ustavi iz leta 1974 ali celo po zmagi federalistov po Brionskem plenumu 1966 (padec Rankovića) držali skupaj le še trije elementi: Tito, ZKJ in vojska, je temu odnosu razumljivo namenjena zelo velika pozornost. Tito je bil namreč mrtev, ZKJ pa je tudi že sredi osemdesetih razpadala. Odnos se začelja s prisilno vključitvijo slovenske partizanske vojske v jugoslovansko armado ob koncu druge svetovne vojne, bolj intenzivno pa z začetkom priprav JLA, da po koncu enotnosti v ZKJ kot edina preostala kohezivna sila prevzame odgovornost za ohranitev skupne države v letih 1986/87. Kot se še spomnimo, je postalo zanimivo leta 1988, ko je z obtožbami, da za napadi na JLA v slovenskih medijih stoji slovensko komunistično vodstvo, ta odnos postal odkrito konflikt (proces proti četverici). Končnemu razpadu "ideološke domovine" JLA, to je ZKJ, na izrednem kongresu januarja 1990 so sledile priprave, da podobno kot na Kosovu JLA vojaško intervenira tudi v Sloveniji. Razorožitev slovenske Teritorialne obrambe, tajno oboroževanje novih oblasti v Hrvaški in Sloveniji, protiukrepi vojske, pritiski na predsedstvo SFRJ za uvedbo izrednega stanja v obeh severnih republikah in carinska vojna z zvezno vlado so junija 1991, kot je znano, pripeljali do vročega spopada. Po sporazumu pod mednarodnim nadzorom se je JLA 26. oktobra 1991 umaknila iz slovenskega ozemlja in je bil ta odnos prekinjen. Poglavje izstopa po dolžini torej tudi zaradi obilice pomembnega vojaškega dogajanja v t. i. osamosvojitveni "mali vojni" (po A. Beblerju) ali tudi "operetni vojni" (po Tudmanu), ki je ostala v senci kasnejših vojn na ozemlju nekdanje Jugoslavije.

Zadnje poglavje knjige označuje naslov *Mednarodni vidik slovenske osamosvojitve* (89 strani). Avtor zelo na kratko omenja skromne slovenske

izkušnje z mednarodno politiko od ustanovitve do razpada Jugoslavije. Svojo zunanjo politiko je Slovenija začela intenzivno graditi po volitvah in oblikovanju nove Demosove vlade leta 1990. Po vseh peripetijah slovenskega iskanja mednarodne podpore in obratno, vmešavanja mednarodne skupnosti, predvsem držav članic EU in ZDA, v gašenje jugoslovanskega požara, se poglavje zaključuje z dobrodošlim pregledom v podpoglavju *Odnos pomembnejših držav do osamosvojitve Slovenije*. Tu je končno podana tudi smelejša ocena prepletanja zunanjih in notranjih dejavnikov razpadanja Jugoslavije, kar knjigo zelo lepo zaključuje.

Dobrodošel je tudi spremljajoči del knjige (49 strani) s Kronologijo pomembnejših dogodkov 1974-1992, seznamom arhivskih virov in literature, imenskim kazalom in seznamom pogosto uporabljenih okrajšav.

Delo Boža Repeta se loteva kompleksne problematike na razmeroma kompleksen način. To sicer ne obeta povsem enostavnega branja, zato pa prispeva k večplastnemu in podrobnejšemu prikazu posameznih vidikov dogajanja. Temu bi bilo lažje slediti, če bi se avtor odločil za enostavnejši kronološki način pripovedi, vendar bi sprotno vnašanje vseh obravnavanih procesov, kratkih historiatov posameznih problemov, mednarodne diplomacije, jugoslovanskih in slovenskih medstrankarskih odnosov tok pripovedi verjetno preveč zapletlo.

Posebej moram pohvaliti tekoči in jasen jezik, kot že rečeno dobro oblikovane naslove in seveda izčrpnost znanstvenega dela. Repetu je knjiga nedvomno uspela. Kot vsaka pa ima tudi pomanjkljivosti. Avtor prepogosto in premalo kritično uporablja staro komunistično terminologijo (npr. "subjektivne sile" ipd.), ki mlajšim bralcem kmalu ne bo več dobro razumljiva in bi jo bilo večkrat potrebno pojasniti. Včasih so zaradi tega, ker so akterji še živi, izpuščena njihova imena, kar se bo vedno bolj kazalo kot pomanjkljivost. Podrobnejših raziskav bi bila potrebna nekatera ključna vprašanja, ki v knjigi niso pojasnjena, npr. kdaj dokončno so se vodilni komunisti odločili za svobodne večstrankarske volitve; kaj pomeni Mencingerjev model privatizacije v primerjavi s Sachovim itd. Kot prvo kompleksnejše, monografsko delo o tej problematiki pa moram reči, da je *Jutri je nov dan* knjiga, ki "danes dovoljuje sanje" o aktualnejšem in kakovostnejšem (predvsem v smislu mednarodnih razgledov) historiografskem delu slovenskih zgodovinarjev.

Ervin Dolenc

Navodila avtorjem

* **Kronika** – časopis za slovensko krajevno zgodovino – je osrednja slovenska revija za lokalno zgodovino. Izdaja jo Zveza zgodovinskih društev Slovenije.

* **Prispevki**, ki jih objavlja Kronika, so v slovenskem jeziku. Njihov obseg je praviloma ena avtorska pola, to je do 16 strani običajnega tipkopisa. Članek naj bo lektoriran. Avtorji morajo poslati:

članek – vsebinska razčlenitev naj bo pregledna in logična;

podatke o avtorju – ime in priimek, akademski naslov, poklic in delovno mesto, ustanovo, kjer je zaposlen, in njen naslov, po možnosti tudi naslov elektronske pošte ali telefonsko številko, kjer je avtor dosegljiv;

povzetek – predstavi naj glavne rezultate prispevka in naj, razen v izjemnih primerih, ne presega ene strani (30 vrstic);

izvleček – kratek opis prispevka (do 10 vrstic);

spisek uporabljenih virov in literature;

priloge – slikovno gradivo, kopije dokumentov, zemljevidov ipd. Fotografije naj bodo na hrbtni strani označene z legendo. Legenda (podnapisi k prilogam) z navedbo nahajališča vira naj bo priložena na posebnem listu.

* **Opombe** – morajo biti pisane enotno. V njih uporabljamo krajše navedbe, ki morajo biti skupaj s kraticami razložene v poglavju viri in literatura. Pri arhivskih virih uporabljamo uveljavljene kratice za arhiv, nato navedemo ime fonda ali zbirke, signaturo oziroma številko fascikla ali škatle in številko arhivske enote ali ime dokumenta. Pri literaturi navedemo priimek avtorja, naslov ali kratico n.d. (če od tega avtorja navajamo le eno delo) in številke strani.

* **Poglavje Viri in literatura** – v njem morajo biti sistematično navedeni vsi viri in vsa literatura, ki smo jo navedli v opombah. Ločeno navedemo arhivske vire, literaturo, po potrebi tudi časopise, ustne izjave ipd. V teh sklopih je treba gradivo navajati po abecednem vrstnem redu. Najprej navedemo skrajšano navedbo, ki smo jo uporabljali v opombah, in nato celotno navedbo vira ali literature.

Arhivski viri – navedemo: arhiv, ime fonda ali zbirke, po potrebi še številke fasciklov ali škatel.

Primer: AS 231 – Arhiv Republike Slovenije, Fond Ministrstvo za prosveto Ljudske republike Slovenije, 1945-1951 (po potrebi še številke škatel). V opombi zadostuje, če navedemo: AS 231, š. (številka škatle), (številka ali ime dokumenta).

Primer: ZAP, MOP (kot navajamo v opombah) – Zgodovinski arhiv Ptuj, Fond Mestna občina Ptuj (po potrebi še številke škatel ali fasciklov). V opombi zadostuje, če navedemo: ZAP, MOP, š. (številka škatle), (številka ali ime dokumenta).

Literatura – monografije – navedemo: priimek in ime avtorja, *naslov (in podnaslov) dela (v ležečem tisku)*. Kraj, založba in leto izida.

Primer: Gestrin, Ferdo: *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana : Slovenska matica, 1991.

Literatura – članki – navedemo: priimek in ime avtorja, naslov članka. *Naslov periodike ali zbornika (v ležečem tisku)*, za periodiko še letnik, leto, številko in strani, za zbornik (ime urednika), kraj in leto izida in strani.

Primer za periodiko: Slana, Lidija: Iz zgodovine gradu in gospodstva Snežnik na Notranjskem. *Kronika*, 48, 2000, št. 1-2, str. 20-41.

Primer za zbornik: Melik, Vasilij: Ideja Zedinjene Slovenije 1848-1991. *Slovenija 1848-1998 : iskanje lastne poti* (ur. Stane Granda in Barbara Šatej), Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1998, str. 15-20.

* **Prispevke** naj avtorji pošljejo na sedež uredništva Kronike (Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana) ali glavnemu uredniku Kronike (Aleš Gabrič, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana). Za hitrejše poslovanje lahko prispevke pošljete tudi po elektronski pošti na naslova glavnega urednika (Ales.Gabric@guest.arnes.si) ali tehnične urednice (Medit@siol.net).

Članki naj bodo napisani v običajnih računalniških programih. Na poslanem gradivu naj bodo upoštewane zgoraj navedene zahteve. Ime besedila (file) naj bo ime avtorja članka.

* Za prevode povzetkov in izvlečkov v tuje jezike (v nemščino in angleščino) poskrbi uredništvo revije. Slikovno gradivo vrnemo po izidu prispevka.

* Za trditve in za znanstveno korektnost odgovarjajo avtorji člankov. Prispevki so strokovno recenzirani, recenzentski postopek je anonimen.

Uredništvo Kronike

Beseda uredništva

1.) Bralcem Kronike, časopisa za slovensko krajevno zgodovino, je ob pogledu na drugo številko letošnjega letnika že jasno, da se po osmih letih vnovič vračamo na izdajanje treh števil letno; zadnjič se je to zgodilo leta 1994. To naj bi bila le ena od novosti revije Kronika v letu, ko bo srečala Abrahama. Petdesetletnico neprekinjenega izhajanja bo jeseni zaključila tretja številka, ki bo posvečena zgodovini Ljubljane, saj bo kmalu minilo tudi sedemdeset let od izida njene predhodnice, ki je izšla z imenom Kronika mestne občine ljubljanske. Tedaj jo je ustanovila ljubljanska občinska uprava, uvodnik k prvi številki pa je napisal takratni ljubljanski župan.

Letošnji letnik revije bo tako kar precej obsežnejši od predhodnjih, vendar ne le na račun okrogle obletnice. Uredništvo je namreč sklenilo, da naj bi v prihodnje tri številke letno postale običajne. Pri naših financerjih smo najavili, da nameravamo številke izdajati na štiri mesece, v februarju, juniju in oktobru. Do sedaj nam uspeva dosegati te zastavljene roke in upamo, da bo tako tudi v bodoče.

2.) Za revijo, ki izhaja že pol stoletja, se spodobi tudi, da je bogastvo njene vsebine zbrano v preglednem bibliografskem kazalu prispevkov. Tudi ta je že v pripravi in naj bi izšel po koncu letošnjega letnika, ko bomo lahko vanj uvrstili tudi vse letošnje prispevke. Bibliografsko kazalo bodo kot darilo prejeli vsi naročniki Kronike, ki bodo imeli poravnane vse obveznosti do revije, ostali pa ga bodo lahko naročili na naslovu uredništva.

3.) Uredništvo Kronike je sklenilo tudi, da bo ob petdesetletnici izhajanja revije začelo znova izdajati zbirko Knjižnica Kronike, katere zadnji zvezek je izšel davnega leta 1971. V obnovljeni zbirki bomo kot prvo monografijo oziroma kot "Zvezek 6" izdali delo dr. Anje Dular Živeti od knjig (Knjigotrška ponudba na Kranjskem do začetka 19. stoletja). Gre za nekoliko prirejeno doktorsko disertacijo Dularjeve, sicer knjižničarke v Narodnem muzeju. Avtorica dela je odlična poznavalka zgodovine knjig in knjigotrštva, v našem zgodovinsopisju nekoliko zapostavljene teme, saj se je večina tovrstnih obravnav osredotočala na pisce in vsebino knjig, ne pa tudi na vprašanja, kakšne so bile možnosti za izdajo in nabavo knjig na naših tleh pred stoletji in kako so le-te našle pot do bralca.

Knjiga bo bogato ilustrirana, za razliko od prejšnjih del v zbirki pa naj bi izšla v trdi vezavi. Priprave na izdajo dela zaenkrat potekajo po načrtih, knjiga pa naj bi izšla jeseni tega leta. Obsežno delo (skupaj z ilustracijami naj bi se približalo približno 200 stranem obsega) lahko bralci po zelo ugodni ceni 1.500,00 SIT naročijo v prednaročilu na naslov uredništva. Po izdaji dela bo knjiga nekoliko dražja.

Odločitev uredništva, ali bi v bodoče poskušali v Knjižnici Kronike redno izdajati po eno knjigo letno, bo odvisna tudi od odziva naročnikov in bralcev.

Alčš Gabrič